

Тернопільський осередок
Наукового товариства ім. Шевченка

ЗБІРНИК ПРАЦЬ

Том 5

Тернопіль

2010

Тернопільський осередок
Наукового товариства ім. Шевченка

ЗБІРНИК ПРАЦЬ

Том 5

Нобелівський рух і Україна

Тернопіль

2010

Редакційна колегія:

заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент НАМН України, дійсний член НТШ, доктор медичних наук, професор **Михайло Андрейчин** (відповідальний редактор); **Петро Бубній**, доктор економічних наук, директор Інституту відкритої політики **Михайло Довбенко**;

Юрій Ковальков (відповідальний секретар); заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент НАМН України, доктор медичних наук, професор **Леонід Ковальчук**; доктор медичних наук, професор **Василь Конча**; доктор фізико-математичних наук, професор **Василь Кривень**; заслужений працівник культури України **Богдан Хаварівський**; заслужений діяч науки і техніки України, доктор технічних наук, професор **Петро Ясній**.

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, дійсний член НТШ, академік Академії економічних наук України

Богдан Андрушків,

доктор медичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки України

Володимир Бігуняк.

Затверджено до друку вченою радою Тернопільського державного медичного університету ім. І.Я. Горбачевського (протокол № 40 від 10.06.2010 р.)

Редакційна колегія не завжди поділяє погляди авторів статей.

На малюнку автوپортрет Тараса Шевченка, створений поетом у 1849 році.

Видання здійснено

за фінансової підтримки партії

«Українська платформа»

та народного депутата України Павла Жебрівського.

Передмова	5
<i>Абліцов В.</i> Нобелівська премія і вітчизняні інтелектуали	7
<i>Тютюнник В.</i> Лауреати Нобелівських премій: наукометричні дослідження	24
<i>Левченко Ф.</i> Вплив соціально-політичних поглядів Альфреда Нобеля на заснування Нобелівської премії	64
<i>Любінін Й., Фукс І.</i> Діяльність «Товариства нафтового виробництва братів Нобель» на Апшероні (до 130-річчя заснування)	81
<i>Довбенко М.</i> Українська економічна думка та її нобелівська перспектива	89
<i>Трілленберг В.</i> Особливості премії пам'яті Альфреда Нобеля з економіки	105
<i>Барштейн В.</i> Нобелівські лауреати — вихідці з України, у творах матеріальної культури	110
<i>Сулима М.</i> Ностальгія за великою літературою (лауреати Нобелівської премії з літератури на сторінках львівських періодичних видань)	128
<i>Абліцов В.</i> Іван Франко претендував на Нобелівську премію разом із Р. Ролланом, А. Франсом, П. Галдосом, Г. Брандесом ... і ще 46 номінантами	139
<i>Бубній П.</i> Іван Франко: екскурс в нобеліану	148
<i>Триснюк В.</i> Борис Пастернак, російський поет, нобелівський лауреат (1890-1960)	158
<i>Костюк С.</i> Символ чистоти у новелі Шмуеля Агнона «Танок смерті»	164
<i>Маланій Н.</i> Український простір в житті та творчому доробку Генріха Бьоля	167
<i>Бубній П., Ковальков Ю.</i> Неформальна академія наук	176

<i>Смик О.</i>	
«О, Боже, про одне тебе благаю: хоча б не було війни...» (Дж. Голсуорсі «Долина тіней»).....	181
<i>Ніконенко В.</i>	
Нобелівська премія як аванс політиці реалізму і новаторства	188
<i>Ніконенко В.</i>	
Лех Валенса як символ боротьби за свободу	194
<i>Ніконенко В.</i>	
Альберт Швейцер і концепція «благовиння перед життям».....	199
<i>Андрейчин М.</i>	
Відкриття збудників інфекційних хвороб: сучасні досягнення і перспективи	204
<i>Копча В.</i>	
Пріонові хвороби: історія відкриття та ситуація в Україні	224
<i>Андрейчин М., Копча В., Барштейн В.</i>	
Суперечки з приводу вердикту Нобелівського комітету про першовідкривачів вірусу імунодефіциту людини	234
<i>Левченко О.</i>	
Видатний український радянський офтальмолог Володимир Філатов — реальний претендент на премію Нобеля.....	247
<i>Куш О., Петров В.</i>	
Українські корені найвидатнішого відкриття ХХ сторіччя (до 80-річчя лауреата Нобелівської премії з фізіології та медицини 1962 р. Джеймса Вотсона).....	255
<i>Фінклер Ю.</i>	
Нобелівські лауреати в гуманітарно-комунікаційній сфері та Україна.....	258
<i>Гофман Р.</i>	
Роздуми лауреата Нобелівської премії з хімії	264
<i>Якель Р.</i>	
Роалд Гофман: «Необхідно популяризувати науку»	277
<i>Скоренький Ю.</i>	
Нобелівська премія з фізики 2009 року.....	281
<i>Мешкунов В.</i>	
І на марках бувають помилки	285
Список Нобелівських лауреатів	290

У Тернополі за роки незалежності України сформувався своєрідний центр Нобелівського руху і популяризації творчого доробку лауреатів Нобелівської премії та претендентів на цю високу нагороду.

Доброю традицією стало щорічне проведення Тернопільських нобелівських читань, які досі не мають аналогів не тільки в Україні, але й на всьому пострадянському просторі. Вже відбулося 19 читань. У них брали участь відомі вчені та громадські діячі України, зарубіжні науковці, студенти. На конференції 2001 року баньківщину знаменитого Альфреда Бернхарда Нобеля представляв Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Швеція Аке Петерсон.

Щорічно серед доповідачів були дослідники нобеліани з різних країн — України, Росії, Польщі, Словаччини, Індії, Пакистану, Сирії, Малайзії. Низку доповідей зробив президент Міжнародного Інформаційного Нобелівського Центру академік Російської академії природничих наук, професор Вячеслав Тюптюник (м. Тамбов, РФ). Відрадно зазначити, що нобелівські читання привертають увагу багатьох студентів тернопільських університетів. Матеріали цих зібрань були опубліковані в трьох збірниках (2002, 2003, 2005 рр.), широкو висвітлювались місцевими і всеукраїнськими засобами масової інформації.

А започаткувала Нобелівські читання група ентузіастів: знаний філателіст і дослідник нобелістики Юрій Ковальков, краєзнавці Петро Бубній і Венедикт Лавренюк, журналісти Орест Глубиш і Володимир Сушкевич, доктори наук, професори Емануїл Бергер, Роман Гром'як, Володимир Вихруц, Василь Ніконенко, викладачі університетів Зіновій Бабій і Михайло Клапків. Слід відзначити Юрія Ковалькова як незмінного промотора всіх проведених читань, а також багатьох інших заходів, пов'язаних із Нобелівським рухом в Україні. Значну організаційну і редакторську роботу здійснили краєзнавці Володимир Ханас і Віктор Уніяп.

Виникнення такого активного осередку дослідження і пропаганди нобелістики має історичне підґрунтя. Адже саме на українській землі народились і навчалися п'ять майбутніх лауреатів Нобелівської премії: Ілля Мечніков, Зельман Ваксман, Рональд Гофман, Георгій Шарпак і Шмуель-Йосиф Агнон. Двоє з них вихідці з Тернопільщини — Ш.-Й. Агнон (м. Бучач) і Р. Гофман (м. Золочів, на той час входив до Тернопіль-

ського воєводства). І хоча блискучу наукову кар'єру вони зробили як громадяни інших країн, всі називали Україну своєю першою Батьківщиною. А це серед нобелівських лауреатів є чимало вчених і письменників, які були пов'язані з Україною родинними, науковими, громадськими і навіть духовними узами. Троє лауреатів — Альберт Ейнштейн, Фріц Прегель і Макс Планк — свого часу були обрані зарубіжними членами Наукового товариства ім. Шевченка, про що маємо документальні свідчення.

З року в рік бібліотека нобелістики поповнюється новими виданнями. Серед них фундаментальна монографія нашого землянина Олександра Левченка «Нобелівська інтелектуальна еліта й Україна» (Тернопіль: Лілея, 2000). У ній йдеться не тільки про лауреатів Нобелівської премії, які певною мірою дотичні Україні, а й про українських інтелектуалів світового рівня, які претендували на цю найвищу міжнародну відзнаку, і нинішню еліту, серед яких є реальні кандидати. Варто назвати ще такі видання: Довгий С.О., Липшин В.М., Солоїденко В.Б. *Лауреати Нобелівської премії 1901-2001 рр.: енциклопедичний довідник* (Київ: ДІА, 2001); Куц О.П. *Лауреати Нобелівської премії з літератури. 1901-1966 рр.: короткий бібліографічний покажчик*. (Львів, 1967); Кімакович В.Й., Герич І.Д., Куц О.О. *Лауреати Нобелівської премії з фізіології та медицини* (Ужгород: «Закарпаття», 2003); Чекман І.С. *Родина Нобелів*. Київ: ПВП «Задруга», 2007).

Члени Тернопільського осередку НТШ систематично додучаються до Нобелівського руху в Україні й, зокрема, в Надзбручанському краї. Ряд наших науковців досліджує доробок нобелістики і сприяє її творчому збагаченню. Свідченням є упорядкування і редакційна підготовка цього збірника праць Товариства, в якому вміщено оригінальні, інформативні й повчальні для творчих працівників наукові розвідки та міркування. Частина статей відтворює доповіді на Нобелівських читаннях останніх років.

Редакційна колегія висловлює сподівання, що пропонований збірник праць зацікавить широке коло читачів, насамперед творчу молодь, серед якої, віримо, згодом будуть лауреати нагороди Нобеля.

М. Андрейчин,
голова Тернопільського
осередку НТШ.

Віталій Абліцов

Нобелівська премія і вітчизняні інтелектуали

м. Київ

Стаття ґрунтується на використанні різних інформаційних ресурсів, насамперед англomовних веб-сайтів Фундації А. Нобеля (Official web site of the Nobel Foundation). Споглядомські та інші періоджерела, зокрема, допомогли відновити на багатьох миттєвих обговорюваннях, як у середовищі дослідників, так і читачьких аудиторіях. Наприклад, літературознавці змогли нарешті відкрити документальну основу причин невдалого номінування на літературну премію А. Нобеля Івана Франка.

Власне, говорити про претензії на найпрестижнішу (і головне — найавторитетнішу!) світову відзнаку значною мірою означає вести мову про наше прагнення якомога інтенсивніше інтегруватися до світового культурного простору. І насамперед — не лише декларувати це природне бажання, а по-справжньому діяти, щоб його реалізувати. Тим більше що в розвитку подій, пов'язаних із виникненням та утвердженням української нобелістики, відображаються актуальні проблеми нинішнього стану вітчизняної еліти,

її стосунків із суспільством, державною владою, міжнародною спільнотою.

І, очевидно, найактуальніша причина нашого сьогоднішнього зацікавлення Нобелем та його благодійницькою ініціативою: українське суспільство нагально потребує моральних авторитетів. Ностальгія за високим давно перейшла всі критичні межі очікування й сподівання...

А логіка — річ сувора: немає лідера нації, немає духовної столиці держави й врешті-решт немає народу.

Така наша парадоксальна реальність — наслідок дисгармонії перших десятиліть державного будівництва, що центр української нобелістики сформувався не в столиці, а Тернополі. Хоча, з іншого боку, це природно, адже Тернопіль разом з Івано-Франківськом, колишнім Станіславом, як центр австрійської культури у XVIII — XIX століттях в Україні, ближчі європейській цивілізації, ніж, скажімо, Слобожанщина чи Придніпров'я з Приазов'ям. Ще одне підтвердження закономірності винятку і в тому, що і в Києві, і в областях тепер видаються дослідження на дану тему (назвемо насамперед енциклопедичний довідник «Лауреати Нобелівської премії. 1901 — 2001», книгу Олександра Левченка «Нобелівська інтелектуальна еліта й Україна», збірники «Тернопільські Нобелівські читання», ґрунтовні публікації дослідників М. Сулими та М. Довбенка).

Про що це говорить?

Що кількість переростає в якість?

Очевидно.

У всякому разі в цьому переконує та обставина, що більшість авторів-нобілефілів нарешті почали працювати у першу чергу з документами — першоджерелами інформаційного освоєння архіважливої теми, якою є українська нобелістика. Досі в значній частині публікацій яскраво відображалось наше надмірне захоплення спробами й претензіями стати в шеренгу удостоєних

всесвітньо відомої премії. Здається, сьогодні остаточно стало зрозумілим, що звернутись до Нобелівського комітету (подати заявку, надіслати колективного листа тощо) з пропозицією розглянути досягнення того чи іншого видатного інтелектуала означає всього лише зробити перший крок до мети, що аж ніяк не гарантує успішний прихід до урочистого фінішу.

Крім надмірної емоційності та суб'єктивності, що притаманні чималій кількості досліджень та популярних публікацій, додаткових труднощів для об'єктивної оцінки нашого місця в Нобелівському руху додає й діюча умова засновника премії А. Нобеля: відкривати документи щодо рішень Нобелівського комітету не раніше, як через півстоліття.

Тому сьогодні маємо змогу конкретно говорити лише про претендентів, які висувалися в період з 1901 по 1955 роки включно. І якщо, наприклад, кандидатури Василя Стуса чи Олеса Гончара могли розглядатися як претенденти на премію Нобеля, то документи про це будуть відкриті лише відповідно після 2035 року.

Але якщо й вважається офіційно, що відновлена 1991 року держава Україна не має свого нобеліанта, то це зовсім не означає, що ми стояли й стоїмо осторонь процесу виявлення перших з перших серед інтелектуалів світу.

Сьогодні можемо з повним правом, на наш погляд, говорити про вісім лауреатів Нобелівської премії, котрі народилися на українських етнічних територіях і про близько 20 лауреатів, котрі мають до України пряме відношення (дослідження продовжуються й можливі доповнення цього списку).

Останнє твердження потребує певних коментарів.

Який зміст ми вкладаємо у розмову про нашу причетність до Нобелівських премій? Очевидно, йдеться про прагнення зрозуміти насамперед український внесок у цивілізований поступ людства.

До речі, цей процес не є національно унікальним. Сьогодні в нього активно включилася, очевидно, більшість європейських

країн і культурно-автономних регіонів. У всякому разі в цьому переконує масова кількість сайтів у інтернеті на цю тему.

Навіть побіжний аналіз наявного матеріалу свідчить про ту ж емоційність, яка притаманна й багатьом із нас.

Наприклад, росіяни зараховують до «своїх» лауреатів всіх, хто походить з території, які хоча б колись в історії входили до складу Російської імперії та СРСР. Тобто у російський список віднесені поляки, навіть фіни, не говоримо вже про українців, білорусів та інших колишніх радянських громадян. І в цьому є якийсь смисл: у всякому разі замість реальних близько 10-х нобелівських лауреатів, Російська Федерація вважає «своїми» близько 40.

Складно знайти консенсус у цьому питанні. Але можливо, якщо вважати лідерів світового інтелектуального руху острівками єднання й взаєморозуміння між народами.

Якщо нобелівські лауреати не українці за походженням, але народжені на українських етнічних землях, що в той час входили до складу Австро-Угорщини, Росії, Польщі чи Чехословаччини, пізніше стали громадянами США, Ізраїлю та Франції, хіба вони не об'єднують названі країни та держави — їхніх юридичних спадкоємців?

Об'єднують духовно, що, можливо, є міцнішим зв'язком, ніж єднання політичне.

Вимушений жити не на батьківщині Данте Аліґ'єрі вважав, що сонце й небо він бачить такими ж, як і в рідному краї.

Роальд Гофман:

«Україна — обітована земля мого серця»

Першим Нобелівським лауреатом, вихідцем з України, став 1908 року Ілля Мечников (Metchnikoff), який народився 1845 р. в селі Іванівка на Харківщині. Разом з німецьким фармакологом й

імунологом П. Ерліхом премія громадянину Французької Республіки І. Мечникову присуджена «за праці з імунітету».

1944 р. виходець з галицького містечка Романів, що на Перемишлянщині (тепер Польща), Ісидор Айзек Рабі (Rabi) (громадянин США) став нашим другим лауреатом премії Нобеля «за резонансний метод вимірювання магнітних властивостей атомних ядер».

1952 р. третім вихідцем з України, удостоєним Нобелівської відзнаки, став народжений 1888 р. в селі Нова Прилука Вінницької області Зельман Абрахам Ваксман (Waksman). Вчений, громадянин США, нагороджений «за відкриття стрептоміцину, першого антибіотика, ефективного для лікування туберкульозу».

Поки що єдиним письменником-лауреатом (четвертий за загальним українським списком), котрий народився в Україні, став Агнон (Agnon) (Шмуель Йосеф Халеві Чачкес). Його батьківщина — місто Бучач Тернопільської області, де майбутній прозаїк побачив світ 1888 р. Нобелівський комітет відзначив Агнона разом з німецькою поетесою Неллі Закс «за глибоко оригінальну й майстерну прозу за мотивами життя єврейського народу».

Економіст Саймон Кузнець (Kuznets), народжений у Харкові 1901 р. «За емпіричне обґрунтування тлумачення економічного зростання» став Нобелівським лауреатом 1971 р. (п'ятий український за походженням представник у плеяді геніїв).

Нині білоруський Брест-Литовський (давнє етнічно українське Берестя) — батьківщина Нобелівського лауреата 1978 р. Менахема Бегіна (Begin), котрий народився 1913 р. (премія разом з президентом Єгипту Анвар-аль-Садатом за заслуги у справі миру на Близькому Сході).

Послідовно декларував своє українське походження Роалд Гофман (Hoffmann), народжений 1937 р. в Золочеві на Львівщині, нагороджений разом з японцем Кеніті Фукуї Нобелівською премією 1981 р. «за розробку теорії протікання хімічних реакцій, створену ними незалежно один від одного».

І восьмим у нашому списку стоїть французький фізик Жорж Шарпак (Chargac) — виходець з Волині (народився у Дубровиці на Рівненщині 1924 р.). 1992 р. йому присуджена Нобелівська відзнака «за винахід та вдосконалення детекторів частинок, особливо багатопровідної пропорційної камери».

Оскільки ми розглядаємо український Нобелівський список найперше з позицій взаєморозуміння між народами, то є підстави коротко зупинитися на його розширеному варіанті. Маємо на увазі лауреатів, які народилися в родинях, котрі походять з України.

Поет Борис Пастернак (Нобелівська премія з літератури 1958 р.) — син одеситів. У творчому доробку його батька, видатного живописця Леоніда Пастернака, є твори, присвячені Тарасові Шевченку. Син пішов далі батька: Борис Пастернак залишив по собі чудові переклади поезій та поем не лише Тараса Шевченка, але й Івана Франка, Павла Тичини, Максима Рильського.

Лауреат 2000 р. з фізіології та медицини Ерік Кендел (США) народився у Відні, але його мати походить з Коломиї, а батько з Олеського, що поряд зі Львовом. Життєві мандри Кенделів з континенту на континент були вимушені — родина втікала від переслідування нацистами.

Сол Беллоу (Соломон Білоус) — Нобелівський лауреат з літератури 1976 р. є яскравим незаперечним представником єврейсько-американської прози. Але хто спростує припущення, що талант метра живлять джерела й одесько-єврейського гумору — іронії з терпким сумом, яку перенесли за океан його українські предки?

Або, скажіть, як обійти таке свідчення із однієї з найавторитетніших енциклопедій світу «Британіки»: «Мої батьки Чарльз Броварник і Перл Горінштейн народилися в Житомирі, звідки емігрували до Лондону 1908 р. ...»? Так починає свою автобіографію Нобелівський лауреат з хімії 1979 р. Герберт Браун (США).

На наше, можливо, емоційне переконання, досліджувати нобеліану чи історію іншої престижної міжнародної премії,

означає, насамперед, пізнавати масштабні спроби народів світу брати участь в інтелектуальному змаганні.

У результаті нашої неучасті в тих намаганнях чи експериментах з близько 800 нагород майже три десятки волею долі чи історичних обставин одержали громадяни не держави Україна, а США, Ізраїлю та Франції (українські території губерніями входили до складу Російської імперії, були провінціями західних сусідів, а пізніше ми існували всього лише як адміністративно-політичні регіони СРСР, задекларована наступниця якого Російська Федерація після 1991 р. віднесла до «своїх» досягнення Нобелівських лауреатів, які не тільки народилися в Україні, але й пов'язані з нею родинними та іншими зв'язками. Крім лауреатів, українців за народженням, уже згадуваних Б. Пастернака, Е. Кендела, С. Беллоу, Г. Брауна, назвемо Петра Капицю — нащадка давнього шляхетського українського роду Стебницьких; Мілтона Фрідмана, батьки якого є вихідцями із Закарпаття; Льва Ландау, котрий як вчений сформувався у харківський період свого життя; Іцхака Рабина, батько якого за походженням киянин. Список можна продовжувати, адже своє українське коріння ніколи не заперечували Михайло Шолохов, Михайло Горбачов, навіть Олександр Солженіцин.

Очевидно, ми не повинні влаштовувати публічні дискусії щодо «нещасливої» долі по відношенню до високих нагород Нобеля, як це роблять наші сусіди: «Как видим, по числу подсчитанных таким путем наград, огромная Россия с ее человеческим потенциалом, делит 8 — 10 места с Австрией и Японией, сумев оторваться от крошечной Дании лишь в последний год XX столетия благодаря Нобелевской премии по физике, которой 10 октября 2000 года был удостоен академик Жорес Алферов. Впереди — тоже не выдающиеся по размеру территории и численности населения — Голландия и Швейцария. И уж с совсем беспросветным отставанием приходится столкнуться при желании сравнить девять российских наград с числом заработанных за то же время учеными

Соединенных Штатов, Великобритании, Германии. В первом случае их больше, чем у России, в 18 раз, во втором — в 6,6 и в третьем — в 6,3 раза».

Для кращого розуміння вищесказаного нагадаємо, що США мають зараз близько 170 Нобелівських відзнак, Великобританія й Німеччина — кожна приблизно по 60, Франція та Швеція — приблизно по 20.

Російська Федерація та Україна нині знаходяться фактично на одному рівні за кількістю лауреатів відзнаки Нобеля, адже, погодьтесь, є якась, насамперед юридична, логіка в претензіях росіян на народжених в Україні на території колишньої північної імперії І. Мечникова, З. Ваксмана та С. Кузнеця. Але як «привласнювати» Марію Склодовську-Кюрі — полячку, яка зробила свої наукові відкриття у Франції? Така ж саме ситуація з Генріком Сенкевичем, не говоримо вже про громадян Фінляндії.

На жаль, ці абзаци викликані настроєм відповідних цитованих вище публікацій. Повторюся, розмова про Нобелівських лауреатів повинна вестися насамперед з метою налагодження взаємовигідного співробітництва у міжнародному науковому співтоваристві, врешті — утвердженню світового культу знань.

Крізь призму фактів і об'єктивних даних

Очевидно, немає сенсу оприлюднювати відомий складений ентузіастами список українських ймовірних претендентів на премію Нобеля, оскільки ця тема занадто емоційно сприймається в колах національної еліти.

Через ці причини вестимемо мову насамперед про незаперечні авторитети й визнані документи.

26 листопада 1915 р. доктор філософії Йосип Застирець надіслав з Відня до Нобелівського комітету листа, яким запропонував

кандидатуру письменника Івана Франка (обидва були підданими Австро— Угорщини) на високу відзнаку.

Ретельний дослідник української нобеліани Олександр Левченко зазначає, що цей лист зберігається в архіві Шведської академії під №19 за 1915 р.

Акцент в листі Й. Застирця ставиться на заслугах І. Франка, на наш погляд, у першу чергу не літературознавчий чи культурознавчий, а політичний.

Кандидатуру І. Франка підтримав шведський історик Г. Гярне (Упсальський університет).

А тепер віддамо належне формальним речам.

Є чітко розписана почерговість проходження документів у Нобелівському комітеті. У вересні — прийом пропозицій. У лютому (вже наступного року) — кінець прийому заявок. У квітні—травні — відбір кандидатів. Червень—серпень — вивчення доробку кандидатів. Вересень—жовтень — засідання членів комітету й визначення переможців.

Лист Й. Застирця датований 26 листопада 1915 р. Отже, того ж року пропозиція щодо І. Франка не могла розглядатися через запізнення. Наступного, 1916 р., кандидатура видатного українця теж не розглядалася, бо 28 травня він пішов з життя. Згідно «Статутів установ Нобеля» померлий кандидат вибуває зі списку претендентів.

В історії Нобелівських премій були випадки, коли нагороду присуджували посмертно. На І. Франка це виключення не поширилось.

Зауважимо, що у визначенні критеріїв А. Нобеля щодо премії з літератури наголошується на «ідеалістичному напрямку» творчості кандидата (чи «що відбиває людські ідеали»), що трактується по-різному, наприклад, як «можливо, пов'язане з творами гуманістичного і конструктивного характеру, котрі... розглядаються як вклад у прогрес всього людства».

Премією з літератури Шведська академія нагороджує автора,

чий твори опубліковані й здобули широке визнання серед читачів та дістали високу оцінку експертів. Суддями (чи експертами) виступають інтелектуали світового рівня (зокрема, лауреати Нобелівської премії).

Й. Застирець був, як він підписався під поданням на премію А. Нобеля, гімназійним професором, доктором філософії, керівником учительського закладу.

1915 р. лауреатом став французький прозаїк Ромен Роллан, 1916 — шведський письменник Карл Густав Вернер Гейденстам. Кандидатуру останнього Нобелівському комітету рекомендував Нобелівський лауреат 1912 р. Г. Гауптман.

А тепер найдразливіше запитання: з яких міркувань, окрім романтичних, ми ось уже протягом десятків років мусуємо інформацію про висування Івана Франка (і не лише його) на Нобелівську премію? (Спеціально наголошуємо на вжитому вище слові «найдразливіше», бо далі аналізуватимемо «висунення» на престижну премію іншого поета — Василя Стуса).

Відповіді давати не будемо, хай кожний знайде її сам.

Проте додамо, що на офіційному сайті Нобелівського комітету будь-яка інформація про І. Франка та його претензії на премію відсутня (будемо раді, якщо це не так, але пошук відкритої інформації на різномовних сайтах досі не приніс нам позитивного результату. Про те, яку інформацію Нобелівський комітет поширює, зокрема, щодо України, йдеться далі).

До речі, відсутня відкрита інформація (в період від 1901 до 1955 р.) й щодо інших можливих кандидатів на відзнаку Нобеля: Володимира Винниченка, Тодося Осьмачки та Уласа Самчука. Останнього пропонували до розгляду 1980 р., отже інформація про це ще закрита. Що ж до В. Винниченка та самовисуванця Т. Осьмачки (це не передбачено статутом премії, отже й не могло розглядатися), то швидше всього все зупинилося на початковому етапі: звернення зареєстрували і все. Як і щодо І. Франка.

«Хлюпни нам, море, свіжі лави»

Ці рядки Павла Тичини з циклу «В космічному оркестрі» (1921) можна продовжити: «О земле, велетнів роди!»

Ностальгія за велетнями духу та інтелекту (логічно додати: й політики та державної діяльності) захоплює вже й наші молоді покоління. Так думається, коли знайомишся з дослідженнями, зміст яких визначили актуальні питання вітчизняної нобелістики. Вахтанг Кіпіані поширив в інтернеті («Українська правда» від 22.07. 2006) розвідку «Стус і Нобель. Демістифікація міфу».

Автор зосередився на ретельному аналізі документів, публікацій та версій, пов'язаних з темою «Василь Стус і Нобелівська премія».

Найпереконливішим аргументом щодо ймовірності висування на відзнаку є твердження прихильників В. Стуса про підтримку кандидатури поета Нобелівським лауреатом Генріхом Бьоллем (Німеччина). Деякі досить солідні періодичні видання навіть інформували своїх читачів про те, що престижна нагорода вже була присуджена В. Стусу, але смерть поета все змінила.

Документального оприлюднення вищесказаного немає.

Так, Генріх Бьолль звертався до керівництва СРСР із закликом про гуманне ставлення до політичного в'язня, але він нічого не говорив про поета В. Стуса — претендента на премію.

Фактом є створення в Торонто наприкінці 1984 р. «Міжнародного комітету для досягнення літературної нагороди Нобеля Василеві Стусові в 1986 році», до якого увійшли інтелектуали — представники української діаспори та міжнародної громадськості. Конкретною метою комітету було видання перекладів творів В. Стуса англійською мовою та популяризація його імені у світі.

Діяльність ініціаторів зупинила звістка про смерть В. Стуса.

Іншими словами, перед нами фактично той же приклад, що маємо з І. Франком.

На висновок, що витікає з обох ситуацій, не може не впливати загальна українська суспільно-політична ситуація. Поки ми не

матимемо, зокрема, повнокровного літературного процесу з виходом його лідерів у іншомовні світи, нам нічого сподіватися на міжнародне визнання.

В Україні змінюють одна одну влади, але постійним залишається критичне становище, наприклад, в книговидавничій справі, як і в цілому в культурно-освітній галузі. Стагнаційне існування гуманітарної сфери держави триває на тлі інтенсивної русифікації всього українського життя, започаткованої ще московським царатом, що нині сягло межі загрози для національної безпеки й нашого незалежного майбутнього.

Україна досі відсутня в європейському та світовому інформаційному просторі, а посереднього рівня епізодичні англomовні публікації a la Mykola Ryabchuk нічого не вирішують.

Для прикладу оприлюднюємо «список Рябчука», котрим репрезентується сучасна українська література у світі: попереду сам автор списку, потім його дружина Наталка Білоцерківець, далі Андрій Бондар, Галина Крук, Олег Лишега, Василь Махно, Сергій Жадан... Очевидно, кожний із названих авторів текстів, як тепер прийнято говорити, є цікавим і оригінальним. Але, на наш погляд, є сенс вести мову поки що лише про Юрія Андруховича, твори якого активно перекладаються у світі й який своєю конкретною присутністю у Європі (живе там, бере участь у громадських та культурно-політичних заходах) здатен претендувати на міжнародне визнання.

Є всі підстави бачити поряд із Ю. Андруховичем поета Василя Голобородька, котрий не потрапив до «списку Рябчука». Так, поет не живе в столиці, але його твори перекладені сьогодні на англійську, французьку, португальську, польську, сербську та інші мови. Його книжки активно видаються у світі. Іншими словами, Василь Голобородько давно знаходиться в центрі духовної, культурної, інтелектуальної України.

Вищесказане — окрема думка й не претендує на дискусію.

Приклад М. Рябчука взятий як зразок суб'єктивного сприйняття сучасної української літератури, що у свою чергу є відображенням світоглядних позицій цього літературного критика. Адже як можна обходити увагою творчість, зокрема, Ліни Костенко чи Миколи Вінграновського, яких ніяк не можна звинуватити у відсутності справді незалежної позиції як у творчості, так і в суспільному житті. Безсумнівним є високий художній рівень їхньої поезії.

Але як про це можна судити за відсутності в Україні адекватного нашим культурним потребам рівня літературно-мистецької критики та відповідної періодики? Література практично витіснена з національного інформаційного простору.

Український письменник сьогодні загнаний у вежу не з слонної кістки, а вежу, стіни якої виплетені з байдужості, безкультурності та егоїстичного політичного протистояння.

Отже, темою «Нобелівські премії і Україна» сьогодні стурбовані насамперед ентузіасти.

Нобелівський кореспондент Яків Новиков, проігнорований вітчизняними енциклопедистами, та наші реальні номінанти

Мабуть, це теж симптоматично, що наші, скажемо так, романтичні розмови й дискусії на нобелівські теми, здається, ще ні разу не торкнулися тих, хто співпрацював з Нобелівським комітетом з дня його заснування.

Першим з таких був Яків Новиков, народжений в Одесі (1849 — 21.05. 1912) письменник-соціолог. Публікував свої наукові праці не лише в Росії, але й у США та країнах Європи. Не втратило значення, зокрема, його соціологічно-культурологічне дослідження «Російський народ». Я. Новиков був членом Постійної комісії Міжнародного бюро миру (іншими словами, українським представником у

цій міжнародній організації), прихильником пацифізму. Діяльність Я. Новикова протікала у період, коли наш континент був під впливом ідей, що втілювалися у гасла боротьби за Сполучені Штати Європи (сьогодні ми стали свідками реалізації цієї ідеї, натхненником якої був німецький філософ І.-Г. Гердер (1744 — 1803).

Як бачимо, наш співвітчизник був людиною передових поглядів, чутливо реагував на виклики часу.

У період з 1902 по 1912 роки Я. Новиков разом з колегами 10 разів представляв Нобелівському комітету кандидатів на високу відзнаку. Всі (крім одної) його пропозиції мали успіх. Швейцарський журналіст Елі Дюкоммен (1833 — 1906) — один із засновників Міжнародного бюро миру (центр координації пацифістської діяльності в Європі), став Нобелівським лауреатом премії Миру 1902 року. 1905 року Нобелівської премії була удостоєна австрійська письменниця Берта фон Зутнер (1843 — 1914). Вона — авторка роману «Геть зброю», що мав всесвітнє визнання. Нобелівську відзнаку Б. фон Зутнер одержала «за зусилля, що сприяють досягненню миру в Європі». Іншим успішним номінантом Я. Новикова став італійський журналіст Ернесто Теодоро Монета (1833-1918), який 1907 р. був відзначений премією Миру за «особливе значення... виступів у пресі й на мітингах, які сприяли порозумінню між Францією та Італією». Е.Т. Монета — автор фундаментального чотири томного дослідження «Війни, повстання і мир у ХІХ столітті», опублікованого в 1903 — 1910 рр.

Номінований Я. Новиковим французький дипломат і борець за мир Поль Д'Естурнель де Констан (1852-1924) одержав Нобелівську премію миру 1909 р. за успішні договори про арбітраж між Францією та її сусідами.

Серед щасливих номінантів Я. Новикова назвемо ще австрійського видавця та журналіста Альфреда Германа Фріда (1864-1921) — Нобелівського лауреата 1911 року, який був відзначений «як найбільш працездатний письменник-пацифіст».

Крім одесита Я. Новикова у висуванні номінантів брали участь киянин С. Сірчинський — член Державної ради та чернівчанин Ф. Кляйнвехтер — професор політичної економіки.

Виявленими нами документально підтвердженими номінантами на Нобелівську премію Миру з України в період з 1901 по 1955 рр. були Михайло Тишкевич (1857-1930), Максим Ковалевський (1851-1916) та Освальд Бальцер (1858-1933).

Киянин Михайло Тишкевич висувався на престижну відзнаку в 1910, 1911 і 1927 рр. як засновник та президент Київського товариства прихильників миру. Номінаторами його виступили вже згадуваний С. Сірчинський, Андрій Богуцький (член Державної ради) та Герхард Бонкал (член парламенту Франції).

Про М. Тишкевича є інформація у вітчизняних енциклопедичних виданнях.

Народився 7 квітня 1857 р. в селі Андрушівці на Київщині. Походив зі старовинного українського шляхетського роду, граф — володар значних маєтків. Мав мистецьку освіту. Після знайомства з істориком В. Антоновичем захопився українськими справами. Як меценат підтримував студентську молодь. Як політик був прихильником української автономії. Друкував у європейській пресі статті на українські теми. У часи Директорії офіційно представляв УНР при Римському престолі, був головою української делегації на Паризькій мирній конференції та керівником дипломатичної місії УНР у Франції. В останні роки життя відійшов від політичної діяльності й закінчив свої дні у польському містечку Гнезно (неподалік Познані).

1912 р. члени Російської міжпарламентської групи запропонували Нобелівському комітету розглянути як кандидата на відзнаку професора, члена парламенту М. Ковалевського. Майбутній історик, правознавець та громадсько-політичний діяч народився 2 серпня 1851 р. в Харкові. Навчався у місцевому університеті, викладав у Московському, Стокгольмському, Оксфордському та

Петербурзькому університетах. Вимушений жити за кордоном через переслідування російською владою за демократичні погляди. 1901 р. заснував у Парижі Вищу школу суспільних наук, де історію викладав М. Грушевський. Повернувшись на батьківщину, був депутатом Державної Думи. Брав участь в українському політико-культурному житті, протестував проти переслідування царом української мови. Видавав журнал «Вестник Европы», редагував енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

1926 р. факультет права Львівського університету (ініціатор — професор П. Дабковський) подав до номінації на Нобелівську премію Миру професора місцевого університету Освальда Бальцера. Майбутній професор історії народився 23 січня 1858 р. в Ходорові, навчався у Львівському, Ягеллонському університеті у Кракові та Берлінському університетах. Від 1887 р. і до кінця своїх днів викладав у Львівському університеті.

Отже, на жаль, всі три наші кандидати на престижну міжнародну відзнаку не були удостоєні високої честі потрапити в число нагороджених. Щоб якось підсолодити гірку пігулку невдач вищезгаданих пошукувачів, на закінчення перегорнемо ще кілька відкритих для публіки сторінок Нобелівського архіву. Лауреат Нобелівської відзнаки, наш земляк, харків'янин Ілля Мечников був номінантом на премію 1901, 1902, 1903, 1904 і так далі роках, аж поки 1908 року не одержав високу нагороду. Видатний російський письменник Лев Толстой кількаразово був номінантом від 1901 до 1909 року, але так і не дочекався Нобелівської нагороди. 1901 р. номінантом Нобелівської премії Миру був російський цар Микола II, якого висунули на відзнаку члени австрійської міжпарламентської групи. Ініціатора Гагської мирної конференції 1899 р. чекала невдача. Двічі: 1945 та 1948 р. на відзнаку Нобеля претендував комуністичний диктатор Йосип Сталін, якого пропонував для розгляду спочатку норвезький міністр іноземних

справ (до речі, член Нобелівського комітету) Х. Кохт, а потім професор Карлового університету Праги Владислав Рігер. Перед Другою світовою війною на Нобелівську премію Миру номінувався Адольф Гітлер. Висував його кандидатуру член шведського парламенту Е. Брандт. Однодумець Адольфа Гітлера Беніто Муссоліні номінувався 1935 року...

Література

1. «Лауреаты Нобелевской премии». Энциклопедия (в 2-х книгах). Москва, «Прогресс», 1992 (переклад «Nobel prize winners», New York, 1987)
2. Сулима М. «Українці і Нобель». «Сучасність», №10, 1992. С. 110-113
3. Абрамовиц М. «Саймон Кузнец (1901-1985)». «Thesis», 1993, вип.2 (переклад Simon Kuznets (1901-1985). By Moses Abramovits. The Journal of Economic History, March 1986, v.46, no.1, p.241-246)
4. Левченко О. «Нобелівська інтелектуальна еліта й Україна». Тернопіль, «Лілея», 2000
5. «Лауреати Нобелівської премії 1901-2001». Енциклопедичний довідник. Київ. 2001
6. Московкин В. «Семен Кузнец и его университетское окружение в Харькове». «Бизнес-информ», №7-8, 2002. С. 85-90
7. Шендеровський В. «Нехай не згасне світ науки». Київ, «Рада», т.І (2003), т.ІІ (2006)
8. XII Тернопільські Нобелівські читання. Тернопіль, «Рада», 2005
9. Левченко Ф. «Політичні аспекти Нобелівського руху та його українські реалії». «Наукові праці», 2009, том 110, вип.97, стор. 45-50 (науково-методичний журнал Чорноморського державного університету імені П.Могили)
10. Інтернет-ресурси: Nobelprize.org (Official web site of the Nobel Foundation).

В'ячеслав Тютюнник

Лауреати Нобелівських премій: наукометричні дослідження

Міжнародний Інформаційний
Нобелівський Центр (МІНЦ), м. Тамбов, (Росія)

Зроблено аналіз кількості Нобелівських премій за країнами, в яких проживали лауреати у рік присудження, а також публікаційної активності нагороджених. Особливу увагу приділено дослідженню лауреатів цієї премії з хімії та динаміки документальних потоків і числа номінацій по роках.

Нобелівські премії є справді міжнародними. Це спричиняє, поперше, складний і багатостадійний порядок відбору кандидатів, а також пишний церемоніал нагороджень в атмосфері шведських національних святкувань. В останнє десятиліття пропозиції висунути кандидатів щорічно отримують близько 2000 осіб за кожною номінацією — це найвидатніші учені, літератори і політичні діячі світу, всі нобелівські лауреати, найбільш відомі університети. По-друге, в числі нагороджених 777 осіб і 20 організацій з 50 країн світу (всього премія присуджувалася 807 разів, зокрема двічі і навіть тричі одній і тій же особі або організації) — це справді видатні діячі

людства останнього століття. Присутність у списку лауреатів всього 20 представників Росії є радше бідною, провинною і соромом. По-третє, розмір винагороди перевищує більшість існуючих міжнародних нагород — з 2001 р. щорічно Нобелівська премія за кожною номінацією становить 10 млн шведських крон (приблизно 50 млн руб.).

Найбільший інтерес для наукознавців та істориків науки становлять списки нобелівських лауреатів. Навіть така проста, на перший погляд, робота, як складання списків, є кожного разу копітким документальним дослідженням [1-8]. Наведемо їх деякий аналіз.

З 1901 по 2007 рр. премії з фізики присуджувалися 101 раз, з хімії — 99, з фізіології або медицини — 98, з літератури — 103, борцям за мир — 88, з економіки (з 1969 р.) — 39 разів. Найбільше пропусків — у присудженні премії миру: норвезький Стортинг 19 разів не оголошував лауреатів.

У числі володарів Нобелівських премій представники 50 країн (табл. 1), зокрема з фізики — 16 країн, з хімії — 19 країн, з фізіології

Таблиця 1

Розподіл Нобелівських премій за країнами, в яких проживали лауреати у рік присудження, за період з 1901 по 2007 рр.

№	Країна	Нобелівська премія					Премія з економіки	Всього лауреатів	% від загальної кількості
		з фізики	з хімії	з фізіології або медицини	з літератури	миру			
		1	2	3	4	5	6	7	8
1	США	84	58	96	11	27	47	323	40,3

2	Великобританія	20	25	28	11	10	6	100	12,5
3	Німеччина (ФРН)*	22	30	13	7	4	1	77	9,6
4	Франція	11	8	8	12	9	1	49	6,1
5	Швейцарія	6	6	7	2	13	-	34	4,2
6	Швеція	4	5	7	7	5	2	30	3,7
7	Росія (СРСР)	10	1	2	4	2	1	20	2,5
8	Італія	2	1	3	6	1	-	13	1,6
9	Данія	3	1	4	3	1	-	12	1,5
10	Нідерланди	7	1	2	-	1	1	12	1,5
11	Австрія	3	1	5	1	3	-	13	1,6
12	Бельгія	-	1	3	1	5	-	10	1,2
13	Канада	2	3	2	-	2	-	9	1,1
14	Норвегія	-	1	-	3	2	2	8	1,0
15	Японія	3	4	-	2	1	-	10	1,2
16	Ірландія	1	-	-	3	3	-	7	1,0
17	Іспанія	-	-	1	5	-	-	6	0,7
18	ПАР	-	-	-	2	4	-	6	0,7
19	Індія	1	-	-	1	2	-	4	0,5
20	Аргентина	-	1	1	-	2	-	4	0,5
21	Австралія	-	-	5	1	-	-	6	0,7
22	Польща	-	-	-	3	1	-	4	0,5
23	Ізраїль	-	2	-	1	3	-	6	0,7
24	Фінляндія	-	1	-	1	-	-	2	0,2
25	Чехословаччина	-	1	-	1	-	-	2	0,2
26	Португалія	-	-	1	1	-	-	2	0,2
27	Чилі	-	-	-	2	-	-	2	0,2
28	Греція	-	-	-	2	-	-	2	0,2
29	Гватемала	-	-	-	1	1	-	2	0,2
30	Єгипет	-	-	-	1	2	-	3	0,4
31	Мексика	-	-	-	1	1	-	2	0,2

32	Східний Тимор	-	-	-	-	2	-	2	0,2
33	Сівши. Ірландія	-	-	-	-	2	-	2	0,2
34	Пакистан	1	-	-	-	-	-	1	0,1
35	Ісландія	-	-	-	1	-	-	1	0,1
36	Югославія	-	-	-	1	-	-	1	0,1
37	Угорщина	-	-	1	1	-	-	2	0,2
38	Колумбія	-	-	-	1	-	-	1	0,1
39	Нігерія	-	-	-	1	-	-	1	0,1
40	В'єтнам	-	-	-	-	1	-	1	0,1
41	Коста Ріка	-	-	-	-	1	-	1	0,1
42	Бірма (М'янма)	-	-	-	-	1	-	1	0,1
43	Тринідад і Тобаго	-	-	-	1	-	-	1	0,1
44	Палестина	-	-	-	-	1	-	1	0,1
45	Китай	-	-	-	1	-	-	1	0,1
46	Південна Корея	-	-	-	-	1	-	1	0,1
47	Іран	-	-	-	-	1	-	1	0,1
48	Кенія	-	-	-	-	1	-	1	0,1
49	Туреччина	-	-	-	1	-	-	1	0,1
50	Бангладеш	-	-	-	-	2	-	2	0,2
Всього:		180	151	189	104	118	61	801	100,0

Примітки:

1) всього нагороджень з фізики 174, лауреатів 173 (Дж. Бардин нагороджений двічі); двоє (А. Ейнштейн і А.А. Абрикосов) мають подвійне громадянство, тому враховані по два рази;

2) всього нагороджень з хімії 146, лауреатів 145 (Ф. Сенгер нагороджений двічі); двоє (А. Корнфорт і А. Зевайл) мають подвійне громадянство, тому враховані по два рази; М. Склодовська-Кюрі нагороджена також премією з фізики;

3) всього нагороджень з фізіології або медицини 182, лауреатів 182;

троє (Ц. Мільштейн, Р. Льові-Монтальчині і Е.Г. Фішер) враховані по два рази, оскільки мають подвійне громадянство;

4) всього нагороджень з літератури 101, лауреатів 101; один (Ч. Мілош) врахований двічі, оскільки має подвійне громадянство; один лауреат без громадянства (І. Бунін) врахований в Росії;

5) всього нагороджень преміями миру 112, лауреатів 92 особи і 17 організацій (20 нагороджень, оскільки Міжнародний Комітет Червоного Хреста нагороджений трьома преміями, а Служба Верховного Комісара ООН у справах біженців двома); А. Полінг нагороджений також премією з хімії;

6) всього нагороджень з економіки 55, лауреатів 55; один (Д. Канеман) має подвійне громадянство, тому врахований двічі;

7) загальна кількість нагороджень преміями (з урахуванням попередніх приміток) 770, у т.ч.: 748 осіб (745 лауреатів) і 17 організацій (20 нагороджень);

8) загальна сума перевищує 100 %, оскільки всі значення за країнами заокруглені, частіше у більший бік;

* — представники НДР премії не отримували.

або медицини — 18 країн, з літератури — 36 країн, миру — 34 країни, з економіки — 8 країн. Росія у цьому списку розташовується на 7-у місці (2,5 % від загальної кількості лауреатів), причому найближчими роками це місце не зміниться.

Нобелівські премії 35 разів вручалися 34 жінкам: з фізики — 2 рази (М. Склодовська-Кюрі — 1903, М. Гепперт-Майер — 1963), з хімії — 3 рази (М. Склодовська-Кюрі — 1911, І. Жоліо-Кюрі — 1935, Д. Кроуфут-Ходжкін — 1964), з фізіології або медицини — 7 разів (Г. Корі — 1947, Р. Ялоу — 1977, Б. Макклінток — 1983, Р. Льові-Монтальчині — 1986, Г.Б. Ілайон — 1988, К. Нюсслайн-Фольгард — 1995, Л.Б. Бак — 2004), з літератури — 11 разів (С. Лагерлеф — 1909, Г. Деледа — 1926, С. Ундсет — 1928, П. Бак

— 1938, Г. Містраль — 1945, Н. Закс — 1966, Н. Гордімер — 1991, Т. Моррісон — 1993, В. Шимборська — 1996, Е. Елінек — 2004, Д. Лессинг — 2007), миру — 12 разів (Б. фон Зуттнер — 1905, Дж. Еддамс — 1931, Е.Г. Балч — 1946, Б. Уїлліамс — 1976, М. Корриган — 1976, Мати Тереза — 1979, А. Мюрдаль — 1982, Аун Сан Су Джі — 1991, Р. Менчу Тум — 1992, Дж. Уїлліамс — 1997, Ш. Ебаді — 2003, В. Маатаї — 2004).

У цьому списку є і легендарна жінка, удостоєна нобелівських премій двічі; ім'я її відоме кожному — М. Складовська-Кюрі. Випадки отримання двох Нобелівських премій надзвичайно рідкісні: американський фізик Дж. Бардин (премії з фізики 1956 і 1972 рр.), британський біохімік Ф. Сенгер (премії з хімії 1958 і 1980 рр.), американський хімік і миротворець Л.К. Полінг (премія з хімії 1954 р. і премія миру 1962 р.), Міжнародний Комітет Червоного Хреста — тричі нобелівський лауреат (1917, 1944, 1963 рр.), а Верховний Комісар ООН у справах біженців — двічі нобелівський лауреат (1954, 1981 рр.).

З розподілу лауреатів за країнами і номінаціями випливає, що найбільша кількість Нобелівських премій присуджена представникам США (40,3 %), а в США, Великобританії, Німеччині і Франції знаходиться 549 премій, тобто 68,5 %. Що стосується природничих наук, то вчені перших трьох країн отримали більше 72 % нагород, а представники перших 11 країн — більше 90 %.

Статистичні дані за кількістю присуджень Нобелівських премій по п'ятирічках (табл. 2) показують поступовий перехід від індивідуальної творчості в галузі природничих наук до колективної, що намітився після Другої світової війни і ще не досяг теоретично можливої кульмінації — 18 лауреатів за рік або 90 лауреатів за п'ятирічку.

В абсолютному числі дані про найбільш плідний вік нобелівських лауреатів мало показові: наймолодшому — У.Д. Бреггу (фізика, 1915 р.) — у рік присудження премії виповнилося 25 років, а найстаршому — Л. Гурвіцу (економіка, 2007) — 90 років. Проте в середньому картина вимальовувалася надзвичайно показова (табл. 3).

Таблиця 2

Кількість лауреатів Нобелівських премій (за п'ятирічками)

Роки	Нобелівська премія					Премія Шведського банку з економічних наук на згадку про Альфреде Нобеля	Всього
	з фізики	з хімії	з фізіології або медицини	з літератури	миру		
1901-1905	8	5	5	6	7	-	31
1906-1910	6	5	7	5	8	-	31
1911-1915	6	6	4	4	4	-	24
1916-1920	4	2	2	5	3	-	16
1921-1925	6	4	5	5	5	-	25
1926-1930	6	6	6	5	6	-	29
1931-1935	4	6	8	4	5	-	27
1936-1940	6	6	5	4	3	-	24
1941-1945	3	3	7	2	2	-	17
1946-1950	5	8	10	5	6	-	34
1951-1955	9	7	8	5	4	-	33
1956-1960	11	6	11	5	4	-	37
1961-1965	12	7	12	5	6	-	42
1966-1970	6	8	14	6	3	3	40
1971-1975	12	9	12	6	6	8	53
1976-1980	13	8	13	5	7	7	53
1981-1985	9	7	12	5	6	5	44
1986-1990	14	12	10	5	5	10	56
1991-1995	8	8	11	5	9	8	49
1996-2000	14	12	10	5	8	8	57
2001-2005	15	14	12	5	7	11	64

2006-2007	4	2	5	2	4	4	21
Всього:	181	151	189	104	118	64	807

Таблиця 3

Середній вік лауреатів у рік отримання премій

Номінація	Вік лауреатів за періоди				
	1901-1930	1931-1960	1961-1990	1991-2007	1901-2007
Фізика	47,2	47,4	59,9	63,3	54,5
Хімія	51,2	51,3	53,9	64,3	55,2
Фізіологія або медицина	53,2	53,2	63,0	61,7	57,8
Література	60,6	62,4	70,9	66,4	65,1
Мир	61,7	66,1	57,4	61,3	61,6
Економіка	-	-	67,5	66,3	66,9
Всього:	54,8	56,2	62,1	63,9	59,3-60,2

Як випливає з цієї таблиці, середній вік лауреатів, за винятком борців за мир, значно збільшився з 1901 року і становить в цілому по всіх лауреатах близько 60 років! Крім іншого, цей факт свідчить про те, що Нобелівська премія в більшості випадків сприяє не розвитку подальшої діяльності, а вшануванню на лаврах минулих заслуг, а дуже часто, за словами самих лауреатів, сильно заважає подальшій діяльності.

Не змінює цю картину і розгляд середнього віку лауреатів за внутрішні проміжки часу. Так, у другій половині 20 століття порівняно з першою половиною середній вік фізиків виріс приблизно на 15 років, хіміків — на 8 років, фізіологів або медиків — на 10 років. Варто задуматися: старіють творці природничих наук, старіють літератори, постаріли економісти, і лише борці за мир

незмінні в статечному віці! Це явище підтверджується й іншими даними: до 30-х років 20 століття кількість живих лауреатів різко перевершувала кількість померлих, в середині 40-х рр. — середині 50-х настала рівновага, а потім картина змінилася на зворотню — лауреати швидше вмирають, ніж нагороджуються нові.

Аналіз наведених і багатьох інших даних стосовно лауреатів Нобелівських премій дає фахівцям багатий матеріал для роздумів, які не завжди і не всіх наводять до однозначних висновків [10-16]. Перш за все, це стосується ставлення до самих Нобелівських премій, особливо в нашій країні. Іноді навіть питання ставиться так: чи потрібні Нобелівські премії, якщо вони нажиті в основному на фінансових спекуляціях, якщо премії часто знижують творчу активність лауреатів, якщо багато хто з них стає кимось на зразок кінозірок, якщо премія — щось на кшталт «рятівного круга людини, яка вже стоїть на березі», якщо?...

Приєднуючись до думки багатьох наукознавців і соціологів (наприклад, Б.А. Шальову [17]), я вважаю, що Нобелівська премія — феномен ХХ століття, сокровенна мрія кожного вченого (особливо в останні 20-30 років), знак міжнародного визнання, про що самі лауреати й інші вчені свідчать у своїх виступах і публікаціях. Вона є загальновизнаним мірилом якості робіт екстракласу (нобелівський рівень, за Ю. Гарфілдом), виконаних «чемпіонами світу» з фізики, хімії, біології, медицини. Навряд чи можна сперечатися з цим твердженням.

Інша справа, що не дотримується і не може дотримуватися зворотне твердження про те, що кожна робота екстракласу має бути увінчана Нобелівською премією. Тоді доведеться ділити її щорічно на 15-20 частин за найрізноманітніші роботи, і сенс премії буде загублений, та і який провидець-наукознавець зможе завжди правильно виділити найбільш значущі з тільки що опублікованих робіт у неосяжному документальному потоці? До того ж, є безліч інших міжнародних і національних нагород високого рангу, правда, значно менш почесних.

Публікаційна активність нобелівських лауреатів

Наукознавство розвивається поки в трьох кількісних розділах — наукометрія, бібліометрія та інформетрія [18, 19]. Нові гілки цих розділів з біографічною основою (біонаукометрія, біобібліометрія та біоінформетрія) дають можливість концентрувати вузлові документально-інформаційні масиви (ДІМ) і документально-інформаційні потоки (ДІП) для створення адекватних моделей різних напрямів сучасної науки [20-27].

Нобелістика (раніше — біографічна інформатика Нобелівських премій і лауреатів) може розглядатися як найбільш плідна база для розробки моделей науки [20, 26]. По-перше, тому що вона містить «типові» наукові напрями — фізику, хімію, біологію і медицину, економіку, політологію, літературознавство. По-друге, тому що вона об'єднує вершинні досягнення в кожному з перерахованих напрямів. По-третє, вона стала доступною для різних аналізів завдяки діяльності Інституту наукової інформації у Філадельфії (США), а також Міжнародного Інформаційного Нобелівського Центру (МІНЦ) у Тамбові, що накопичили колосальні ДІМ з нобелістики і які ведуть більше 20 відповідних проблемно-орієнтованих баз даних [28].

Публікація як така й активність лауреатів у публікаціях своїх праць і творів розглядається нами як відправна та центральна проблема теорії і технології нобелістики. Без публікацій неможливо говорити про особу як про вченого, літератора або політика; без публікацій, причому на загальнодоступних мовах, не може бути і Нобелівської премії; без публікацій неможливо оцінювати ефективність діяльності тієї або іншої особи в історії.

За допомогою баз даних і знань ми отримали близько 650 полігон-кривих публікаційної активності (два приклади наведено на мал. 1) кожного лауреата Нобелівської премії (за винятком організацій-лауреатів і з урахуванням двох нагороджень одній і

тій же особі), а також безліч табличних даних. Це дозволило вивести узагальнену модель публікаційної активності нобелівського лауреата:

$$N = XF Y . Z . a - b - c = d - e (. \text{ або } ;)$$

де

N період публікації до року присудження Нобелівській премії;

XF фаза публікаційної активності (1F перша фаза, 2F друга, 3F третя);

Y період публікації (A до розквіту публікаційної активності, B розквіт,

C після розквіту, згасання);

± напрям полігон-кривої за рік присудження премії
(+ зростання, — зниження);

Zi чи є піки

(Di) чи ні (L) на полігон-кривій після присудження премії
(i кількість піків);

a, b, c кількість публікацій за рік за весь період

(a), за 10 років

(b) і за п'ять років

(c) до присудження Нобелівської премії;

d, e кількості публікацій у рік протягом п'яти років

(d) і 10 років

(e) після присудження Нобелівській премії;

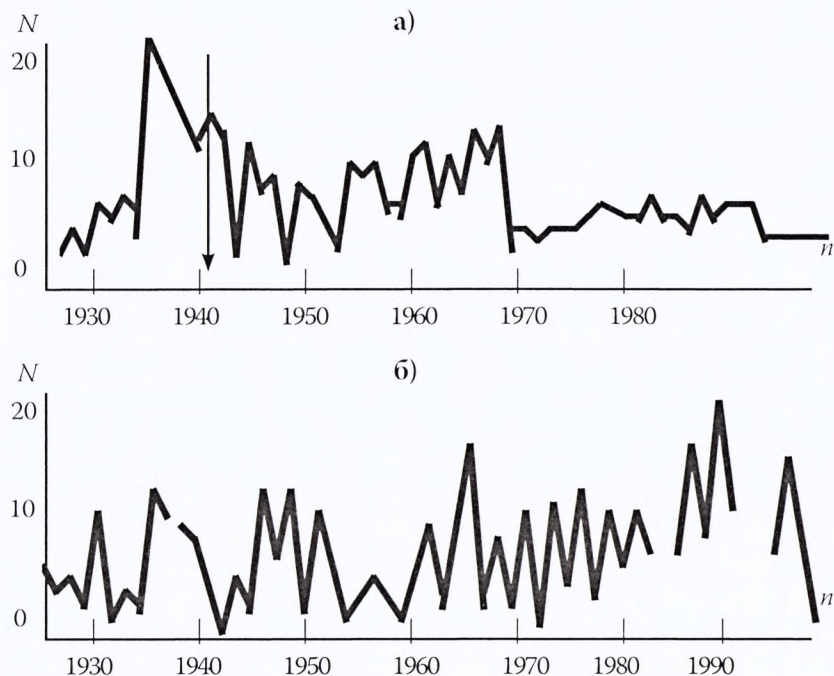
знаки після формули показують закінчення (.) або

продовження (;) публікаційної активності на початок 2005 р.

Встановлена пульсуюча природа публікаційної активності нобелівських лауреатів з непостійною амплітудою і частотою.

ДІМ в галузі хімічної науки представлені в МІНЦ найдетальніше [20]. На їх основі біонаукометрична модель хімічної науки

представляється нам як логічна сукупність біографічної і наукометричної моделей, тобто аналіз даних хімічної науки через біографічні матеріали з використанням наукометричних методів.

Мал. 1. Полігон-криві публікаційної активності А. Бутенандта (а) і М. Шолохова (б): N — кількість публікацій, n — роки, стрілка — рік присудження Нобелівських премій.

Методика дослідження

Для аналізу біографічного матеріалу відібрано дві групи учених-хіміків, відзначених найбільш вагомими науковими рега-

ліями міжнародного (Нобелівська премія з хімії) і національного (академіки АН СРСР і РАН) рівнів за 90 років (1901-1990). Після детального аналізу біографічних даних кожного представника із складених нами повних списків цих груп (115 нобелівських лауреатів з хімії і 120 академіків-хіміків), послідовного «відфільтрування» учених із списків (відомих роботами в інших галузях, суміжних з хімією; відсутність у нашому розпорядженні повних списків наукових праць, яких-небудь біографічних даних і тому подібне) в остаточних групах залишилося по 53 людини (табл. 4).

Таблиця 4

**Остаточні списки лауреатів Нобелівської премії
з хімії і академіків-хіміків**

Нобелівські лауреати					Академіки				
№	Прізвище, ініціали	Дати життя	Рік присудження Нобелівської премії	Загальна к-ть публікацій	№	Прізвище, ініціали	Дати життя	Рік обрання академіком	Загальна к-ть публікацій
1н	Вант-Гофф А.Г.	1852-1911	1901	207	1а.	Семенов Н.Н.	1896-1986	1932	712
2н	Резерфорд Е.	1871-1937	1908	243	2а.	Фрумкін А.Н.	1895-1976	1932	746
3н	Вернер А.	1866-1919	1913	200	3а.	Теренін А.Н.	1896-1967	1939	523
4н	Вільштеттер Р.	1872-1942	1915	349	4а.	Арбузов А.Е.	1877-1968	1942	405
5н	Габер Ф.	1868-1934	1918	198	5а.	Дубінін М.М.	1901-1994	1943	831

6н	Содді Ф.	1877-1956	1921	224	6а.	Несмеянов А.Н.	1899-1980	1943	2225
7н	Сведберг Т.	1884-1971	1926	241	7а.	Баландин А.А.	1898-1967	1946	1062
8н	Жоліо-Кюрі Ф.	1900-1958	1935	113	8а.	Вольфович С.І.	1896-1980	1946	1518
9н	Дебай П.Й.В.	1884-1966	1936	256	9а.	Казанський Б.А.	1894-1973	1946	695
10н	Каррер П.	1889-1971	1937	1121	10а	Ребіндер П.А.	1898-1972	1946	1669
11н	Ружичка А.С.	1887-1976	1939	582	11а	Толчієв А.В.	1907-1962	1949	893
12н	Бутенандт А.Ф.І.	1903-1995	1939	333	12а	Арбузов Б.А.	1903-1992	1953	1391
13н	Хевеши Д.	1885-1966	1943	397	13а	Виноградов А.П.	1895-1975	1953	853
14н	Віртанен А.І.	1895-1973	1945	1018	14а	Каргін В.А.	1907-1969	1953	1164
15н	Робінсон Р.	1886-1975	1947	750	15а	Кнунянц І.А.	1906-1990	1953	1415
16н	Альдер К.	1902-1958	1950	173	16а	Кондратьєв В.Н.	1902-1979	1953	482
17н	Дільс О.П.Г.	1876-1954	1950	184	17а	Назаров І.Н.	1906-1957	1953	366
18н	Сиборг Г.Т.	1912-1999	1951	430	18а	Грінберг А.А.	1898-1966	1958	417
19н	Полінг А.К.	1901-1994	1954	872	19а	Кабачник М.І.	1908-1997	1958	1323
20н	Семенов Н.Н.	1896-1986	1956	712	20а	Медведев С.С.	1891-1970	1958	249
21н	Гейровський Я.	1890-1967	1959	194	21а	Спіцин В.І.	1902-1988	1958	5113
22н	Келвін М.	1911-1997	1961	570	22а	Тананаєв І.В.	1904-1993	1958	910

23н	Перутц М.Ф.	1914- 2002	1962	171	23а	Шемякін М.М.	1908- 1970	1958	522
24н	Циглер К.В.	1898- 1973	1963	145	24а	Жаворон- ков Н.М.	1907- 1990	1962	944
25н	Вудвора Р.Б.	1917- 1979	1965	221	25а	Андріанов К.А.	1904- 1978	1964	1774
26н	Ейген М.	1927-	1967	160	26а	Воевод- ський В.В.	1917- 1967	1964	244
27н	Онсагер Л.	1903- 1976	1968	84	27а	Долго- плоск Б.А.	1905- 1994	1964	628
28н	Лелуар Л.Ф.	1906- 1988	1970	149	28а	Реутов О.А.	1920- 1998	1964	1146
29н	Герцберг Р.	1904- 1999	1971	253	29а	Сиркін Я.К.	1894- 1974	1964	534
30н	Фішер Е.О.	1918-	1973	505	30а	Боресков Г.К.	1907- 1984	1966	784
31н	Уілкінсон Дж.	1921- 1996	1973	477	31а	Воронцов Н.Н.	1907- 1979	1966	283
32н	Прелог Ст.	1906- 1998	1975	403	32а	Ніколаєв А.В.	1902- 1977	1966	662
33н	Корнфорт Дж.У.	1917-	1975	192	33а	Петрянов- Соколов І.В.	1907- 1996	1966	390
34н	Ліпськомб У.Н.	1919-	1976	505	34а	Разуваєв Г.А.	1895- 1989	1966	1142
35н	Пригожин І.Р.	1917- 2003	1977	415	35а	Емануель Н.М.	1915- 1984	1966	1284
36н	Мітчелл П.	1920- 1992	1976	190	36а	Кочешков К.А.	1894- 1978	1968	436
37н	Віттїг Р.	1897- 1987	1979	193	37а	Ніколь- ський Б.П.	1900- 1990	1968	436
38н	Браун Г.У.	1912- 2004	1979	1065	38а	Колотир- кін Я.М.	1910- 1995	1970	735
39н	Берг П.	1926-	1980	151	39а	Новосело- ва А.В.	1900- 1986	1970	788

40н	Сенгер Ф.	1918-	1958, 1980	100	40а	Постов- ський І.Я.	1898- 1980	1970	515
41н	Хоффман Р.	1937-	1981	274	41а	Садіков А.С.	1913- 1987	1972	1371
42н	Таубе Р.	1915- 2005	1983	294	42а	Девятих Г.Г.	1918- 2005	1974	448
43н	Мерри- філд Б.Р.	1921- 2006	1984	248	43а	Фокін А.В.	1912- 1998	1974	603
44н	Карл Дж.	1918-	1985	201	44а	Єніколо- пов Н.С.	1924- 1993	1976	1118
45н	Хауптман Г.А.	1917-	1985	141	45а	Коршак В.В.	1909- 1994	1976	3397
46н	Лі Ю.Т.	1936-	1986	195	46а	Ласкорін Б.Н.	1915- 1997	1976	829
47н	Поланьї Дж.К.	1929-	1986	180	47а	Коптюг В.А.	1931- 1997	1979	579
48н	Крем Д.Дж.	1919- 2001	1987	380	48а	Кочетков Н.К.	1915-	1979	1214
49н	Лен Ж.М.	1939-	1987	306	49а	Міначев Х.М.	1908-	1979	851
50н	Хубер Р.	1937-	1988	179	50а	Шульц М.М.	1919-	1979	410
51н	Дайзенхо- фер Й.	1943-	1988	157	51а	Багдасар'ян Х.С.	1908- 2000	1981	289
52н	Міхель Х.	1948-	1988	51	52а	Гольдан- ський В.І.	1923- 2001	1981	1190
53н	Ернст Р.Р.	1933-	1991	254	53а	Буслаєв Ю.А.	1929- 2001	1984	634

Розрахунок об'ємів вибірок з повних груп (при помилці показовості 0,10, критерії Ст'юдента 1,64 і рівномірній появі позитивного результату) показав 43 і 44, що явно менше відображених нами.

Параметри і показники оцінки продуктивності наукової діяльності і напрямів сучасної хімічної науки введені шляхом аналізу декількох десятків наукометричних методів, понять і закономірностей [18, 19]. У результаті для біонаукометричних розрахунків відібрано дев'ять параметрів і дев'ять відносних і зведених показників.

Параметри:

1. Кількість публікацій (загальна від першої публікації по 1990 р.; від першої до року присудження премії або обрання в академіки; від року присудження або обрання до 1990 р.; за п'ять і десять років після присудження або обрання) — на рідній та іноземних мовах — а1;

2. Кількість років від першої публікації до присудження премії або обрання в академіки, а також від обрання або присудження до останньої публікації або до 1990 р., якщо учений живий — а2;

3. Кількість і назви напрямів хімічної науки, в яких працювали лауреати й академіки, — а3;

4. Загальна кількість публікацій щодо кожного з виявлених напрямів хімічної науки за період публікаційної активності кожного вченого а4;

5. Кількість посилань на публікації лауреатів і академіків за п'ять років до присудження або обрання (загальна, за роками, в країні проживання, за кордоном; самоцитування і приховане самоцитування не виключалися) а5;

6. Кількість публікацій про вченого за десять років до присудження або обрання (на вітчизняній та іноземних мовах) а6;

7. Кількість ступенів і звань, наукових нагород за весь період до року присудження Нобелівської премії або обрання в академіки а7;

8. Кількість членств у вітчизняних і зарубіжних наукових співтовариствах до року присудження або обрання а8;

9. Кількість учнів у науковій школі, які здобули популярність (публікаціями в співавторстві, захистом дисертацій і тому подібне) а9.

Показники:

1. Динаміка публікаційної активності (залежність кількості публікацій від року їх виходу у світ) — р1;

2. Середня кількість публікацій за рік за період до присудження премії або обрання академіком — р2;

3. Питомий внесок у розвиток хімічної науки (динаміка відношення кількості публікацій ученого за роками в період його публікаційної активності до загальної кількості публікацій в конкретному напрямі хімічної науки за той же період) — р3;

4. Імпакт-фактор (відношення кількості посилок на публікації вченого до кількості самих публікацій за різні проміжки часу) — р4;

5. Біоімпакт-фактор (відношення кількості публікацій про ученого за десять років до присудження премії або обрання академіком до кількості його публікацій за цей період) — р5;

6. Ранги наукових журналів (за кількістю публікацій у них лауреатів або академіків) — р6;

7. Формула публікаційної активності (до і після присудження або обрання) — р7;

8. Ступінь визнання до присудження або обрання (середня кількість ступенів знань, наукових нагород і членств у наукових співтовариствах у вчених конкретного напрямку хімічної науки) — р8;

9. Ступінь розвитку ідей (відношення кількості учнів до кількості праць лауреата або академіка, написаних у співавторстві за період від трьох років після першої публікації до 1990 р.) — р9.

Дані хімічної науки у вигляді загальної кількості публікацій і їх тематики увійшли до окремих параметрів і показників.

Біонаукометричний розгляд припускає системний підхід, у рам-

ках якого наукова продуктивність (або ефективність наукової діяльності) розглядалася як система, що містить елементи (окремі сторони наукової діяльності, оцінювані показники), їх атрибути, зв'язки між елементами для досягнення єдиної мети функціонування, тобто наявність всіх ознак наукової діяльності.

Системний біонаукометричний показник наукової діяльності ученого P_1 визначали за формулою:

$$P_j = \sum p_i k_i,$$

де:

p_i — окремий відносний показник для ученого;

k_i коефіцієнт значущості показника;

n — загальна кількість окремих показників.

Коефіцієнт k_i визначали за рівнем кореляції окремих параметрів з параметром «кількість публікацій», за Спірменом.

Модель публікаційної активності (показник p_7) вивели за відношенням до року присудження Нобелівській премії або обрання в академіки АН СРСР або РАН:

$$N = n_i F A_j \pm Dk(L) : T - M_o - Q_o = Q_1 - M_1 (.) (.);$$

де:

N — тривалість публікацій наукових праць до присудження або обрання, роки;

n_i — номер фази публікаційної активності (весь період публікаційної діяльності умовно ділили на три фази F , так що $n_i = 1, 2, 3$);

A_j — період публікації в рік присудження або обрання ($A_j = A$ до розквіту $A_j = B$ — в період розквіту, $A_j = C$ — після розквіту);

\pm спуск () або підйом (+) на полігоні публікаційної активності в рік присудження або обрання;

- до — кількість піків, якщо вони будуть — D (L — якщо не будуть), на полігоні після присудження або обрання;
- T, Mo, Qo — середні кількості публікацій за рік до присудження або обрання (показник p2) — за весь період (T), за десять років (Mo) і за п'ять років (Qo);
- Q1, M1 — середні кількості публікацій за рік через п'ять років (Q1) і десять років (M1) після присудження або обрання;
- (.) (;) — чи завершена публікаційна діяльність (.) або продовжується (;) на 1990 рік.

Зрозуміло, що наведена формула не призначена для обчислень, але лише є емпіричною моделлю публікаційної діяльності.

Побудова полігонів публікаційної діяльності (показник p1) кожного лауреата і академіка на базі накопиченого ДІМ (у координатах «кількість публікацій» — «роки»), їх аналіз, узагальнення в напівлогарифмічних координатах здійснювали за допомогою комп'ютерного пакету програм Statgraphics. Модельні криві шукали шляхом накладання початкових полігонів і послідовного їх зближення з достовірністю не менше 90 %.

Біонаукометричну модель сучасної хімічної науки розробляли на основі даних, отриманих описаними вище методами, за схемою з використанням створених раніше моделей бібліографічного видання і уявлень про ДІП як про відкриту динамічну систему, що самоорганізується, з диссипативною структурою, а також інформаційну концепцію розвитку наукового знання [20, 26].

Результати та їх обговорення

У розвиток опублікованих раніше спроб наукометричного представлення частини даних хімічних ДІМ [18, 23, 29-32], обробка нового ДІП лише поглибила раніше виявлені тенденції.

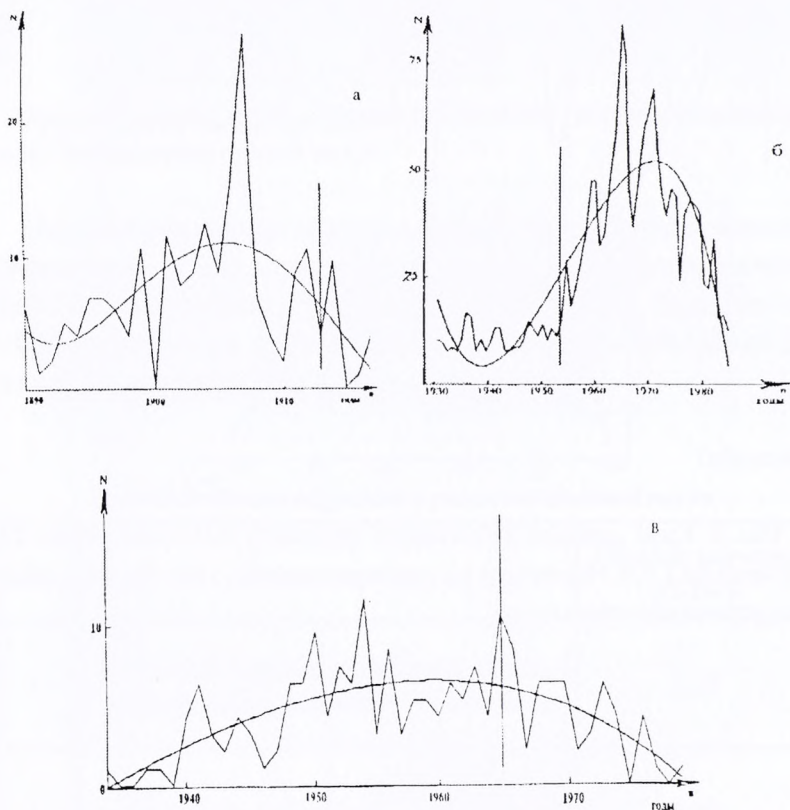
На мал. 2 наведені приклади полігон-кривих динаміки публі-

каційної діяльності деяких лауреатів Нобелівської премії з хімії (показник p_1). Для порівняння на мал. 3 — приклади аналогічних кривих для академіків АН СРСР і РАН. Ці криві показують обов'язковий коливальний характер кількості публікацій хіміків за роками, причому пульсація здійснюється з непостійною амплітудою і частотою. Комп'ютерне усереднення всіх 106 кривих дозволило отримати модельні криві публікаційної активності нобелівського лауреата з хімії (мал. 4) і академіка-хіміка (мал. 5).

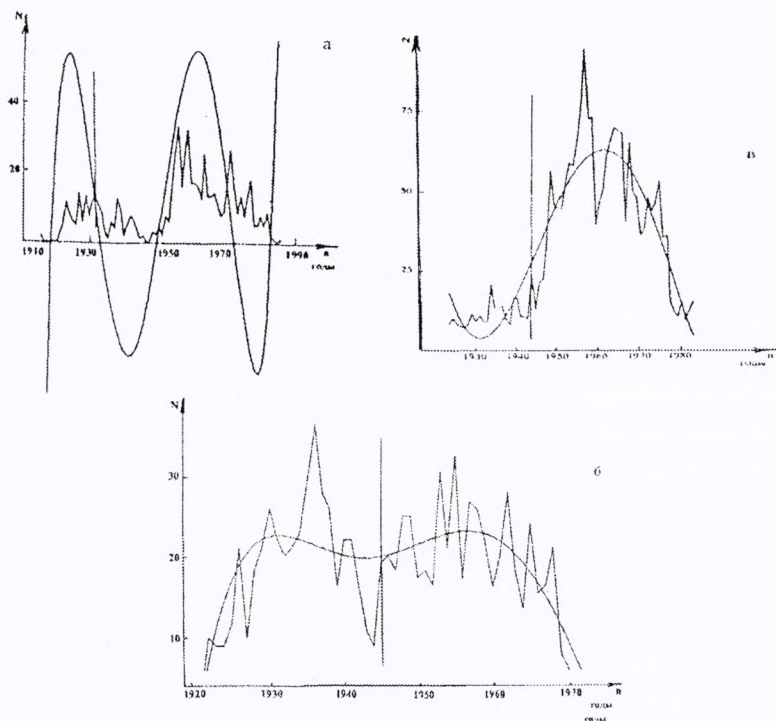
Моделі публікаційної активності (можуть бути значно розширені у напрямі детальнішого опису кривих) свідчать у більшості випадків практично про відсутність зниження наукової продуктивності лауреатів або академіків відразу після отримання Нобелівської премії або обрання в Академію наук. Усереднена емпірична модель публікаційної активності (якщо тут усереднення взагалі правомірне) для всіх отриманих даних 53 лауреатів має вигляд: $30 = 3F - D1 : 7 - 9 - 9 = 9 - 9$; для даних 53 академіків: $45 = 2F + D1 : 8 - 10 - 10 = 11 - 9$. Тобто, перебуваючи у третій фазі своєї публікаційної активності, публікуючи в середньому протягом 30 років по сім робіт за рік, лауреат з хімії за десять років перед і після присудження премії піднімає свою активність до дев'яти робіт в рік, маючи в основному по одному піку публікаційної активності після отримання Нобелівської премії, хоча в рік присудження премії кількість публікацій частіше знижується. Ця картина публікаційної активності нобелівських лауреатів не збігається з фазовою динамікою наукової діяльності ученого, що відзначається в наукознавчій літературі [18, 21]. Для академіків-хіміків публікаційна картина дещо інша.

Дуже складний для обчислення показник p_3 може бути визначений лише з великим ступенем наближення, оскільки жодне вторинне світове видання не акумулює відомостей про всі публікації з хімії. Тому, проаналізувавши праці лауреатів та академіків і виділивши по 13 наукових напрямів, в яких вони працювали (пара-

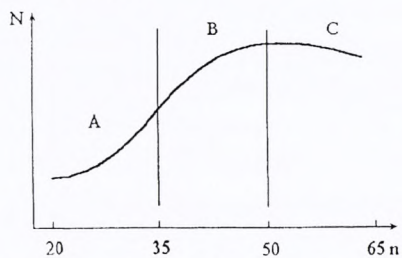
метр а9), а також «люблені» наукові журнали (показник р6), параметр а4 прорахували за реферативними журналами «Chemical Abstracts», «Physical Abstracts», «Biological Abstracts», «Current Contents», «Хімія», «Металургія», «Корозія і захист від корозії» за період з 1950 по 1990 рр.

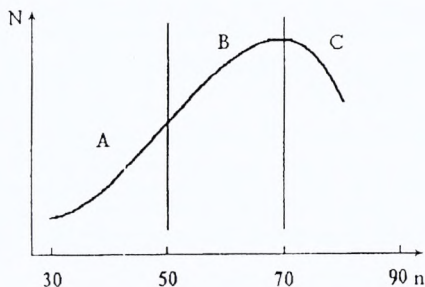
Мал. 2. Криві динаміки публікаційної активності А. Вернера (а), А.І. Вір-танена (б), і Р.Б. Вудворда (в): N — кількість публікацій n роки; плавна крива — комп'ютерне усереднення, вертикальна лінія — рік присудження Нобелівської премії.

Мал. 3. Криві динаміки публікаційної активності Н.Н. Семенова (а), І.А. Кнунянца (б), і А.Н. Несмеянова (с); вертикальна крива — рік обрання в академії останнє аналогічне до мал. 2.

Мал. 4. Модельна крива динаміки публікаційної активності нобелівських лауреатів з хімії у координатах мал. 3. Наближення 90 %. А накопичення, В — активність, С — спад.

Мал. 5. Модельна крива динаміки публікаційної активності академіків-хіміків у координатах і умовах мал. 4.

Незважаючи на різні значення параметра a_4 , рівень показника p_9 залишається для лауреатів і академіків практично незмінним (табл. 5 і 6) і становить відповідно 0,0030 і 0,0011. Відносно постійні також імпаکت-фактори і біоімпаکت-фактори (p_4 і p_5) за десять років до присудження Нобелівської премії.

Таблиця 5

Питомий внесок лауреатів у розвиток хімічної науки

№	Назва напрямку	Середнє значення p_{3-10-3}
1	Дисперсні системи, поверхневі явища, сорбція, десорбція, масо- і теплообмін	2,75
2	Хімія твердого тіла, кристалохімія	2,15
3	Історія хімії, наукознавство, методологія, питання бібліографії і наукової документації	2,06

4	Ланцюгові і вільно-радикальні реакції, фотохімія, радіаційна хімія, вибухові речовини, плазмохімія	1,68
5	Органічний синтез і каталіз, кінетика і механізм реакції	0,90
6	Хімічна термодинаміка, фізико-хімічні методи аналізу, теорія будови молекул і хімічного зв'язку	0,88
7	Хімія, біохімія білків, хімія ферментів, хімія природних сполук і їх синтетичних аналогів, харчові виробництва, мийні засоби, агрохімія	0,87
8	Синтез і дослідження особливо чистих речовин, лікарські препарати, фізіологічно активні речовини	0,86
9	Високомолекулярні сполуки і допоміжні матеріали	0,71
10	Аналітична і неорганічна хімія, аналіз органічних і неорганічних речовин, радіохімія, ізотопи, комплексні сполуки	0,56
11	Хімічна технологія, процеси і апарати, гази, рідини, аморфні тіла	0,25
12	Корозія металів, електрохімія, розчини	0,20

13	Хімія металургійних процесів, металеві сплави	0,06
----	---	------

Таблиця 6

Питомий внесок академіків в розвиток хімічної науки

№	Назва напрямку	Середнє значення р3-10-3
1	Молекулярна біологія. Біохімія	3,34
2	Синтетична органічна хімія.	3,27
3	Хімічна кінетика і термодинаміка.	3,25
4	Хімія високомолекулярних сполук.	3,22
5	Біоорганічна і біонеорганічна хімія.	3,18
6	Теоретична органічна хімія.	3,12
7	Дисперсні системи і поверхневі явища.	3,07
8	Аналітична хімія.	3,05
9	Хімічна технологія.	2,82
10	Фізична хімія. Хімічна фізика.	2,80
11	Теоретична неорганічна хімія.	2,76
12	Радіоактивність. Радіохімія.	2,71
13	Електрохімія і корозія.	2,39

Середнє значення r_4 становить $16,0 \pm 1,2$ в рік (різкі відхилення відкинуті), а r_5 — $0,87 \pm 0,21$. Таким чином, нобелівський лауреат до року присудження премії має близько 150 посилань на кожну його публікацію і близько 10 публікацій про нього щорічно.

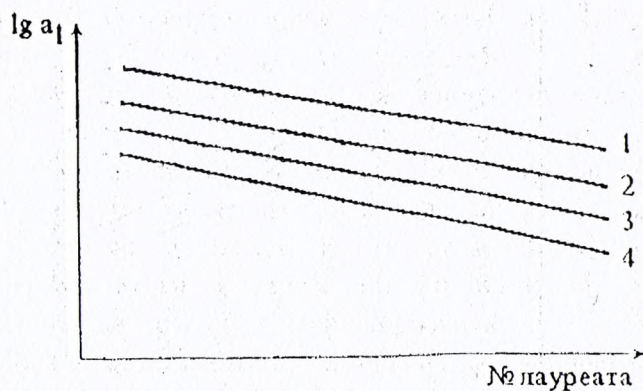
Коефіцієнти кореляції K_j для лауреатів склали: $K_1 = 0,88$ (p_2 до p_1), $K_2 = 0,75$ (p_3 до p_1), $K_3 = 0,86$ (p_4 до p_1), $K_4 = 0,82$ (p_5 до p_1), $K_5 = 0,55$ (p_6 до p_1), $K_6 = 1,00$ (p_7 до p_1), $K_7 = 0,80$ (p_8 до p_1), $K_8 = 0,15$ (p_9 до p_1). Останній коефіцієнт виключений з розгляду якщо слабо корелює з p_1 . Абсолютні середні параметри індивідуального для лауреатів характеру a_i (стандартне відхилення від 180 до 12 %) склали: $a_1 = 310$, $a_2 = 30$, $a_3 = 13$, $a_4 = 3077$, $a_5 = 790$, $a_6 = 100$, $a_7 = 15$, $a_8 = 25$, $a_9 = 55$. Відносні середні параметри ($b_i = a_i/a_1$) мають вигляд: $b_1 = 0,10$; $b_2 = 0,04$; $b_3 = 9,93$; $b_4 = 2,55$; $b_5 = 0,32$; $b_6 = 0,05$; $b_7 = 0,08$.

З урахуванням цих даних, модель системного біонаукметричного показника наукової діяльності вченого перетворюється до наступного вигляду:

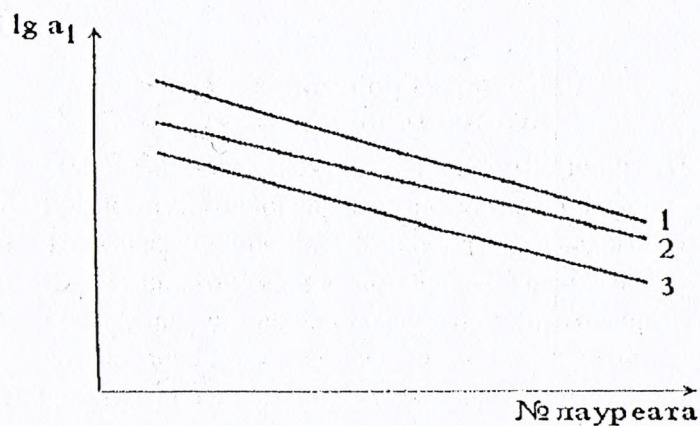
$$P_j = \sum_{i=1}^n p_i k_i / a_1 \sum_{i=1}^n b_i \prod_{i=1}^n k_i .$$

Для нобелівських лауреатів (при середньому $\sum p_i k_i = 710$, середньому $a_i = 310$) ця величина складає $P_{\text{ср}} = 0,85$.

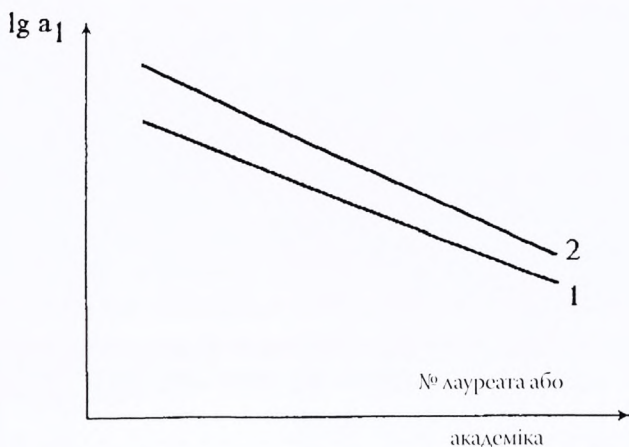
Сукупний аналіз полігон-кривих публікаційної активності учених (типу показаних на мал. 2, 3) дає можливість збудувати практично лінійні залежності логарифма кількості публікацій по всій групі лауреатів, що свідчить про стабільну однорідність групи. Причому, загальна кількість публікацій змінюється з тією ж швидкістю (тангенс кута нахилу кривих до осі абсцис), що і кількість робіт за десятирічний період аж до року присудження премії (мал. 6). Така ж однорідність спостерігається і після вручення ученим Нобелівської премії з хімії (мал. 7), проте швидкість зміни кількості публікацій дещо вища, ніж до вручення.

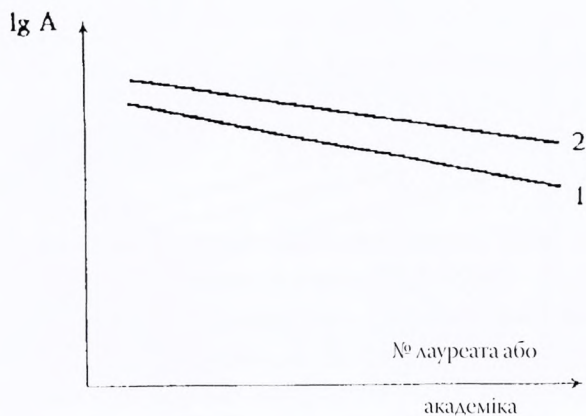
Мал. 6. Логарифмічні залежності кількості публікацій нобелівських лауреатів: 1 — загальна кількість публікацій, 2 — кількість публікацій в рік Нобелівської премії, 3 — за 10 років до присудження, 4 — за 5 років до присудження

Мал. 7. Криві в координатах мал. 6: 1 кількість публікацій за весь період після присудження, 2 — за 10 років після присудження, 3 — за 5 років після присудження

Мал. 8. Порівняння динаміки загальної кількості публікацій лауреатів (1) і академіків (2)

Мал. 9. Логарифмічна залежність лауреатів (1) і академіків (2) в рік присудження премії або обрання в АН

Порівняння цих даних з публікаційною активністю у групі академіків-хіміків (мал. 8) показує ту ж тенденцію, лише з великою

загальною кількістю публікацій у академіків. Цей факт однозначно свідчить про значно вищу наукову насиченість і ефективність кожної публікації нобелівського лауреата порівняно з академіком. Цікаво, що в рік присудження премії вік нобелівських лауреатів дивно стабільний (мал. 9), а його середня величина становить 55,5 років. Група академіків менш стабільна за віком і «старіша».

Біонаукометрична модель розвитку сучасної хімічної науки, як і попередні моделі та вся сукупність описаних даних, дозволили виявити центральну тенденцію розвитку сучасної хімічної науки. Вона полягає в тому, що хімічна наука є єдиною логічною системою, яка прагне до об'єднання всіх її численних складових в узагальнену науку, що розглядає хімічний об'єкт як нерівноважну хіміко-біологічну систему, що самоорганізується. Ефективність діяльності учених, які створюють цю систему (нобелівських лауреатів і академіків), майже не чутлива до тематики їх публікацій і часу.

Нова закономірність динаміки документаційних потоків

У результаті аналізу динаміки повних статистичних сукупностей ДІП різної тематичної спрямованості (праці й твори всіх лауреатів Нобелівських премій з фізики, хімії, фізіології або медицини, літератури, економіки всього біля 700 осіб, які є авторами близько 280 тис. праць і творів, більше 320 тис. публікацій на різних мовах) встановлена нова закономірність. Її суть полягає в тому, що ДІП розвивається в часі незалежно від соціально-історичних процесів у суспільстві, як це вважалося раніше, але обумовлений внутрішніми і зовнішніми соціально-інформаційними процесами, що характеризують сам ДІП як явище. Мова йде про форми емпіричної залежності: кількість документів з конкретного наукового напрямку (функція) — час в роках (аргумент).

Прояв цієї закономірності починається з тимчасового інтер-

валу 15-20 років; на вужчому проміжку часу на потік більшою мірою діють соціально-історичні процеси. Модельні криві динаміки ДІП показують спочатку повільне зростання об'єму ДІП, потім прискорення зростання до піку, знову зниження, потім повільне і прискорене зростання. Таким чином, на 150-річному проміжку часу ДІП моделюється синусоїдальною кривою з пульсуючою амплітудою і частотою; ця синусоїда нахилена до осі абсцис під позитивним кутом 15-20°.

Незалежність встановленої закономірності від об'єму і тематики документів (фізика, література, хімія та ін.) дозволяє затверджувати про відкриття нового закону динамічного розвитку ДІП.

«Експериментальна чистота» встановленої закономірності достатньо висока не тільки через могутній об'єм документального потоку, але і внаслідок того, що весь ДІП (як за кожним напрямом, так і за їх сумою) з точністю до 5 % вкладається на типову гіперболу в динамічних координатах. Практичне значення цього відкриття ще слід усвідомити, але вже зараз абсолютно зрозуміло, що штучне орієнтування авторів на соціально-історичний процес лише знижує цінність твору (наукового, літературного або іншого).

Номінації на Нобелівські премії

Щорічно протягом вересня п'ять Нобелівських Комітетів і Преміальний Комітет в Стокгольмі та Осло розсилають пропозиції і форми бюлетенів для висунення кандидатів на Нобелівські премії наступного року всім тим, хто має на це право, номінаторам. Письмові пропозиції, що містять кандидатури (номінації) на Нобелівські премії, мають бути повернені у відповідні Нобелівські Комітети або в Преміальний Комітет не пізніше 31 січня року присудження премії. Зазвичай розсилають до 2 тис. пропозицій, а

повертаються заповненими лише 15-20 %. Висувати можна тільки конкретних осіб, за винятком Нобелівської премії світу, яка може присуджуватися і організаціям. Кожен номінатор вносить одну пропозицію до року. Висунення саме себе не береться до уваги, хоча такі смішні випадки траплялися. Приймаються пропозиції лише на певних мовах — шведській або інших скандинавських, англійській, німецькій, французькій і латинській.

Нобелівські Комітети і Преміальний Комітет (до їх складу входять зазвичай шведські і норвезькі громадяни, які обираються на два, три або чотири роки) починають свою підготовчу роботу з 1 лютого, проводячи численні обговорення, експертизи, аналізи, наради і тому подібне з кожної пропозиції номінатора. Складність цієї роботи важко уявити, оскільки щорічно кількість висунутих кандидатів сильно коливається, але зазвичай обчислюється сотнями. Ця робота має бути завершена на початок вересня (у разі Нобелівського Комітету з літератури — до середини червня) і обґрунтовані пропозиції Нобелівських Комітетів і Преміального Комітету (за кожного кандидата голосують відкрито) прямують у відповідні Нагороджувальні Організації. Остаточні рішення ухвалюються на загальних зборах членів Нагороджувальних Організацій таємним голосуванням не пізніше 15 листопада. Зазвичай прагнуть прийняти рішення про присудження Нобелівських премій до 21 жовтня — дня народження А. Нобеля. Рішення є остаточними і ніяким оскарженням не підлягають.

Вся процедура ведеться в суворій таємниці, загальним надбанням стають тільки лауреати поточного року. Решта кандидатів (втім, як і номінатори, кількість бюлетенів, результати голосувань, суперечності і тому подібне) залишається в секреті протягом 50 років. Будь-яке попереднє просочування відомостей про передбачуваного кандидата в засоби масової інформації веде до зняття його імені з розгляду. Подолавши деякі бюрократичні складнощі і будучи фахівцем з історії науки, літератури або політики, в 2008 р.

можна познайомитися з цими секретами лише за 1901-1957 рр.

Природно, що номінації на Нобелівські премії є окремою наукометричною проблемою, яка досі чекає дослідників. У таблиці 7 представлені деякі відомості про кількість номінацій, які розглядалися Нобелівськими комітетами при відборі лауреатів Нобелівських премій за кожен рік (за даними офіційного видання Нобелівського Фонду Les Prix Nobel, The Nobel Prizes за 1965-2004 рр.; до 1965 р. ці дані не публікувалися в Les Prix Nobel). Не вдаючись до детальних аналізів, з таблиці легко відзначити, що кількість номінацій з роками росте: якщо в 1960-ті рр. середня кількість становила приблизно 120 номінацій на одну з п'яти Нобелівських премій, а в 1970-ті рр. — 170, то в 1990-ті рр. вона досягло приблизно 190 номінацій.

Таблиця 7

Рік	Фізика	Хімія	Фізіологія або медицина	Література	Мир	Економіка	Всього	
							Без економіки	З економікою
2004	263	310	231	203	159	171	1166	1337
2003	249	310	235	200	143	156	1137	1293
2002	275	334	224	228	141	161	1202	1363
2001	282	301	243	182	119	129	1127	1256
1991-2000	2560	2900	1960	1900	1196	1228	10516	11744
2000	256	284	168	193	134	123	1035	1158
1999	253	317	237	199	136	123	1142	1265
1998	292	340	186	191	139	123	1148	1271
1997	290	294	199	208	129	119	1120	1239

1996	264	281	199	192	120	131	1056	1187
1995	231	274	185	203	115	97	1008	1105
1994	232	268	158	225	113	114	996	1110
1993	208	238	244	187	113	122	990	1112
1992	255	304	226	156	113	144	1054	1198
1991	279	300	158	146	84	132	967	1099
1981-1990	1858	2330	1741	1393	1924	950	9246	10196
1990	242	266	169	132	98	151	907	1058
1989	208	261	189	138	97	151	893	1044
1988	203	277	185	129	189	81	983	1064
1987	207	244	198	130	294	65	1073	1138
1986	205	269	172	144	281	103	1071	1174
1985	204	253	211	139	168	96	975	1071
1984	160	200	148	157	307	немає Відо- мос- тей	972	972
1983	197	228	159	145	196	105	925	1030
1982	133	177	154	131	176	107	771	878
1981	99	155	156	148	118	91	676	767
1971-1980	1111	1326	1976	1231	1049	515	6693	7208
1980	139	156	247	154	71	82	767	849
1979	132	171	204	154	55	51	716	767
1978	112	143	204	145	94	73	698	771
1977	103	126	247	135	93	60	704	764
1976	128	127	217	135	204	37	811	848
1975	117	129	197	116	119	42	678	720

1974	97	158	162	102	105	52	624	676
1973	113	121	175	100	170	43	679	722
1972	89	100	186	100	99	36	574	610
1971	81	95	137	90	39	39	442	481
1961-1970	492	674	842	494	415	60	2993	3053
1970	67	119	137	76	38	30	437	467
1969	125	97	137	103	74	30	536	566
1968	61	83	213	83	78	-	518	518
1967	80	125	165	70	92	-	532	532
1966	61	106	110	72	55	-	404	404
1965	98	100	80	90	78	-	446	446

Кількість номінацій на Нобелівські премії Фінанси Нобелівського Фонду

Згідно з останнім Заповітом від 27 листопада 1895 р., А. Нобель залишив спадок в сумі трохи більше 31 млн. шведських крон (зараз ця сума відповідає 1,5 млрд. шведських крон), частина якої призначалася для преміювання майбутніх лауреатів. Ці засоби були вкладені Нобелівським Фондом спочатку в нерухомість, облігації і страхові позики, потім у різні види акцій. У результаті могутньої фінансової діяльності (максимальна заслуга в цьому належить нинішньому виконавчому директору Нобелівського Фонду, доктору М. Сульману) на 31 грудня 2001 р. розміщений капітал Нобелівського Фонду склав 3,894 млрд шведських крон (близько 409 млн доларів США), а річний дохід — 346,674 млн шведських крон. Це дозволило збільшити розмір Нобелівської премії в 2001 р. порівняно з 2000 р. на 11 % і довести її до 10 млн. шведських крон на кожну премію. Такий розмір залишається до 2008 р.

Цитування

Засновник Інституту наукової інформації (ISI) у Філадельфії (США) Ю. Гарфілд ще в 1985 р. задумався: «Чи опублікували всі або більшість нобелівських лауреатів з наук, принаймні, одну високо цитовану роботу, класичну роботу за рівнем цитування?» [33].

Щоб відповісти на це питання, він розглянув 125 нобелівських лауреатів з хімії, фізики, фізіології або медицини з 1961 по 1982 рр. [34]. З них 104 (або близько 83 %) написали, принаймні, 1 роботу, що цитувалася 300 або більше разів. З минулого досвіду відомо, що будь-яка публікація, в якій так багато цитат це класична робота в плані цитування. Тільки близько 10 000 робіт, або приблизно 0,04 % всіх статей, у картотеці ISI цитувалися на цьому рівні. Крім того, майже в кожному випадку було підтверджено, що подібна робота — видатна публікація. З цих 104 лауреатів 61 опублікував 1 або більше робіт, які були у звіті Ю. Гарфілда про 1000 статей, найбільш цитованих в ISI, з 1961 по 1982 рр. ці 1000 статей представляють 0,04 % від 23 млн. різних робіт, що цитувалися в ISI протягом цих років. Відповідь на поставлене питання очевидна: не тільки нобелівських лауреатів високо цитують, але і більшість з них публікує видатні роботи, як впливає з великої кількості публікацій (300 або більше), що цитують їх [13].

А ось, наприклад, як виглядають цитування [35] до 2005 року двох російських учених, лауреатів Нобелівської премії з фізики:

Лауреат	Всього посилань на роботи, опубліковані з 1998 р.	Тільки для тих публікацій, де автор перший або єдиний	Кількість посилань на саму цитовану публікацію з 1998 р. (де автор перший або єдиний)	Повна кількість цитувань з 1986 р.
Алферов Ж.І.	1590	59	27	9214
Гінзбург В.А.	148	145	11	18094

Проте повноцінних досліджень цитувань нобелівських лауреатів, як індивідуально, так і порівняно з іншими ученими, до теперішнього часу не проведено. Ця проблема тим більш актуальна, що в 2005 р. американським ученим Дж.Е. Хіршем був запропонований новий інструмент, названий індексом Хірша (h-індекс) [36, 37]. Він обчислюється як відношення кількості посилань на групу найбільш цитованих статей вченого за певний проміжок часу до кількості статей цієї групи, опублікованих за той же проміжок часу.

Розвиток цього інструменту і деталізація прийомів розрахунку h-індексу [38] показує цікаві перспективи для кількісної оцінки НДР нобелівського лауреата, що враховує і публікаційну активність, і цитування.

Примітка. У підготовці цієї статті автор використовував матеріали Нобелівського Фонду в Стокгольмі, Інституту наукової інформації у Філадельфії і Міжнародного Інформаційного Нобелівського Центру в Тамбові, яким висловлює свою щирю подяку.

Література

1. Тютюнник, В.М. Альфред Нобель и Нобелевские премии: биобиблиогр. указ. / В.М.Тютюнник. — 2-е изд., испр. и доп. — Тамбов, 1991. — 93 с.
2. Тютюнник, В.М. Лауреаты Нобелевской премии по химии: библиогр. указ.: 1901-1917 / В.М.Тютюнник. — Тамбов, 1989. — 160 с.
3. Тютюнник, В.М. Лауреаты Нобелевской премии по химии: библиогр. указ.: 1918-1939 / В.М.Тютюнник, А.В.Тютюнник. — Кн.2. — Тамбов, 1990. — 268 с.
4. Балютавичюте, Э.Б. Лауреаты Нобелевской премии по литературе (1901-1990): Биогр. справ. / Э.Б. Балютавичюте, В.М.Тютюнник. — Тамбов, 1991. — 381 с.
5. Тютюнник, В.М. Лауреаты Нобелевских премий по химии и физиологии или медицине 1975-1978 / В.М.Тютюнник // Журн. Всесоюз. хим. о-ва им. Д.И.Менделеева. — 1979. — Т.24, №4. — С.417-429.

6. Тютюнник, В.М. Лауреаты Нобелевской премии по химии (1901-1980) / В.М.Тютюнник // Журн. Всесоюз. хим. о-ва им. Д.И.Менделеева. — 1981. — Т.26, №1. — С.110-115.
7. Тютюнник, В.М. Лауреаты Нобелевской премии по физиологии или медицине (1901-1980) / В.М.Тютюнник // Журн. Всесоюз. хим. о-ва им. Д.И.Менделеева. — 1981. — Т.26, №2. — С.232-238.
8. Тютюнник, В.М. Лауреаты Нобелевской премии по физике (1901-1980) / В.М.Тютюнник // Журн. Всесоюз. хим. о-ва им. Д.И.Менделеева. — 1981. — Т.26, №3. — С.353-359.
9. Cowan, R. *Women in Science: Contested Terrain* / R.Cowan // *Social Studies of Science*. — 1999. — Vol.29, N4. — P.362-375.
10. Крылов, О.В. Динамика развития химической науки / О.В.Крылов // *Рос. хим. журн. (Журн. Рос. хим. о-ва им. Д.И.Менделеева)*. — 2002. — Т.46, №3. — С.96-99.
11. Крылов, О.В. Современная наука: близкий конец или завершение очередного этапа? / О.В.Крылов // *Рос. хим. журн. (Журн. Рос. хим. о-ва им. Д.И.Менделеева)*. — 2007. — Т.51, №3. — С.71-78.
12. Тютюнник, В.М. В кривом зеркале Нобелевских премий / В.М.Тютюнник, Е.В.Карикова // *Природа*. — 2006. — №6. — С.85-90.
13. Garfield, E. *The Most Cited Papers of all Time, SCI 1945-1988. Part 1A & 1B* / E.Garfield // *Current Contents*. — 1990. — N.7. — P.3-14; N.8. — P.3-13; *Part 2. The Second 100 Citation Classics*. — 1990. — N.26. — P.5-17; «Of Nobel Class»: *Part 1. An Overview of ISI Studies on Highly Cited Authors and Nobel Laureates* // *Ibid.* 1992. — N.33. — P.3-13; *Part 2. Forecasting Nobel Prizes using Citation Data and the Odd Against It* // *Ibid.* — 1992. — N.35. — P.3-12.
14. Crawford, E. *Historical Studies in the Nobel Archives. The Prizes in Science and Medicine* / E.Crawford. — Tokyo: Universal Academy Press, 2002. — 161 p.
15. Friedman, R.M. *The politics of Excellence: Behind the Nobel Prize in Science*. — New York: A.W.H.Freeman Book, 2001. — 379 p.
16. Zuckerman, H. *Scientific Elite. Nobel Laureates in the United States*. — New Brunswick; London: Transaction Publishers, 1996. — 335 p.
17. Shalev, B.A. *100 Years of Nobel Prize*. — 3rd Ed. — Los Angeles: The American Group, 2007. — 148 p.
18. Хайтун, С.Д. *Наукометрия: Состояние и перспективы* / С.Д.Хайтун. — М.: Наука, 1983. — 344 с.
19. Пенькова, О.В. *Науковедение, наукометрия и их производные: Методы колич. оценки науч. деятельности: Моногр.* / О.В.Пенькова,

- В.М.Тютюнник. — Тамбов: Изд-во МИНЦ, 2002. — 176 с.
20. Тютюнник, В.М. Взаимосвязи информатики и науковедения: Анализ данных и модели / В.М.Тютюнник. Тамбов, 1989. 44 с.
 21. Яблонский, А.И. Математические модели в исследовании науки / А.И.Яблонский. — М.: Наука, 1986. — 352 с.; Маркусова, В. Кню и как измеряет науку (российские публикации и их цитируемость в мировом научном сообществе) / В.Маркусова // Независимая газ. — 2002. — 25 дек.
 22. Арутюнов, В.С. Социологические основы научной деятельности / В.С.Арутюнов, Л.Н. Стрекова. — М.: Наука, 2003. — 299 с.
 23. Плюц, М.А. Динамика объёмов мировой научной литературы по химии в XX веке / М.А.Плюц // Науч.-техн. информация. Сер.1. Орг. и методика информ. работы. — 2006. №6. — С.28-32.
 24. Мелихов, И.В. Критерий оценки состояния химической науки / И.В.Мелихов // Журн. Всесоюз. хим. о-ва им. Д.И.Менделеева. — 1991. — Т.36, №3. — С.300-303.
 25. Румянцева, Н.А. Развитие цивилизации и развитие науки / Н.А.Румянцева // Науч.-техн. информация. Сер.1. Орг. и методика информ. работы. — 2007. №3. — С.1-10.
 26. Павловска, Е. Ранее распознавание тенденций развития научных направлений / Е.Павловска // Междунар. форум по информации и документации. — 1991. — Т.16, №1. — С.26-31; Тютюнник В.М. Бионаукометрическое моделирование современной химической науки на основе трудов лауреатов Нобелевской премии / В.М.Тютюнник, Т.А.Федотова // Вестн. Тамб. гос. ун-та. Сер. Естественные и техн. науки. 1996. Т.1, Вып.2. С.147-157.
 27. Карикова Е.В., Методология количественного анализа документно-информационных потоков: (Библиометрия произведений лауреатов Нобелевской премии по литературе) / Е.В.Карикова, В.М.Тютюнник // Науковедение. 2000. Т.2, № 2. С.158-178.
 28. Тютюнник, В.М. Базы данных МИНЦ и типовые запросы в них / В.М.Тютюнник // Нобелистика на рубеже XXI века: (VII Междунар. встреча-конф. лауреатов Нобелевских премий и нобелистов): Тр. МИНЦ. Т.1, ч.1 / под ред. проф. В.М.Тютюнника. Тамбов: Изд-во МИНЦ, 2001. С.120-123.
 29. Гохберг, Л.М. Статистика науки / Л.М.Гохберг. — М.: ТЕИС, 2003. — 478 с.
 30. Маршакова-Шайкевич, И.В. Динамика исследовательской

- активности ведущих стран мира: библиометрический анализ / И.В.Маршакова-Шайкевич // Науч.-техн. информация. Сер.1. Орг. и методика информ. работы. — 2005. №1. — С.26-32.
31. Маркусова, В.А. Создание и распространение знания в России / В.А.Маркусова // Науч.-техн. информация. Сер.1. Орг. и методика информ. работы. — 2004. №1. — С.10-18.
32. Иванов, С.А. Статистический анализ документальных информационных потоков / С.А.Иванов, Н.В. Круковская // Науч.-техн. информация. Сер.2. Информ. процессы и системы. — 2004. №2. — С.11-14.
33. Garfield, E. The 250 Most-Cited Citation Classics from the Essential Decade 1955-1964 / E.Garfield // Current Contents. — 1985. — N.5. — P.3-15.
34. Garfield, E. The Articles Most Cited in the SCI from 1961 to 1982 / E.Garfield // Current Contents. — 1985. — N.33. — P.3-11.
35. Грановский, Ю.В. Наукометрический анализ информационных потоков в химии / Ю.В.Грановский. — М.: Наука, 1980. — 141 с.
36. Hirsch, J.E. An Index to Quantify an Individual's Scientific Research Output / J.E.Hirsch // Proceedings of the National Acad. of Sci. of the USA. — 2005. — Vol.102. — P.16569-16572.
37. Маркусова, В.А. Публикационная активность российских учёных по БД SCI и SCOPUS / В.А.Маркусова // Науч.-техн. информация. Сер.1. Орг. и методика информ. работы. — 2008. №5. — С.21-27.
38. Руссо, Р. Простые модели и соответствующие h- и g-индексы / Р.Руссо // Междунар. форум по информации. — 2007. — Т.32, №2. — С.5-11.

Федір Левченко

Вплив соціально-політичних поглядів Альфреда Нобеля на заснування Нобелівської премії

м. Миколаїв

Використовуючи вітчизняні і зарубіжні джерела, зокрема, видання Нобелівських установ у Стокгольмі та Осло, Міжнародного Інформаційного Нобелівського Центру (Російська Федерація), автор статті досліджує вплив соціально-політичних поглядів Альфреда Нобеля на заснування Нобелівської премії, її роль у сучасних досягненнях науково-технічного прогресу та міжнародних політичних, найперше, миротворчих процесах.

В особі Альфреда Нобеля поєдналися дві особистості — вчений, винахідник, підприємець та далекоглядний політик, щоправда, не позбавлений скептичного ідеалізму. 85 основних винаходів принесли йому славу, 86-й гарантував безсмертя. Це — Заповіт, в якому він розпорядився використати свої великі капітали на премію видатним інтелектуалам, незалежно від їх національності. Починаючи з 1901 р. — першого року вручення Нобелівської премії, майже вісімсот осіб та міжнародних організацій удостоєні

цієї нагороди [1]. До них належать великі вчені, найталановитіші письменники та громадсько-політичні діячі. Високоосвічений, компетентний у природничих і гуманітарних науках, Нобель цікавився не лише винаходами та виробництвом, але й соціально-політичними проблемами, літературою, брав безпосередню участь у конгресах прихильників миру, тісно контактував з державними діячами, політиками та письменниками прогресивних поглядів, спілкування з якими, значний взаємовплив привели Нобеля до ідеї заснування премії подвижникам прогресу, що здобула ім'я її засновника та отримала найвище світове визнання.

Естетичні уподобання та соціально-політичні погляди А. Нобеля значною мірою формувалися в юності, під час проживання, навчання і практичної діяльності в Росії, де закладено фундамент його космополітизму, політичної толерантності та гуманізму, яким судилося стати основою його світогляду і характеру [2]. Інтелектуальне середовище, створене його батьками та вихователями, впливало на світогляд А. Нобеля, побудований на тогочасній філософській і політичній основі Просвіти і науково-технічного прогресу. В Росії А. Нобель набув досить радикальних поглядів із соціальних, політичних і гуманітарних питань. Рано виявив інтерес до літератури, читав твори українських та російських класиків: Гоголя, Жуковського, Лермонтова, Тургенева, Крилова. У зрілі роки А. Нобель передплачував романи Л. Толстого, прозу С. Ковалевської, праці з російської історії, економіки та політики. Альфред і сам в молоді роки мав намір стати літератором але поступово «охолов», цілком віддавшись технічній творчості та свої помисли зосередив на кар'єрі хіміка, винахідника і промисловця.

Особливий вплив на формування соціально-політичних і літературних уподобань А. Нобеля справив його улюблений британський поет-романтик Персі Біш Шеллі — переконаний атеїст і революціонер. Він навчався в Оксфорді, звідки відрахований за авторство есе «Невідворотність атеїзму», виїхав в Ірландію підт-

римати революційний рух. Протест проти конформізму та зла і насильства, протиставлення реального й ідеального світів — ось основні риси, що характеризують світогляд Шеллі — автора поем «Монблан» та «Повстання ісламу». Як стверджує французький нобеліст Орландо де Руддер, погляди Персі Шеллі значною мірою визначили переконання і напрямок думок Альфреда Нобеля про долю світу [3].

Щодо ставлення до релігії і церкви, то ці світоглядні проблеми мали для нього значення лише в тій мірі, коли відображали любов до людини і людства. У другій половині XIX ст. шведи були у своїй більшості дуже побожними лютеранами, проте церква в Швеції втратила попередній вплив на людей. Шведський соціолог К. Бритон стверджує: «сучасну Швецію напевне можна визнати однією з найменш релігійних і найбільш секуляризованих країн... Швеція стала вже далеко не однорідною лютеранською країною, а, навпаки, країною, де співіснують багато культур і релігій» [4].

На відміну від брата Людвіга, який назавжди пов'язав своє життя з Росією, Альфред став космополітом європейського зразка. Відкриваючи підприємства в різних країнах, працюючи там в лабораторіях, він одночасно пристосовувався до економічної ситуації, політичного клімату та культури країн проживання, збагачувався їх досвідом. Нобель постійно дотримувався гасла: «Дім — це там, де я працюю, а я працюю всюди».

Соціальні погляди та благодійність А. Нобеля формувалися під впливом його братів Роберта і Людвіга, синів і дочки Людвіга — Еммануеля, Карла й Марти Нобель-Олейникової. Вони ще задовго до того, як радянська Росія оголосила себе державою, де «все належить народу», на своїх підприємствах в Росії створили систему соціального забезпечення: будували гуртожитки та квартири для робітників і службовців, а також школи, лікарні, їдальні, пансіонати, бібліотеки, надавали відпустки з виплатою відпускних, запроваджували читання публічних лекцій. При Народно-

му домі Л. Нобеля в Санкт-Петербурзі діяли аматорський хор, ансамбль балалаєчників, зимовий сад і спортивні майданчики [5]. Брати Нобель випереджали свій час у справі соціального захисту працівників. Марта Нобель-Олейникова — вчений і практик у галузі медицини, відома своїми досягненнями в травматології і рентгенології та значними пожертвами на охорону здоров'я в Росії, вагомим вкладом у розвиток першого в Європі Жіночого медичного інституту (нині — С.-Петербурзький медичний інститут ім. І. Павлова). На її кошти побудовано в столиці Росії клініку очних хвороб (1907 р.), факультетську хірургічну клініку (1912 р.), запроваджено стипендії для «слухачок з бідних родин», влаштована лабораторія в клініці хвороб горла і вуха. В цілому родина Нобелів на охорону здоров'я пожертвувала понад 400 тис. руб. (на той час — велика сума). Нобель-Олейникова утримувала лікарню і спеціалізовану школу «для хворих дітей» працівників заводу «Людвіг Нобель», а в роки Першої світової війни вона в Народному домі Нобеля організувала й була головним лікарем госпіталю для фронтовиків. Скалічених, але підлікованих фронтовиків готували до мирної праці: при госпіталі солдатів навчали робітничим професіям, які пізніше допомагали їм вижити, створити сім'ї. Брати Нобелі прагнули не допускати міжконфесійних протиріч і конфліктів серед працівників своїх підприємств і населення: у Баку вони виділили кошти на спорудження Олександро-Невського храму, римо-католицького костелу, лютеранських церков і мечетей, здійснювали пожертви на храми в різних містах Російської імперії.

Маючи сталі традиції благодійництва родини Нобелів, Альфред прилучився до меценатства. Так, у «Височайшем повеленні» російського царя від 08.08.1893 р. наголошено: «Підданий Швеції, доктор філософії Альфред Нобель, виявляючи зацікавлення фізіологією і бажаючи сприяти дослідженням в галузі цієї науки», пожертвував Імператорському інституту експериментальної меди-

дини 10000 руб., «не висуваючи ніяких умов щодо використання принесеного ним дару» [6]. Альфред вважав, що ці кошти можуть бути використані для реалізації його ідей І.П. Павловим і М.В. Ненцьким. І вони використані на добудову приміщення й обладнання інституту, в якому розмістилася лабораторія І.П. Павлова. В цьому приміщенні й виконані роботи з фізіології, які оцінені Каролінським медико-хірургічним інститутом: 1904 р. Павлову присуджена Нобелівська премія з фізіології та медицини.

Одночасно були й суперечності в діяльності, поглядах і характері А. Нобеля. При цьому вони посилаються на прижиттєві інтерв'ю й мемуари сучасників, які залишили нам зразки роздумів А. Нобеля. Як приклади, вони наводять, зокрема, такі міркування.

— Діяльність А. Нобеля мала двоякі наслідки: винайдена ним потужна вибухівка — динаміт — була першою зброєю масового ураження. Разом із цим, заснована і названа його ім'ям премія стала символом гуманізму, збалансованої політики, надією на торжество розуму і утвердження миру між народами. Можливо, це звучить парадоксально, але його спадщина — одночасно спадщина війни і миру. А. Нобель вважав, що паліїв війни можна зупинити лише страхом потужної зброї, що може бути зброєю відплати. Він писав, що «коли люди не хочуть прислухатися до голосу розуму, необхідно винайти інструмент смерті, котрий страхом змусить людство зробити крок до миру».

— На переконання А. Нобеля, «Світ має належати геніям — Аттилам точних наук і Зевсам технічного прогресу, але при цьому недопустиме розширення прав демократії, бо в кінці кінців будь-яка демократія приводить людство до утвердження диктатури, що об'єднує пропавших покидьків суспільства» [7].

— Консерватор в економіці та політиці, А. Нобель вважав непотрібними будь-які вибори, парламентаризм та непродуктивні розмови у громадських об'єднаннях. І разом із цим мало хто в II половині XIX ст. так зневажав деспотизм, тиранію, насильство.

Як роботодавець для сотень і тисяч робітників та інженерно-технічних працівників, А. Нобель виявляв турботу про їх надійне соціальне забезпечення, умови праці та здоров'я, на його підприємствах зазвичай не виникало соціальних конфліктів.

— Вважався відлюдником, меланхоліком і мізантропом (з філософським скептицизмом) але одночасно називав себе ідеалістом. «Я мізантроп за характером, — писав А. Нобель в одному з листів, — і все таки я прагну робити добро; ...я є небувалим ідеалістом...» [8]. Саме ідеалістом і гуманістом він виявив себе, коли пожертвував власне багатство на винагороду (премію) тим, хто своєю результативною працею служить людству і справі миру.

— Успадкування приватними особами багатств, отримання значної спадщини, на переконання А. Нобеля, — «нездорове явище, яке, приводить лише до лінощів», паразитизму, взаємних претензій і ворожнечі між спадкоємцями [9]. Таке переконання, очевидно, вплинуло на зміст його знаменитого заповіту від 1895 р.

— На підприємствах А. Нобеля, якого вважали мрійником про справедливе суспільство, працювали діти, що вважалося нормальним для тієї епохи. Як доказ цієї практики капіталіста наводять його ж слова: «Коли-небудь, коли цивілізація стане цивілізацією в повному розумінні цього слова, ті, хто ще не може працювати, тобто діти, і ті, які вже не можуть працювати, тобто старики. Неодмінно будуть отримувати від держави пенсію. І це буде справедливо» [10]. В ту епоху про пенсії не йшлося. І лише А. Нобель публічно проголошував потребу пенсій непрацюючим та соціальних виплат тим, хто їх потребував.

Одночасно А. Нобель виступав за освіту, підтримку розвитку науки і культури, подолання егоїзму, агресивності людини та інших її вад. «Поширювати просвіту — означає поширювати процвітання. Я маю на увазі справжнє процвітання, не індивідуальні багатства. З просвітою більша частина зла зникне» [11]. Просвіта народу, на думку А. Нобеля, має продовжуватись поки народ не

буде очікувати милостині від держави, а візьме на себе відповідальність за власне майбутнє і самостійно будуватиме своє життя у відповідності до ідеалів розуму, у прагненні до рівності між людьми та соціальної справедливості.

Нобель активно відстоював ідею інтернаціоналізму. На його думку, всі нації рівноправні і однаково можуть бути наділені творчим генієм. Не благо окремо взятих шведів, німців чи американців, не добробут економічної, політичної, військової чи інтелектуальної еліт, а процвітання і зближення людства як єдиної світової спільноти турбувало Нобеля.

За життя А. Нобель мав репутацію соціаліста. Як стверджує Орlando де Руддер, «Нобель відкрито оголосив себе соціалістом, але лише з застереженнями». Проте «соціаліст, який не терпів демократії і зневажав будь-які вибори — більше ніж дивний соціаліст». Він пропонував схему управління суспільством, що базувалася на засадах, близьких до соціалізму.

Альфред Нобель стояв біля витоків соціалістичної ідеї в її шведському варіанті, що передбачала створення суспільного сектора, на базі якого формуються достатні матеріальні блага для забезпечення всіх громадян країни. Цієї думки дотримується, зокрема, російський нобеліст А. Сумароков: Нобель «вніс суттєвий вклад в саму модель існуючого в його країні суспільного ладу — «шведської моделі соціалізму» або капіталізму, справа не в назві» [12]. Період, починаючи з 1870 р., коли А. Нобель активно розбудовував своє промислове виробництво в Швеції, називають «блискучим століттям шведської економіки» (1870-1970 рр.). Після 1945 р. у Швеції запроваджено значну допомогу на дітей, страхування на випадок хвороби, додаткову трудову пенсію, програму житлового будівництва, що забезпечують кожному громадянину Швеції соціальний захист. Як зафіксовано в Історії Швеції, «Створена в такий спосіб держава загального добробуту — так звана «шведська модель» — стала предметом досліджень і

певною мірою наслідування в усьому світі» [13]. Швеція у значній мірі використала елементи соціалізму і зробила це під проводом своєї соціал-демократичної партії. Ця провідна партія вважала, що Швецію потрібно назавжди витягти з бідності і створити суспільство, що гарантуватиме соціальний захист громадянам, незалежно від їх статі, класової приналежності, суспільного становища. Рух по цьому шляху не повинен залежати від благодійництва, а фінансуватися за рахунок податкової системи, за якою основний тягар лягає на заможних людей. Така «політика третього шляху» — «вузенька, ще не протоптана стежка між капіталізмом і соціалізмом. Це той «шлях золотой середини», який у світі ще називають «шведською моделлю» [14]. У цьому зв'язку авторитетний вчений Йорген Вейбуль зауважує: «У сьогоденній Швеції на чільному місці в списку життєво важливих потреб стоїть питання збереження шведської моделі, з її великим суспільним сектором та розгалуженою і добре налагодженою системою соціального захисту» [15].

Одночасно Швеція проводить політику нейтралітету, неприєднання до воєнних блоків та спирається на засади сильної оборони, згідно з принципом: Швеція повинна захищатися сама, а не поклатися на НАТО. В минулому ця скандинавська країна — батьківщина А. Нобеля — відома як войовнича держава. Як приклад — загарбницький похід шведського війська з королем Карлом XII і програш у Полтавській битві на Україні 1709 р., угода від 28 березня 1709 р., підписана у с. Великі Будища під Полтавою між гетьманом України І. Мазепою і представниками шведського короля, згідно якої, стверджують дослідники з Шведського інституту К. Гернер і К.-Є. Карлсон у праці «Україна і Швеція в історичній перспективі», «Україна стала шведською васальною державою» [16]. З часів А. Нобеля Швеція займає послідовну миролюбну політику.

Зацікавленість Нобеля у відверненні воєн була особливо характерною ознакою суспільно-політичних поглядів А. Нобеля, який

ще юнаком був стурбований проблемами миру. Абсолютизм царської влади в Росії чи, в меншій мірі, в Швеції був неприйнятним для молодого інтелектуала. Одночасно він виявляв толерантність до інших політичних поглядів. Така позиція була основою, на якій сформувалися миролюбні погляди А. Нобеля та його дії послідовного прихильника миру. А. Нобель глибоко замислювався над морально-гуманітарними проблемами війни, політичними та дипломатичними шляхами їх припинення.

Поряд з участю в різних миротворчих ініціативах, Нобель домагався створення Міжнародного арбітражного суду для Європи та практики, згідно якої протягом року, поки проходять переговори між країнами щодо врегулювання збройних конфліктів, сторонам заборонялося застосовувати силу. А щоб досягти поставленої мети, потрібно вчиняти так як Міровий суд Англії, який у складних випадках ухвалював рішення, дійсні протягом одного-двох років. Задовольняючись малим, можна досягти багато, вважав А. Нобель, адже після закінчення річного (дворічного) перемир'я, держави пролонгують його і таким чином утверджується стабільний мир. За цих умов можна ставити питання повного роззброєння, про яке мріють народи. Одночасно А. Нобель цікавився діяльністю існуючої в той час організації «Peace and Arbitration», котра також, як і Нобель, виступала за створення міжнародного суду.

А. Нобель висловив власну теорію миру, згідно якій необхідно організувати міжнародні суди, які правочинні розглядати конфлікти між державами. Він вірив, що це зробить війни неможливими: міжнародні суди покладуть край варварській практиці і войовничим режимам при владі. За планом А. Нобеля, всі країни світу мають вийти в союз і спільними зусиллями захистити будь-яку країну, яка виявиться в небезпеці в результаті вторгнення іншої країни. Він стверджував, що за умови участі в такому союзі (організації) всіх чи більшості країн, мир запанує на Землі на віки [17].

Відтак, можна зробити припущення, що в певній мірі з цих миротворчих ідей А. Нобеля у ХХ ст. виникли Ліга Націй, пізніше — Організація Об'єднаних Націй — як арбітражний міжнародний орган. На користь цього припущення свідчить те, що А. Нобель висунув, на перший погляд «утопічну», ідею, але пізніше прийняту як один із фундаментальних принципів і Ліги Націй, і Організації Об'єднаних Націй — «єдиним реальним рішенням була б угода, якою всі уряди зобов'язувалися б колективно захищати будь-яку країну, що опиниться жертвою нападу. Такий договір поступово привів би до часткового роззброєння» [18].

Формування політичних поглядів А. Нобеля відбувалося також під впливом його ділових партнерів — знаних французьких фінансистів братів Перейра, найперше Якоба Еміля Перейра (1800-1875), який долучився до сенсімонізму. Прибічники цього вчення проповідували ідеї, близькі до соціалістичних. А. Нобель сприйняв у цьому вченні ідеї взаємодопомоги, солідарності і турботи про людей праці, соціального миру, що були близькі до ідей пацифізму, яких він активно дотримувався.

Найбільший виробник і торгівець зброєю А. Нобель був за своїми політичними поглядами переконаним пацифістом. Ці переконання в нього поглиблювались під впливом з боку Берти фон Зутнер, яка короткий час працювала особистим секретарем А. Нобеля і справила на нього глибоке враження. Вона мала високий авторитет серед європейських прихильників миру, була відома письменниця, автор романів «Die Waffen nieder!» («Геть зброю!», 1889 р.) та «Das Maschinenzeitalter» («Епоха машин», 1889 р.), в якому виступила з різкою критикою мілітаризму й націоналізму [19], інших творів, у тому числі з пропагандою ідей соціалізму, брала участь у Римському конгресі миролюбних сил, створенні Австрійського товариства миру, а 1892 р. вона стала членом-засновником Бернського бюро миру — організації, що координувала діяльність пацифістського руху в багатьох країнах Європи і тривалий час була

віце-президентом цієї міжнародної структури. 1905 р. Берта фон Зутнер стала лауреатом Нобелівської премії миру. Саме завдяки їй А. Нобель створив «Міжнародне об'єднання з ліквідації негативних наслідків використання динаміту» і, як вважають, заснував, серед інших, Нобелівську премію миру. Берта фон Зутнер залучила Нобеля до особистої участі в діяльності на захист миру та матеріальної підтримки конгресів миролюбних сил. Він став членом Австрійського товариства миру та брав участь у міжнародному конгресі пацифістів у Берні, що відбувся 1892 р. з ініціативи президента США Б. Гаррісона. Виступаючи на конгресі, А. Нобель говорив про те, що загальне роззброєння не більше, ніж ідеалістичні фантазії, для цього недостатньо лише бажання. На його думку, справі миру не допоможуть ні великі партії, ні запальні промови, а необхідна чітка програма дій, котру підтримають уряди всіх чи більшості країн [20]. Під впливом позиції А. Нобеля конгрес запропонував європейським урядам, зокрема, створити міжнародний арбітражний суд. Він вважав, що рухові за мир бракує комплексної й реалістичної програми, організаторам конгресів на захист миру потрібна толкова, переконлива програма, адже лише благі наміри не приводять до утвердження миру. Потрібні пропозиції, які прийнятні для сильних цього світу, придатні для схвалення урядами, що також схильні до припинення чи недопущення воєн. Ключовою умовою зміцнення миру на Землі, вважав А. Нобель, повинні стати дії урядів та законодавчих органів різних країн. В листі до Зутнер від 1892 р. він писав: «Можна і навіть потрібно якомога швидше домагатися того, щоб країни спільно взяли на себе зобов'язання приборкувати того, хто порушив мирний договір першим. Лише це зробить війну неможливою і змусить країни вирішувати всі суперечні питання в міжнародному арбітражному суді». На конгресі в Берні він переконував делегатів в універсальності його принципу: «рівновага базується на страхові», а делегати конгресу дотримувались інших думок.

У зв'язку з безпосередньою причетністю А. Нобеля до діяльності сил миру, його глибокою зацікавленістю в розвитку освіти, науки і культури, тривають дискусії політологів, істориків щодо впливів конкретних соратників на виникнення в Нобеля ідеї заснування премії вченим, письменникам і політикам. Висуваються різні версії, на які звертають більшу чи меншу увагу пошуковці істини. Найперше, були суттєві обставини, важливі сторінки життя і діяльності, наочні приклади його роду Нобелів, особисті естетичні смаки і політичні переконання винахідника і промисловця, які стали визначальними факторами, що привели до заповіту щодо заснування премії Нобеля.

Витоки премії Нобеля, очевидно, найперше слід шукати в історії роду Нобелів у період їх діяльності в Росії. 30 липня 1888 р. «Товарищество нефтяного производства бр. Нобель» заснувало премію одного із своїх засновників Людвіга Нобеля для видатних діячів техніки і промисловості Росії та виділяло на ці цілі по 6 тис. рублів золотом щорічно. Перші премії були присуджені в 1895 р. До складу журі з присудження премії імені Людвіга Еммануїловича Нобеля входили Д. І. Менделєєв, М. С. Курнаков, інші видатні російські вчені. Премія Людвіга Нобеля (золота медаль з профілем А. Нобеля і 1200 руб.) присуджувалась в Росії до 1905 р. Про неї знав А. Нобель, оскільки був у числі засновників згаданого Товариства і його фінансовим гарантом. 1904 р. рішенням Бакинського відділення Імператорського Російського технічного товариства була заснована ще одна премія — імені Еммануїла Людвіговича Нобеля, який змінив покійного батька на посту керівника Товариства. Згідно Положення про премію, вона присуджується щорічно за праці з техніки видобування і нафтопереробки. Проте ця премія з невідомих причин припинила своє існування [21]. Можна припустити, що премія Людвіга Нобеля в Росії вплинула на майбутнє рішення Альфреда Нобеля заснувати міжнародну відзнаку, що дістала ймення Нобелівська премія і стала найавто-

ритетнішою в світі, впливає на рішення політиків і міжнародних організацій та життя і наукові пошуки вчених, сприяє розвитку різних напрямків фізики, хімії, фізіології та медицини, стимулює літературу, що «відображає людські ідеали» та політичну діяльність на захист миру. Зокрема, автори дослідження «Альфред Нобель і Нобелівські премії», виданого Нобелівським Фондом 2001 р., стверджують: «Корені міжнародних Нобелівських премій можна вважати скоріше в Санкт-Петербурзі, ніж у Швеції» [22].

Щодо причини заснування А. Нобелем, в числі інших і Премії миру, то окремі автори вбачають її в тому, що його совість потерпала від усвідомлення наслідків тривалого виробництва зброї та вибухових речовин. Проте, інші так не вважають і висловлюють свої аргументи, наводять, зокрема, незаперечний факт: його вибухівки, окрім балістичу, при житті А. Нобеля у війнах не використовувались (за винятком Франко-прусської війни 1870-1871 рр.). Матеріальну вигоду від своїх проєктів він отримав лише за рахунок використання динаміту при прокладці тунелів, каналів, залізниць, доріг і був переконаний, що динаміт має застосовуватись лише в мирних цілях.

Творчий геній А. Нобеля був спрямований на мирне застосування своїх винаходів. Він відкидав звинувачення на адресу «короля динаміту». Цілком могло б статися, говорив А. Нобель, що мої заводи покладуть кінець війнам скоріше, ніж ваші мирні конференції, оскільки коли дві армії однакової могутності можуть швидко знищити одна одну, то всі цивілізовані нації відступлять і розпустять свої війська [23]. Спираючись на таку точку зору, А. Нобель прагнув створити супер смертоносну зброю. Її застосування, на погляд цього ідеаліста XIX ст., було б для цивілізованих народів неможливим з етичних міркувань. Можна вбачати в такій позиції вияв певної політичної наївності, разом із цим і вияв миротворчих спрямувань, прагнення А. Нобеля виробити шлях до припинення воєн між народами.

Участь А. Нобеля в діяльності миротворчих організацій, їх матеріальна підтримка і причетність до миротворчих практичних заходів знайшли своє відображення у Заповіті А. Нобеля. Його намір використати свої великі багатства на досягнення благородних миротворчих цілей не з'явилися несподівано, спонтанно, під емоційним впливом близького оточення, а в результаті тривалих роздумів видатного підприємця і філантропа. Про це свідчить публічна заява, з якою Нобель виступив ще 1890 р.: «Я маю намір залишити після себе значну суму грошей на підтримку ідеалів всеосяжного миру, хоча й ставлюся досить скептично до наступних результатів європейської політики. Нехай навіть з'являться лауреати миру, але війни будуть продовжуватись до тих пір, поки фатальна сила надзвичайних обставин не зробить їх неможливими...» [24]. Є підстави також вважати, що заснування премії за миротворчу діяльність пов'язано з бажанням шведського винахідника і філантропа відзначити людей, які, як і Нобель, стійко протистоять насиллю і розбрату.

Таким чином, рішення А. Нобеля виділити частину свого капіталу на Премію миру базується на його особистих політичних та ідейних переконаннях, на категоричному запереченні війн між народами (війну він називав «жахом із жахів і найбільшим із усіх злочинів»), на власній життєвій філософії, але при цьому рішення виникло під стимулюючим впливом його щирої дружби з пацифісткою Бертою фон Зутнер і відомими громадсько-політичними діячами й інтелектуалами Європи й Америки.

Премія миру, згідно заповіту А. Нобеля та критеріїв, якими керується Нобелівський комітет норвезького стортингу (парламенту), присуджується особі, котра зробила більше всіх і краще всіх роботу, спрямовану на утвердження взаєморозуміння і братерства між націями, сприяння мирній домовленості, на розпуск регулярних армій, обмеження гонки озброєнь, організацію і проведення конгресів миролюбних сил.

За свою понад 100-річну історію Нобелівська премія та ім'я її засновника досягли найвищого рангу в світовій науці, літературі та політиці. Як наголошує експерт Нобелівських комітетів з фізики, хімії, фізіології та медицини В.М. Тютюнник в передмові до монографії «Нобелівська інтелектуальна еліта й Україна», «Нобелівська премія стала мрією, «звездой пленительного счастья» для багатьох тисяч видатних представників людства. Ті з них, кого увінчали нобелівськими лаврами, розцінюються нині як інтелектуальна еліта цивілізації» [25]. Сама по собі Нобелівська премія не здатна одномоментно змінити хід історії. Але вона може сфокусувати увагу й зусилля людства на найактуальнішій проблемі і в перспективі ефективно сприяти її розв'язанню. Вона — гідна відзнака інтелектуальній еліті. За висловом лауреата Премії миру М.С. Горбачова, переконливий вияв, «нового мислення». А лауреат Нобелівської премії миру (2001 р.) Генеральний секретар ООН Кофі Аннан наголосив: «Переважна більшість націй споруджували пам'ятники, меморіали або тріумфальні арки перемогам у війні, чи бронзові статуї, присвячені героям та героїчним баталіям. Однак у Миру немає парадів і немає пантеону перемоги. Єдине, що є у Миру, — це Нобелівська премія, і вона виражає Надію і Відвагу з унікальною яскравістю та переконливістю» [26].

Нобелівські премії і, зокрема, Премія миру, завдяки послідовній діяльності нобелівських установ, підтримці нобелівського руху в цивілізованих країнах, включаючи Україну, стали реальним втіленням і розвитком суспільно-політичних поглядів і гуманістичних ідеалів Альфреда Нобеля, служать продовженню суспільно-політичної діяльності з розвитку науки, літератури та захисту миру в умовах глобалізації.

Література

1. *Нобелевская премия. Лауреаты. Иллюстрированная энциклопедия / Пер. с англ. — Москва: Эксмо, 2009. — С. 5.*

2. *Frangsmyr Tore. Alfred Nobel. — Stockholm: Svenska Institutet, 1996, 1998. — С. 4.*
3. Орландо де Руддер. Альфред Нобель. Серия «След в истории» / Пер. с франц. — Ростов-на-Дону: «Феникс», 1997. — С. 34.
4. Нобель: найшляхетніша нагорода // Швеція і шведи / Пер. з шведської. — Stockholm: Svenska Institutet, 2007. — С. 19.
5. Зеленин К.Н., Ноздрачев А.Д., Поляков У.А. Три поколения Нобелей в России. — 1097 с.
6. Мешикунов В.С. Нобель-Олейникова — женищина-врач в России // Нобелистика. Науковедение. Информатика: Материали 5 Междунар. встречи-конф. лауреатов Нобелев. премий и нобелистов; 5 Международной (7 Тамб.) науч. конф. «Информатика и науковедение». — Тамбов, 17-20 нояб. 1998 г. / Под ред. В.М. Тютюнника и Г.В. Горбунова. — Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина. Изд-во МИНЦ, 1999. — С. 38.
7. Марин Андрей. Нобель: великий незнакомец//<http://h.ua/story/46125> — С. 2.
8. *Frangsmyr Tore. Alfred Nobel. — Stockholm: Svenska Institutet, 1996, 1998. — С. 25.*
9. *Sohlman Michael, Executive Director The Nobel Foundation. Nobel Prize Centennial 1901-2001. — Stockholm: The Nobel Foundation, 2002. — С. 2.*
10. Орландо де Руддер. Альфред Нобель. — 179 с.
11. *Stanle K. Nils. Alfred Nobel and the Nobel Prizes. — Stockholm: The Nobel Foundation, The Swedish Institute, 1989. — С. 5.*
12. Сумароков Леонид. О Нобеле, его российских корнях и немного о некоторых наших лауреатах//www.nasledie.ru/persstr/persona/sumarokov-21.01.2009 — С. 2.
13. Вейбуль Йорген. Коротка історія Швеції. — Stockholm: Svenska Institutet, 1993, 1997. — С. 257.
14. Нобель: найшляхетніша нагорода // Швеція і шведи. — Stockholm: Svenska Institutet, 2007. — С. 15.
15. Вейбуль Йорген. Коротка історія Швеції. — С. 159.
16. Гернер Крістіан, Клас-Єран Карлсон. Україна і Швеція в історичній ретроспективі. — Stockholm: The Swedish Institute, 1996. — С. 21.
17. 100 человек, которые изменили ход истории: Альфред Нобель // Еженедельное издание. — 2009. — № 41. — М.: Издатель и учредитель ООО «Де Агостини», 2009, — С. 22.
18. *Stanle K. Nils. Alfred Nobel and the Nobel Prizes. — Stockholm: The Nobel Foundation, The Swedish Institute, 1989. — С. 8.*

19. Лауреаты Нобелевской премии. Энциклопедия: А-Л. — М.: Прогресс, 1992. — С. 471.
20. 100 человек, которые изменили ход истории: Альфред Нобель. — С. 21.
21. Нобелистика на рубеже XXI века: VI Международная встреча-конференция лауреатов Нобелевских премий и нобелистов / Под ред. В.М. Тютюнника. — Тамбов: Изд-во МИНЦ, 2001. — Труды МИНЦ. — Т. I, Ч. 1. — С. 16.
22. *Alfred Nobel and the Nobel Prizes.* — Stockholm: The Nobel Foundation. — 2001. — С. 4.
23. *Rangstyr Tore. Alfred Nobel.* — Stockholm: Svenska Institutet, 1998. — С. 21.
24. Марин Андрей. Нобель: великий незнакомец/<http://h.ua/story/46125>— С. 2.
25. Левченко Олександр. Нобелівська інтелектуальна еліта й Україна. — С. 8.
26. Енциклопедичний довідник «Лауреати Нобелівської премії. 1901-2001». Видання ювілейне. Довгий С.О., Литвин В.М., Солоїденко В.Б. — К.: ДІА, 2001. — С. 141.

Йосип Любінін, Ігор Фукс

Діяльність «Товариства нафтового виробництва братів Нобель» на Апшероні (до 130-річчя заснування)

УкрНДНП «МАСМА», РДУ нафти і газу ім. І.М. Губкіна

У 1879 р. з ініціативи Людвіга Нобеля було утворено «Товариство нафтового виробництва братів Нобелів» («Т-во Бранобель») — перша в Росії вертикально інтегрована нафтова компанія, яка сприяла становленню і значному розвитку нафтової промисловості Росії.

Старший брат Роберт Нобель, випадково опинившись в Баку, зацікавився перспективами розвитку нафтової промисловості, побував на нафтових промислах і, зрозумівши, що для вкладення капіталу це дуже вигідна справа, швидко повернувся до Петербурга. Він переконав Людвіга в серйозності нового підприємства, його великого майбутнього. Заручившись підтримкою брата, Роберт в 1875 р. знову з'являється на Апшероні й купує на земельному аукціоні за 5 тисяч рублів першу нафтоносну ділянку в Бала-

ханах, а потім — кілька у Сабунчах. На придбаних землях Роберт починає буріння свердловин, одночасно вдосконалюючи його способи й не перестаючи вивчати відому на той час техніку видобутку й переробки нафти. Досвідчений у технічних питаннях, він легко й швидко досягає таємниці нової для нього справи. За 25 тис. рублів він купує в Тифліського товариства невеликий гасовий завод у Чорнім Місті (промислово-заводський район Баку). Перебудувавши його за своїм планом, він починає різноманітні й численні пошуки для поліпшення техніки перегонки нафти й очищення одержуваного гасу. Р. Нобель працював у Баку до осені 1876 р., потім важко занедужав, і на його прохання до Баку приїжджає брат Людвіг.

Людвіг Нобель, ознайомившись із новою для нього справою, віддається цій багатогранній діяльності. Численними технічними нововведеннями, які дозволили розширити виробництво нафтопродуктів, майбутнє «Товариство нафтового виробництва братів Нобелів» було в першу чергу зобов'язане Людвігові Нобелю. У доповіді Імператорському Російському Технічному Товариству (ІРТО), активним членом якого він був з початку його заснування, він пропонує організувати прокладку нафтопроводів, будувати металеві резервуари для зберігання нафти й нафтопродуктів, використовувати «нафтові відходи» (залишки перегонки нафти) для опалення парових котлів, оснащених винайденою ним форсункою, перевозити гас у залізничних цистернах, наливних судах і т.д.

Залучаючи до спільної роботи відомих учених (Д. І. Менделєєва, А. Г. Гурвича, К. І. Лисенка, А. А. Літнього й ін.) і видатних інженерів (У. Г. Шухова, О. К. Ленца й ін.), він швидко добився помітних успіхів у всіх напрямках нафтової справи. Уже в 1877 р. на Каспії з'явився перший наливний пароплав «Зороастр», побудований на замовлення Л. Нобеля у Швеції на суднобудівному заводі «Мотала». В 1878 р. У. Г. Шуховим був спроектований і по-

будований перший у Росії нафтопровід Балахани — Чорне Місто. Механізація бурових робіт із застосуванням парових і електричних машин дозволила поглибити свердловини, відкрити нові нафтові поклади. Тривалий час розвідницькими роботами Товариства керував видатний фахівець в нафтовій справі Іван Миколайович Стрижов (1872-1953).

В 1879 р. з ініціативи Л. Нобеля створюється акціонерне «Товариство нафтового виробництва братів Нобелів», («Товариство Бранобель») з основним капіталом 3 млн. рублів. Як засновники виступили його брати Роберт і Альфред (1833-1896) Нобелі, а також товариш Л. Нобеля і його компаньйон у справах Іжевського збройного заводу, полковник артилерії П. А. Більдерлінг. Статут Товариства було затверджено 18 травня 1879 р., і з цього часу організація робіт у Товаристві почалася з розмахом і перспективою.

В 1880 р. важко хворий Роберт повертається у Швецію, і керівництво Товариством повністю перейшло до Людвіга, що був першим головою правління Товариства аж до своєї смерті в 1888 р. Спадкоємцем став його син Еммануїл Людвігович, який очолював Товариство аж до 1918 р.

Для «Товариства Бранобель» Баку став наріжним каменем, фундаментом, на яким швидко виріс потужний будинок, що згодом перетворився у «Нафтову імперію» Нобелів. Один з найбільш авторитетних дослідників діяльності родини, Нобелів професор Гарвардського університету Роберт Тольф назвав їх «Російськими Рокфеллерами», і це не було перебільшенням.

За короткий час Товариство стало власником промислів не тільки в Балаханах, але й у Сураханах, Бібі-Ейбаті, Сабунчах й ін., а обсяги видобутку нафти Товариством перевершували решту нафтопромисловців. Тоді найбільш прибутковим видом видобутку нафти вважався фонтанний спосіб. Однак значна кількість нафти при цьому розливалася навколо щілин, утворюючи струмки, озе-

ра й забруднюючи ґрунт. Крім того, багато нафти знищувалося пожежами, що виникали на відкритих фонтанах. Триденна пожежа в січні 1901 р. заподіяла «Товариству Бранобель» збитки майже на 1,5 млн. рублів. Після цього Товариство постійно прагнуло звести фонтанний видобуток до мінімуму, і небезуспішно: якщо в 1900 р. фонтанним способом Нобелі добували майже 14 млн. пудів, то в 1909 р. — тільки 4,5 млн. Скорочення фонтанного видобутку привело й до значного зменшення забруднення атмосфери парами легких нафтових фракцій, а землі — нафтою.

Для зберігання нафти й нафтових залишків, які до цього збирали в земляних ямах і льохах, В. Г. Шуховим були спроектовані, а конторою А. В. Барі, яка тісно співпрацювала з Нобелями і в якій В.Г. Шухов працював головним інженером, побудовані по всій Росії понад 20 тисяч металевих резервуарів (конструкція їх збереглася до наших днів). Ці резервуари розміщувалися на промислах, заводах і численних нобелівських складах. У них зберігали практично всі рідкі нафтопродукти (гас, мастила й ін.) і на кожному з них був напис «Товариство Бр. Нобель».

До 1890 р. Товариством було прокладено 25 нафтопроводів із промислів на заводи загальною довжиною більше 260 верст і продуктивністю до 1,5 млн. пудів нафти. У порівнянні з гужовим транспортом (на возах і гарбах у бочках) вартість нафти в кінцевому пункті його доставки знизилася в 10 разів. В 1907 р. був пущений найбільший у світі (833 км) тогочасний нафтопровід Баку — Батумі. Тут, у Батумі, Товариством було побудовано велике нафтове містечко й склади обслуговування експортного потоку через Батумі й інші чорноморські порти.

В 1881 р. уперше у світі Нобелі почали здійснювати перевезення нафти й нафтопродуктів у залізничних цистернах. Невдовзі залізницями курсували вже сотні цистерн із написом «Т-во Бр. Нобель». В експорті нафтової продукції в Європу були задіяні залізничні термінали Варшави, Києва й Двінська. З будівлею Закав-

казької й Закаспійської залізниць Товариство звернуло серйозну увагу на постачання гасом Центральної Азії. Пунктами тут були морським — Красноводськ, сухопутним — Ташкент.

Значним досягненням «Т-ва Бранобель» було створення потужного нафтоналивного флоту. Як ми вже відзначали, в 1877 р. Товариство мало лише один наливний пароплав «Зороастр», а за 1878-1880 рр. у Швеції було побудовано ще 7 наливних пароплавів. В 1882 р. води Каспію борознили вже 13 наливних судів, що доставляли з Баку в Астрахань за одну навігацію до 10 млн. пудів гасу. В 1903 р. для перевезення нафтових вантажів від Лахти по Ладозькому озеру, Невою до Санкт-Петербурга й далі — по Маріїнській системі до Рибінська були побудовані перші наливні теплоходи «Сарматів» і «Вандал» ємністю по 50 тис. пудів (близько 800 т). За 10 років удалося майже в 1,5 разу збільшити швидкість і в 5-6 разів — вантажообіг нафтоналивного флоту Товариства. З їх появою ціна гасу в Росії впала з 2 руб. (1877) до 25 коп. (1885) за фунт. Пароплави й теплоходи «Т-Ва Бранобель» можна було побачити в різних місцях басейну Волги, Каспійського й Чорного морів. У червні 1886 р. уперше у світі нафтоналивне судно «Світло» доставило 1700 т бакинського гасу з Батумі через Біскайську затоку й Атлантичний океан у Лондон. З винаходом Шуховим (1876, патент 1880) конструкції форсунки, яка використовується й донині, стало можливим застосування мазуту як палива для паровозів, річкових і морських пароплавів. У дизельних двигунах використовували соляр, вироблюваний на нафтоперегінних заводах «Т-ва Бранобель». Завдяки своєму наливному флоту Товариство розширило експорт російських нафтопродуктів, поставляючи їх не тільки в Європу, але й в Індію, Китай і інші країни.

Значні успіхи були досягнуті Нобелями й в галузі переробки нафти. Початок був покладений в 1876 р. із придбання Р. Нобелем невеликого газового заводика. До 1910 р. «Т-во Бранобель» володіло в Баку 13 заводами, з яких 6 були нафтоперегінними (виробництво

бензину, гасу, соляру, мастил, парафіну і т.д.) і 7 — допоміжних (виробництво соди й сірчаної кислоти для очищення нафтопродуктів, регенерація кислого гудрону й лужних відходів, хіміко-технологічна лабораторія, газовий і механічний заводи й ін.).

В 1881 р. Л. Нобелем був побудований спеціалізований масляний завод усього з одним перегінним кубом. Через рік він мав уже 9 кубів, що вміщують по 1500 пудів сировини кожний, а в 1884 р. встановлено 10-й куб на 9 тис пудів, який назвали «Іван Грозний». Його сировиною вперше став мазут, що залишається після одержання гасу у величезних кількостях, який звичайно спалювався в спеціальних ямах або скидався в море іншими бакинськими нафтопромисловцями (як і бензин, що не знаходив тоді застосування). На всіх нобелівських заводах переганяли бакинську нафту (або мазут) крім парафінового, сировиною якого служила високопарафінова нафта з о. Челекен (Туркменія). Усі рідкі нафтопродукти піддавали кислотно-лужному очищенню, і завдяки цьому вони були завжди високої якості й поза конкуренцією з нафтовими товарами інших виробників.

Товариство постійно поліпшувало технологію виробництва нафтопродуктів. У 1883 р. на одному з газових заводів була встановлена кубова батарея (відома за назвою «Нобелівська батарея») для безперервної перегонки нафти, сконструйована В.Г Шуховим і І.І. Єліним. Уперше на нобелівських заводах стали будувати й використовувати градирні для охолодження технологічної води в жаркій літній період.

Конкурентоспроможності нафтопродуктів на світовому ринку (добра якість і низька ціна) можна було добитися вдосконалюванням технології й контролю якості одержуваної продукції, тобто створенням на заводах хімічних лабораторій. Для організації такої служби на перегінних заводах «Т-ва Бранобель» був залучений відомий фахівець — учений-хімік і інженер-технолог Л. Г. Гурвич. Він і організував у Баку першу хімічну нафтозаводську лабораторію.

«Товариство Бранобель» було одним з перших успішних підприємств Росії, де встановилися цивілізовані відносини між хазяями і їх працівниками. В «нафтовій імперії» Нобелів працювало майже 30 тис. чоловік. Брати Нобелі першими ввели на своїх заводах і промислах на Апшероні 10-годинний (замість 14-годинного) робочий день. Для робітників і техніків будувалися житлові містечка із квартирами для сімейних і приміщеннями для однаків. У Баку для робітників-мусульман виділяли спеціальні приміщення, де вони могли б здійснювати релігійні обряди. Для старших службовців бакинського керування Л. Нобель побудував за Чорним Містом особливе селище, що одержала назва «Villa Petrolea». Там же був розбитий розкішний парк із квітником і оранжереєю. У селищі Бузовни на Апшероні Товариство мало своє дачне селище, де співпрацівники відпочивали під час відпусток. Та ж ідея з «містечками» була реалізована й в інших місцях (Царицин, Саратов і ін.). У них будувалися лазні, їдальні, хлібопекарні, лікарні, аптеки, служби санітарного нагляду, початкові школи для дітей робітників. Нобелі ретельно готували робочі кадри для своїх підприємств.

«Товариство нафтового виробництва братів Нобелів», по суті, перша в Росії вертикально інтегрована нафтова компанія, що об'єднала всі технологічні стадії виробництва, починаючи від розвідки родовищ і буріння нафтових свердловин і кінчаючи реалізацією товарних нафтопродуктів. В 1899 р. Товариство забезпечувало 17,7 % загальноросійського (або 8,6 % світового) видобутку нафти, багато в чому сприяючи тому, що на рубежі століть (1898-1901) Росія вийшла на перше місце у світі по видобутку нафти. У тому ж році воно контролювало 50,1 % загальноросійського збуту гасу. В 1909 р. Товариство робило 20 % усього бакинського гасу, йому належало 50 % його збуту й 35 % збуту мазуту, а в 1910 р. — більш 31 % від загальноросійського експорту гасу. Переважання Нобелів на внутрішньому російському ринку було безперечним,

«Товариство Бранобель» стало визнаним «нафтовим» лідером, що витиснули з російського ринку всіх закордонних суперників. Діяльність «Товариства нафтового виробництва братів Нобелів» на Апшероні дала потужний імпульс швидкому розвитку всіх галузей російської нафтової промисловості й зростанню багатства, могутності й слави Росії в цілому.

Література

1. *30 лет деятельности «Товарищества нефтяного производства братьев Нобель».* 1879-1909. — СПб., 1909. — 328 с.
2. *Пажитнов К. А. Очерки по истории бакинской нефтедобывающей промышленности.* — М.-Л.: Гостоптехиздат, 1940. — 187 с.
3. *Лисичкин С. М. Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности (Дореволюционный период).* — М.-Л.: Гостоптехиздат, 1954. — 401 с.
4. *Дьяконова И. Нобелевская премия «забила» из нефтяного фонтана // Нефть России.* — 1994. — № 2. — С. 38-40.
5. *Матищев В. А., Фукс И. Г. Семья Нобелей в России (К 120-летию основания «Товарищества нефтяного производства братьев Нобель»)* // *НИСОНГ* — 1999. — № 3. — С. 46-52.
6. *Мир-Бабаев М. Ф., Фукс И. Г. Братья Нобели и азербайджанская нефть (К 120-летию основания фирмы)* // *Химия и технология топлив и масел.* — 1999. — № 4. — С. 51-53.

Михайло Довбенко

Українська економічна думка та її нобелівська перспектива

Інститут відкритої політики, м. Київ

Висвітлено внесок українських вчених-економістів до світової скарбниці знань і об'єктивні чинники, що впливали на формування наукової думки.

У січні 1897 р. був оприлюднений заповіт Альфреда Нобеля. Тоді його обнародування викликало ефект вибуху велетенського заряду динаміту. Незважаючи на те, що родичам і навіть слугам призначалися значні суми нажитого А. Нобелем багатства (біля двох мільйонів шведських крон), вони не погодилися з його останнім розпорядженням і опротестували документ. Протягом трьох років розпочинали все нові та нові процеси в судах Стокгольма, Лондона, Парижа, Берліна і навіть намагалися знищити заповіт.

Рішення талановитого винахідника досить нетрадиційно розпорядитися своїм багатством викликало також ажіотаж у різних колах Швеції і світового співтовариства. Це сприймалося як сенсація, що часом нагадувала скандал. Адже його статки могли «пошматочках спливати» з країни, більше того — зі Скандинавії в цілому. Навіть король Швеції був обурений таким «непатріотичним» заповітом свого вірнопідданого, відповідно з яким Нобелівська

премія могла присуджуватися не лише шведам. Влітку 1900 р. всі сперечання вдалося припинити — для цього виконавці заповіту змушені були піти на деякі компроміси. Лише після таких поневірянь була виконана воля славного мецената про утворення Фонду, кошти з якого спрямовувалися лауреатам премії його імені.

За більш як столітній період вручення Нобелівської нагороди вона перетворилася в найважливішу і найпрестижнішу відзнаку людства. А запровадження у 1969 р. Нобелівської премії з економіки справило колосальний вплив як на розвиток економічної теорії, так і на формування економічної практики. У світі навіть побутує думка, що за кількістю нобелівських лауреатів можна робити висновок про науково-технічний потенціал країни.

Чи скоро представник української економічної науки може бути відзначений Нобелівською премією? Ні. І якщо не вдумуватися у відповідь, то, на перший погляд, у ній нічого незвичного немає. Але, коли пригадуєш, що, наприклад, такі країни як Норвегія, Ізраїль, Швеція мають по два лауреати, а Нідерланди чи Індія гордяться кожна своїм нобеліантом, тоді мою національну душу пронизує болісно-гнітюче — чому така ситуація? Невже ми гірші? Ну не порівнюємо ж рівень наукових досягнень у нас і, скажімо, у США чи Великобританії з їхніми обсягами фінансування економічних досліджень? Тоді від чого залежить можливість пришвидшити прояв гордості за нашу економічну науку? Відповідь на ці запитання впливає з відповідних міркувань, що наведені нижче.

Фактори, які ще донедавна визначали розвиток будь-якої країни (корисні копалини, родючі землі, дешева робоча сила тощо), сьогодні вже не є визначальними. Лише інтелектуальний потенціал (система науки, освіта, комп'ютерне забезпечення, телекомунікаційні технології, системи зв'язку, Інтернет, бази даних), механізми його перетворення на інтелектуальний капітал та ефективне використання цього капіталу забезпечують не копіювання розвинутих країн, що неефективно, а випереджувальний

розвиток як єдино виправданий курс нашої держави. Накопичення знань є фундаментом розвитку економічної науки, рушійною силою економічного зростання в Україні. На формування внеску українських вчених-економістів до світової скарбниці, як і відзначення їхніх досягнень Нобелівською премією, впливає низка чинників.

I. Наявність інтелектуального підґрунтя нації та його реалізація теперішнім поколінням. Для того щоб українська економічна наука мала успіхи, в неї має бути історія. Україна належить до числа країн з багатою історією економічної думки. На жаль, ми ще слабо її знаємо, хоча вона, у взаємодії із західною теорією, залишила нам визначний інтелектуальний спадок, ще не до кінця осмислений і освоєний. Водночас робити глибокий історичний екскурс в минуле нашої економічної науки не є предметом цього дослідження. Наразі потребує фахової оцінки лише той інтелектуальний пласт, що формувався як напередодні запровадження Нобелівської премії для відзначення наукових успіхів економістів, так і в період нагородження нею.

У цьому аналізі виходимо фактично з трьох зовсім різних періодів історії творчої діяльності українських економістів. Перший, приблизно до 1920 р., коли їхнє єдине інтелектуальне середовище формувалося в руслі світового наукового розвитку. Другий період — до 1991 р., коли наукова робота економістів проводилася під впливом жорсткого протистояння двох суспільно-економічних систем. І третій — теперішній, який триває в умовах незалежності України, її інтелектуально-цивілізаційного розвитку.

Впродовж кожного періоду мали місце певні особливості формування нашої економічної думки. Зокрема, в кінці XIX — початку XX ст. можна було об'єктивно оцінити праці економістів України, оскільки їх творча діяльність реалізувалася в умовах міжнародної конкуренції між ученими. Аналіз поглядів таких гігантів суспільно-економічної думки того часу, як Івана Вернад-

ського (1821-1884), Миколи Бунге (1823-1895), Михайла Тугана-Барановського (1865-1919), Євгена Слуцького (1880-1948) доводити, що внесок української економічної науки у загальносвітову скарбницю був величезний і все ще не сповна усвідомлений.

Так, лауреат Нобелівської премії з економіки Дж. Хікс, працюючи над унікальною книжкою «Вартість і капітал», глибоко вивчив дослідження талановитого українського економіста-математика Є. Слуцького. Віддаючи належне випускникові Київського університету, видатний англійський економіст зауважив, що саме наш земляк є фундатором основного рівня вартості, який засвідчує, як зміна ціни певного товару впливає на попит індивіда на інший товар. Такого роду вплив Хікс назвав ефектом доходу й відповідно ефектом заміщення.

Високу оцінку мали й інші досягнення наших попередників. Водночас динамічність розвитку економічної думки була втрачена через Першу світову війну та революційні збурення на території України. Ці події наповнили нашу історію економічної науки болючими, трагічними сторінками, щонайгіршим чином вплинувши на формування її потенціалу. Впродовж тривалого періоду воєнних дій загинуло багато оригінальних дослідників. Крім того, оскільки різко ускладнювалася сама можливість для творчої діяльності та унеможлиблювалося наукове спілкування, то цілому ряду талановитим вченим довелося покинути рідні місця. Так, зокрема, сталося і з Саймоном Кузнецьом, який народився (1901 р.) та жив у м. Харкові. Після закінчення гімназії, протягом двох років навчався на юридичному факультеті Харківського університету. Він досить активно вивчав там економічні науки (тоді окремо економічного факультету в університеті не було). Потім два роки працював у статистичному відділі Центральної ради профспілок, де керував однією із секцій бюро статистики. В 1921 р. у збірнику «Матеріали зі статистики праці в Україні» була опублікована його перша стаття «Грошова заробітна плата робітників і службовців фабрично-заводської промисловості м. Харкова в 1920 р.».

У 1922 р. юнак переїхав до США. Ставши громадянином цієї країни, він через рік закінчив Колумбійський університет (м. Нью-Йорк), а через три — захистив докторську дисертацію. Зумівши розкрити свій талант, С. Кузнець став видатним ученим, одним із засновників емпіричної економіки і кількісної економічної теорії. Він зробив найбільший внесок у порівняльний аналіз економічного зростання. Визначив і проаналізував виникнення нової епохи в історії розвитку економіки. Його ідеї лягли в основу сучасної теорії економічного зростання. У ході наукових досліджень С. Кузнець розробив методи визначення національного доходу. Запропоновані ним підходи взяті на озброєння статистиками («подвійний підрахунок» національного доходу як суми витрат і як суми доходів). Його методи статистики національного доходу, національного продукту та інших важливих показників використовуються не тільки в офіційній звітності у США, але й у статистичних публікаціях інших країн. Певний слід в науці залишив і «цикл Кузнеця» — ідея про те, що динаміка населення в США підпорядкована певній закономірності. Цю тенденцію, яка згодом стала називатися «циклом Кузнеця» (термін запропонований майбутнім нобелівським лауреатом А. Льюїсом), можна спостерігати при розгляді тривалих часових періодів. За всебічне й обґрунтоване дослідження економічного зростання, що дало нове, поглиблене розуміння економічної й соціальної структури та процесу розвитку в 1971 р. С. Кузнеця нагородили Нобелівською премією. Він став другим американцем-лауреатом у галузі економіки в історії цієї нагороди. На жаль, вона не зрахована Україні!

Трагічність зазначеного періоду в історії економічної науки полягала не лише в тому, що свою батьківщину покидали вже підготовлені науковці. Українські терени полишав майбутній цвіт нації, що завдало непоправної втрати процесові нарощення потенціалу цієї науки. Доречним буде згадати, наприклад, Артура Бернса. Він народився у 1904 р. в м. Станіславі (нині Івано-Франківськ).

Коли хлопчикові виповнилося десять років, його сім'я емігрувала у Сполучені Штати. Усі свої вчені ступені він отримав теж у Колумбійському університеті, як і всі викладацькі звання: бакалавра — у 1925 р., магістра — в 1926 р. і доктора — в 1934 р. Впродовж двадцяти одного року (з 1944 р.) працював професором економіки у цьому ж університеті. Завдяки натхненній науковій роботі набув авторитету провідного експерта з циклів ділової активності. Враховуючи надійну репутацію високопрофесійного спеціаліста, протягом трьох років очолював Раду економічних консультантів при президенті Д. Ейзенхауері, потім був радником президента Р. Ніксона. Але сповна проявив талант класного фахівця будучи у 1970-78 рр. головою ради директорів Федеральної резервної системи США.

Недаремно відомий історик економічної думки М. Блауг вніс А. Бернса до списку ста великих економістів сучасності. У цьому авторитетному переліку значаться також й інші видатні американці, зокрема, ровесник А. Бернса одесит А. Гершенкрон (1904-1978), відомий своїм відкриттям так званого «ефекту Гершенкрона», тобто вибір базового року при вирахуванні індексу обсягу виробництва промисловості у відносно неіндустріальній країні значною мірою визначає темп зростання, що показує цей індекс; буковинець А. Лернер (1903-1982) — автор знаменитої книжки «Економічна теорія контролю», що переросла у звіт принципів загального характеру, заснованих на зрівнянні граничних затрат і граничних вигод, яке може бути використане розробниками для вдосконалення економічної політики; львів'янин Л. Мізес (1881-1973) — розробник власної методології економіки, відомої під назвою праксеологія, засновником якої вважається Є. Слуцький; киянин Я. Маршак (1898-1977) — засновник нового підходу до вивчення прийняття рішень в організації. Він розглядав цю проблему як випадок з «теорії групової поведінки», яка є спрощеною теорією ігор. Але ж всі вони народилися та здобували освіту в Україні і якщо б не були створені обставини, що змусили їх поки-

нути свою Батьківщину, то могли б гідно представляти всю велич нашої економічної науки.

Тривалі військові дії, окупація та поділ території України спонукали полишати рідні міста в першу чергу наукову інтелігенцію. Ми позбулися майбутнього ненародженого покоління інтелектуалів. Вже тоді наша економічна наука втратила перспективу сягнути висот нобелівського рівня. Типовою виглядає ситуація, наприклад, з сім'єю Фогелів, що покинула Одесу в 1922 р. і перебралася до США. Там, через чотири роки, народився Роберт Фогель — майбутній видатний економіст-кліометрик, якому за застосування нових економічних методів для вивчення історичних процесів у 1993 р. була вручена Нобелівська премія.

На початку ХХ ст. в пошуках кращого життя переїхала на постійне проживання до США й родина Фрідманів, яка походила з Карпатської України. Згодом у м. Брукліні (Нью-Йорк) народився Мілтон Фрідман — фундатор монетарної доктрини в економіці. Розробка ним проблем кредитно-грошової політики вийшла за межі абстрактних теоретичних суджень: його рекомендації мають безпосередній вихід у практику. Адаже «чилійське економічне диво» допомогла сотворити група підготовлених ним радників, яких називали «хлопчиками Фрідмана». М. Тетчер у своїх рецептах щодо оздоровлення економіки Великобританії також спиралася на його теорії. Ще влітку 1980 р. М. Фрідман у доповідній записці парламентському комітету Великобританії виклав суть своєї моделі регулювання економіки. І те, що М. Тетчер перебувала на посту лідера держави 11 років (найдовше від усіх із своїх попередників у ХХ ст.), зміцнивши економічне становище Великобританії, — це, без сумніву, також результат реалізації «моделі Фрідмана».

Тріумфом теоретичних доробків М. Фрідмана стали концепція стабілізації американської економіки, а також знаменита «рейганоміка», які дозволили США подолати серйозні труднощі, ослабити інфляцію, зміцнити долар. У 1976 р. за досягнення в галузі

аналізу споживання, історії і теорії грошового обігу та демонстрацію складності наслідків політики стабілізації Мілтона Фрідману присуджена Нобелівська премія. Нею пишається Америка. Але ж ця найавторитетніша наукова відзнака нащадків наших земляків могла впасти на шальки авторитету економічної думки України!

Неймовірно складно сучасникам незалежної України відвоювати наукові позиції, втрачені у періоди війн, революцій, голодоморів та інших лихоліть проти української нації. За понад 70 попередніх років досить міцною сумішшю консерватизму і закостенілості все ще оповите значне число наших науковців, практично вщент розтрошене живильне коріння з минулим української економічної думки, надто глибоко проник дух соромливості і ніяковості у спілкуванні з представниками світової науки. Важко не погодитися з влучною думкою одного з небагатьох авторитетних дослідників української економічної історії та економіки, іноземного члена НАНУ І.-С. Коропецького про те, що: «спотворений та відсталий порівняно із Заходом стан інтелектуального життя в сучасній Україні є чи не найболючішою спадщиною її довголітнього поневолення. Це, звичайно, стосується й розвитку економічної науки»¹. Ситуацію треба поправляти. Лише добравшись до славного фундаменту економічного інтелекту наших предків, пізнавши національні особливості ментальності і мислення, забезпечивши безперервність наукового дослідження, можемо розраховувати на успіх. Адже без минулого немає майбутнього.

II. Активізація науково-дослідницької діяльності. У вирішенні принципово нових проблем і завдань, що виникають в ході еволюції економіки, успіх приходить до тих учених, які безжально відкидають все, що перешкоджає дослідженню нових явищ, водночас вміють виділити такі напрями в арсеналі економічних знань, що забезпечують спадкоємність теоретичних і методоло-

1 Федулова Л. Технологічний розвиток економіки // Економіка України. — 2006. — № 6. — С 5.

гічних принципів. У цьому контексті актуальною є проблема визначення прогресивності економічних знань, ось чому потрібне порівняння дослідницьких результатів, обмін думками та дискусії науковців. Виходячи з цього, слід було б організувати регулярні (хоча б щоквартальні) науково-практичні конференції за окремими напрямами економічної науки з участю представників провідних закордонних наукових центрів. Бо, якщо врахувати, що Україна за індексом конкурентоспроможності займає 70-е місце серед 102 досліджених держав², а процес адаптації нашої країни до глобальних тенденцій технологічної інтеграції перебуває на початковій стадії, то серед першочергових завдань дослідників могли би бути:

- опрацювання критеріїв відбору новаторських економічних знань для інтенсивного нарощення інтелектуальної економіки;
- розробка засад побудови і функціонування системи ідентифікації, класифікації, обліку новітніх технологій;
- формування ринку технологічних інновацій та його моніторинг;
- створення експертних груп щодо найважливіших напрямів економічного і наукового розвитку країни та запровадження процедури відкритого розгляду альтернативних проектів;
- розробка програми інтелектуалізації економічної освіти, надання їй випереджального характеру;
- організація системи прогнозування розвитку науки і технологій на тривалу перспективу.

Слід залучати до таких досліджень іноземних науковців. Українським ученим потрібне інтелектуальне спілкування щодо сучасних передових напрацювань дослідників. За підсумками наукових форумів треба друкувати усі виступи та матеріали українською і, обов'язково, англійською мовами. Ініціаторами зазначених наукових зібрань мають стати академічні науково-дослідні інститути.

2 Там же. — С. 8.

Водночас, якщо врахувати, що в Україні є кілька авторитетних економічних ВНЗів, то кожен з них міг би також взятися за проведення однієї конференції чи семінару, зробивши їх традиційними. Це був би ще й конкретний крок у справі зближення науки й освіти, активнішої генерації інтелектуальної енергії нації.

III. Інтегрованість вітчизняної дослідницької діяльності у світовий науковий простір. На відміну від розвинутих країн, які 85-90 % приросту ВВП одержують від виробництва й експорту наукомісткої продукції, Україна, посідаючи за кількістю науковців одне з перших місць у світі, досі розвивається без суттєвого використання результатів наукових досліджень³. Звичайно, в першу чергу, цей приспаний інтелектуальний потенціал потрібно спрямувати на благо країни. Уряд має окреслити напрями концентрації зусиль наших учених, взявши відповідальність за вибір пріоритетних напрямів наукових розробок, здатних забезпечити успіх економіки. Якщо виходити з того, що стратегічним пріоритетом зовнішньоекономічної політики України у наступному десятилітті є європейська інтеграція держави, то в цьому контексті й слід моделювати нашу перспективу.

Своє майбутнє світове співтовариство усвідомлює лише через ринкову основу глобальних процесів у поєднанні з плюралізмом національних моделей розвитку на базі демократичного устрою кожної країни. Глобалізація розглядається не як приведення до спільного знаменника всіх держав і народів, а як збереження різноманіття при зростаючій технологічній стандартизації. Спеціалісти Світового банку в спеціальній доповіді про глобалізацію звертають увагу на досвід країн з високим рівнем життя — Австрії, Бельгії, Данії, Японії, Норвегії, який демонструє, що успішна глобалізація не вимагає «адаптації єдиної, стандартної інституційної моделі»³. Значить, нам слід ґрунтовно попрацювати над своєю моделлю, яка має бути розроблена з урахуванням традицій і особливостей української нації.

Виходячи з цього, саме економічна наука може дати рекомен-

³ Globalization, Growth and Poverty, pp. 122-123.

дації, який рівень економічної свободи в країні є доцільним для бажаного економічного зростання; як модифікувати ринкову систему до поєднання наших економічних і неекономічних факторів щоб досягнути високих соціальних результатів; через які механізми адаптації можемо вписатися у єдиний світовий ринковий простір тощо. Навіть шлях до такого, здавалося б, зрозумілого для людей явища, як нова валюта євро, не пройдемо без науковців. Адаже вони мають запропонувати заходи для виходу нашої економіки на траєкторію умов-критеріїв конвергенції, з адаптації ступеня кореляції національного економічного циклу із загальноєвропейським трендом у країнах ЄС (економіка України поки що живе не за «європейським розкладом»). Не збігаються український та світовий цикли й у валютній галузі. Ось чому, якщо політично керівні структури країни з напрямом подальшого розвитку вже визначилися, то зволікання з науково-економічним забезпеченням приєднання до зони євро може вилитися у великі фінансові та матеріальні втрати.

IV. Національна програма стимулювання наукової діяльності та її реалізація. Мова зовсім не йде про пільги, тому що вони є преференцією, яка не потребує зусиль для її досягнення. В Україні потрібна продумана система економічного стимулювання, тобто підтримка урядом науковця за умови досягнення ним результатів, що відповідають задекларованим інтересам державної політики. Як не дивно, але економісти самі потрапили в ситуацію, від якої завжди застерігають інших, — для активізації науково-дослідної роботи, досягнення успіхів світового рівня потрібна продумана й усталена система мотивацій і стимулів, націлених на тривалу перспективу. Цього немає. В означеній системі стимули повинні бути різними. Серед них:

— організація на всеукраїнському рівні відзначення кращих наукових розвідок економістів з наступним фінансуванням їх перекладу на англійську мову. Варто було б залучати міжнародних експертів для оцінки наукового рівня праць;

— видання англомовного реферативного журналу «Української економічної думки», де розміщати ці праці та огляди з переднього краю нашої науки (розсилати його у наукові бібліотеки різних країн);

— створення в Інтернеті національної бази даних про українську науку, куди заносити різноманітну інформацію, в тому числі й матеріали за підсумками конференцій. Прокласти лінки від цього веб-сайту до веб-сторінок наших талановитих дослідників;

— інформаційне і матеріальне забезпечення організації конкурсу та підведення його підсумків встановленої президією Національної академії наук України у 1992 р. премії імені М.І. Туган-Барановського, як і відзначення президією Академії економічних наук України кращих досягнень економістів Золотою медаллю імені М.І. Туган-Барановського;

— практика делегування на міжнародні наукові форуми за підсумками різних конкурсів, подібних до уже втретє організованого Всеукраїнського конкурсу науково-популярних статей і фотографій «Наука й інновації — суспільству» чи традиційних Тернопільських нобелівських читань. Вкрай важливо справі стимулювання надати максимальної гласності.

Потрібне концептуальне переосмислення ролі держави у науково-освітній сфері. Мається на увазі рух від монопольно-розподільчого адміністрування до функції уряду як одного з найактивніших споживачів інтелектуального товару. Так, на сьогодні маємо недостатній обсяг фінансування науки, але його нарощення повинно продовжуватися не через механічне збільшення відсотків у порівнянні з минулим роком. Зміни, у значній мірі, мають проходити через ринкову самоорганізацію й розширення в країні попиту на наукові розробки. Нині ж українські патенти, винаходи за безцінь «спливають» за кордон. І це при тому, що, наприклад, тільки у 2004 р. наш бізнес переказав півмільярда доларів на наукові дослідження ... за кордон! Дива не лише в цьому. У червні ц.р.

я отримав свідоцтво про реєстрацію авторського права. Зрадів, що збагатив свою державу новим інтелектуальним продуктом. Думаєте, мені вручили за це подяку чи може премію? Навпаки, за отримання свідоцтва довелося державі сплатити 500 гривень. Така в нас система: замість стимулювання до подальших інвестицій у майбутні ідеї, творення ринку інновацій всередині країни, з неї виштовхуються і нематеріальні блага, і гроші.

Існуючу в Україні модель розвитку науки, ізольованого від господарюючої практики та системи освіти, як і всепоглинаюче державне фінансування наукових організацій, слід замінити, у більшості, механізмом виділення коштів під відібрані на конкурсах конкретні цільові програми і фундаментальні розробки; перспективні науково-технічні проекти, зв'язані з розвитком інноваційного бізнесу; надання спеціальних кредитів; організацію лізингу найновіших видів машин та обладнання під державну гарантію. За такого підходу у бюджеті програм потрібно дотримуватися пайової участі державного і приватного фінансування. Все це має стати предметом діяльності новоутвореного незалежного Національного дослідницького фонду.

V. Інтенсивний розвиток економіки України та енергійніший вплив науковців на цей процес. Не може не турбувати стан української економіки, постійно низький рівень її ефективності, надто повільне скорочення відставання від провідних європейських країн. Зараз зростання ВВП за рахунок запровадження нових технологій в Україні — всього 0,7 відсотка, тоді як у розвинених країнах воно сягає 60 і навіть 90 відсотків⁴. Парадоксальність нинішньої ситуації щодо наукового впливу на формування економічної політики проявилася влітку цього року, коли у Верховній Раді розглядався проект бюджетної резолюції. Здавалося б непогані спеціалісти обґрунтовують внесений законопроект, не гірші фахівці

4 Рожан О. Приглушено-мерехтливе світло технопарків // Дзеркало тижня. — 2006. — 15 липня. — С. 9.

пропонують своє бачення перспективи, але вже з кардинально іншими оцінками. Скажете — демократія! Вони ж представляють різні партії. Але в якій країні економіка розвивається на розгулі демократії чи на платформі однієї політичної сили? І де є така ситуація, щоб кожного року підприємці та інвестори з тремтінням в душі гадали, у який бік схилиться вектор економічного розвитку держави? Хіба-що, — в Україні. Це що, нормально?!

У США, наприклад, ще в 1946 р. започаткували зовсім інших підхід, прийнявши «Закон про зайнятість». Ним приписується президенту спрямовувати конгресові до початку чергової сесії новий тип послання — «Економічна доповідь президента конгресові». Це — немов би карта чи схема, на якій можна чітко розглядіти, як ідуть справи з американською економікою і куди вона рухається. Але в даному разі мова не про роль Економічної доповіді, хоча в усьому світі її читають із занепокоєністю та пильною увагою. Важливим є механізм професійного і об'єктивного вироблення рішення. Зазначеним законом у рамках виконавчого апарату президента була заснована Рада економічних консультантів. Її завдання — робити оцінку загального напрямку економічного розвитку; допомагати і давати поради президентові при підготовці Економічної доповіді; збирати своєчасну і авторитетну інформацію про тенденції в економіці; розробляти та рекомендувати заходи національної економічної політики тощо. Такий підхід уже довів свою цінність. Важливим є й те, що до складу Ради, як правило, входять найавторитетніші економісти. Були серед них і такі, як Дж. Тобін, П. Самуельсон, Р. Солоу, Дж. Стігліц, котрі стали лауреатами Нобелівської премії.

Крім того, «Законом про зайнятість» була заснована Об'єднана комісія конгресу з Економічної доповіді, яка складається із семи членів сенату й семи членів палати представників. В її функції входить постійний моніторинг питань, що стосуються цієї доповіді; складання своєрідного керівництва для різних комітетів

конгресу своєї доповіді, що містить висновки і рекомендації стосовно кожної з головних рекомендацій, зроблених президентом в Економічній доповіді.

Колись було намагання запровадити практику регулярних зустрічей керівництва нашої держави з науковцями, навіть кілька їх відбулося (по-моєму, востаннє за таким «круглим столом» збиралися 4 лютого 2004 р.). Проте безсистемність в їхній організації, яка межує з байдужістю до фахової думки, відлучення вчених від процесу розробки альтернативних варіантів та громадських слухань проектів національних концепцій, планів, програм як комплексного характеру, так і за окремими напрямками, галузями, сферами робить такі документи, у більшості своїй, заполітизованими, кон'юнктурними, безперспективними.

Водночас, чи не найголовніше для того, щоб Україна могла гордитися майбутнім нобеліантом, він має бути автором, як відмічено у заповіті А. Нобеля, «найбільш важливого відкриття або винаходу на користь людству». Аналізуючи досягнення претендента, експерти Нобелівського комітету звертають увагу на практичну значущість його доробку. Американський економіст К. Джонсон якось відмітив, що частка американців, які відзначені цією премією, корелювала з показниками економічного стану США⁵. Навіть якщо це іронія, то все ж імовірність стати нашому землякові нобеліантом буде вищою не тоді, коли в Україні пануватиме криза, а коли: 1) матимемо добрі показники економічного розвитку; 2) зупинимо неконтрольований відтік дослідників за кордон; 3) піднімемо престиж професії науковця. Є ж непогані результати в окремих економічних дослідженнях наших вчених. Але про них не те що за кордоном, — у себе в країні мало хто знає. Тоді кому, кого і за що висувати на Нобелівську премію?

Отже, маємо зробити найважливіше — відродити національну гордість за наукові досягнення наших економістів. Жодними гро-

5 Johnson C. Japan, Who Governs? N. Y.: Norton, 1995.

шима не можна примусити народ пишатися ними. Людям це треба довести у різний спосіб: розгорнути популяризацію наукових успіхів талановитих дослідників у ЗМІ; створювати кіно- і телевізійні науково-популярні фільми та програми; організувати курси інтелектуалів; запровадити регулярні подачі вістей з наукових лабораторій у випусках новин; друкувати пізнавальні книжки, інтелектуальні підручники, журнали для дітей та юнацтва.

Все це зробити — реально. Є навіть прецедент: хоч маємо в Україні навіть не найкращий футбольний потенціал, але копітка щоденна робота тренерів, функціонерів, спонсорів, мінмолодьспорту, громадських організацій і наші амбіції — стати чемпіонами світу (у світі Мундіалю-2006) виглядають не зовсім примарними. Тоді, скажіть, посідаючи за кількістю науковців одне з перших місць у світі — чому б не виставити планку з претензією на Нобелівську премію?!

Вільфрід Трілленберг

Особливості премії пам'яті Альфреда Нобеля з економіки

DAAD, Німеччина

У статті досліджуються відмінності Премії Центрального банку Швеції в галузі економіки пам'яті Альфреда Нобеля від інших Нобелівських премій, оскільки ця премія в заповіті А. Нобеля не значилася

У 1968 р. Центральний банк Швеції заснував премію пам'яті Альфреда Нобеля за досягнення в економічних науках. Офіційна назва премії у галузі економіки — «Премія Центрального банку Швеції в галузі економіки пам'яті Альфреда Нобеля». 27 листопада 1895 р., за рік до смерті, шведський інженер-хімік Альфред Нобель підписав заповіт, що мав би втілити певні цілі, яким він присвятив так багато у своєму житті. Альфред Нобель обумовив у ньому, що найбільша частина його спадщини, більш ніж 31 мільйон шведських крон (сьогодні приблизно 163.577 тисяч Євро), повинна бути конвертована в інвестиційні фонди. Дохід від інвестицій мав розподілятися щорічно на п'ять рівних частин як премії тим людям, «хто протягом попереднього року приніс найбільшу користь людству». Премію мали присуджувати за досягнення у

таких галузях. як фізика, хімія, фізіологія або медицина, література та за діяльність у зміцненні миру.

Альфред Нобель як хімік і бізнесмен враховував, що економічні науки не можуть приносити користь людству. Премію за досягнення в економічних науках заснував Центральний банк Швеції у 1968 р. під час святкування свого трьохсотріччя на основі безстрокових економічних зобов'язань. Королівська шведська академія наук уповноважена визначати нагороду відповідно до тих принципів, за якими присуджували Нобелівські премії з 1901 р. Премії у галузі економіки присуджують у таких напрямках економічних наук: теорія загальної рівноваги, макроекономіка, мікроекономіка, міжпредметні дослідження, нові методи економічного аналізу.

Найперші Нобелівські премії в галузі економіки були присуджені за особливі досягнення у галузі макроекономіки. В 1969 р. була присуджена перша Нобелівська премія з економіки. Вона була розділена між вченими Яном Тінбергеном (Нідерландська школа економіки, м. Роттердам) і Раг'нарсом Флішем (Норвезький університет, м. Осло). Вони отримали премію за розробку і застосування динамічних моделей для аналізу економічних процесів, за їхню дослідницьку роботу в галузі економетричного моделювання, тобто інтеграції економічних і статистичних методів. Тоді як Р. Фріш розробляв загальні методи динамічного й економетричного аналізу, Я. Тінберген був першим у застосуванні цих моделей емпірично. В 1970 р. американець Поль А. Самуельсон із Масачусетського технологічного інституту (Кембридж) отримав другу премію за розробку статистичної і динамічної економічної теорії та вагомий внесок у вдосконалення економічного аналізу.

Наступних 20 років премії надавали у галузі макроекономіки. І лише з 1990-их років нагородами були відзначені результати діяльності у галузі мікроекономіки. Визначення мікроекономіки як науки має кілька підстав. Сучасні моделі прийняття рішень біль-

ше не є абстрактними, оскільки з 1980-их років вони адаптовані до реальності. Значення мікроекономіки значною мірою зросло. У 1990-их роках більш ніж половину Нобелівських премій було присуджено економістам, які аналізували поведінку індивідумів на товарних і фінансових ринках. На той час у світі виникли нові проблеми: безробіття, некерованість ринків, соціальні реформи, тому нові моделі стали необхідними для знаходження конкретних рішень у цих сферах.

У 1992 р. американський економіст Гарі Беккер із м. Чикаго отримав Нобелівську премію за розширення галузі економічного аналізу аж до аспекту людських взаємовідносин, включаючи при цьому неринкові відносини. Цей економіст працював на межі економіки та соціології, досліджуючи, зокрема, сім'ю. Він аналізував не лише «економічну» сторону у поведінці членів сімей — працевантаження, споживання, домашнє виробництво і заощадження, а й такі не досліджувані раніше чинники, як освіта, шлюб, народження дітей, розлучення тощо. Г. Беккер також показав, як економічні причини впливають на вибір у цих сферах, і проаналізував «соціальну взаємодію» між індивідумами поза ринковою системою.

У 2001 р. Нобелівська премія в галузі економіки була розділена між вченими США Джорджем А. Акерлофом з Каліфорнійського, м. Берклі, Майклом А. Спенсом із Стенфордського і Джозефом Е. Штігліцем з Колумбійського університетів. Протягом 1970-их рр. ці лауреати розробили фундаментальні положення загальної теорії ринків із асиметричною інформацією, застосування якої надзвичайно широке — від традиційних сільськогосподарських ринків до сучасних фінансових. Таким чином, внесок американських професорів — це основа сучасної інформаційної економіки. За попередніми моделями у галузі мікроекономіки припускали, що всі учасники ринку є однаково поінформованими. Однак реальність завжди відрізняється від теорії. Наприклад, керівники

та представники органів управління знають набагато більше про прибутковість підприємств, ніж акціонери; орендарі знають більше, ніж землевласники про умови збирання врожаю та необхідні затрати праці; позичальники знають більше, ніж кредитори про перспективи сплатення боргів. Можливо знайти асиметричну інформацію на різних ринках: ринку технічних товарів, продовольчому ринку, ринку освітніх послуг, ринку праці, страховому ринку, фінансовому ринку і ринку капіталу. Аналіз ринків та інформаційних асиметрій є фундаментальним для сучасної мікроекономічної теорії. Дослідження лауреатів Нобелівських премії дали відповідь на таке запитання: як різний розподіл інформації впливає на функціонування ринку? Це дослідження є прогресуючим у розумінні ринкових явищ.

В 2009 р. вперше за історію присуджено Нобелівську премію з економіки жінці. Її отримала американка Елінора Остром. Елінора Остром працює професором в Індіана університеті у місті Блумінгтон. Разом з нею відзначений американець Олівер Е. Вілліамсон. Елеонора Остром займається дослідженнями результатів, які не регулюються ні ринком з одного боку, сторони, ні державою з іншого. Ці питання відносяться до принципів організації національної економіки. Як це було ще засновано Адамом Смітом, не всі предмети і відносини можна поділити на ті, які вільно регулюються державою. Ці ресурси мають назву «коммон» (common pool resource). До таких ресурсів відносяться повітря, вода, земля, ліси тощо. За допомогою таких ресурсів суспільство незалежно від ринку та держави визначає ті правила за якими можна користуватись цими ресурсами.

Теоретичний напрям Елінори Остром стосується до політичних наук. Вона також співпрацює з вченими в галузях політики, економіки, психології, антропології та інших.

Американський вчений Олівер Е. Вілліамсон проводить свої дослідження в галузі економічної трансакції внутрішнього серед-

овища корпорації. Фірми можуть координувати свої взаємовідносини в ринковому середовищі та безпосередньо між собою. У тих та інших відношеннях виникають витрати. Виходячи із економічного принципу, корпорації повинні найти найекономнішу форму трансакції організаційних послуг і матеріальних предметів.

Олівер Е. Вілліамсон аналізує питання, в яких організаційні форми конфліктів різних інтересів між партнерами найлегше вирішувати безпосередньо ринковими правилами або фірмовою ієрархією.

Особливість дослідження Олівера Е. Вілліамсона є в тому, що він розглядає в межах економічного аналізу не тільки економічні та соціальні чинники, а й можливість проявлення обмеженого раціоналізму та заперечувальності.

Присудження Нобелівської премії за останні роки продовжують тенденцію нагородження за результати в економічному дослідженні вчених, які займаються вивченням помилок у розвитку ринкової економіки.

Нобелівські лауреати шукають можливості для розвитку нових економічних відносин, які обмежуються як від ринкового середовища, так і від державного регулювання.

Віктор Барштейн

Нобелівські лауреати — вихідці з України, у творах матеріальної культури

ДУ «Інститут харчової біотехнології та геноміки
Національної академії наук України»,
м. Київ

*Розповідь про Нобелівських лауреатів, народжених в Україні.
Їх долі висвітлено у пам'ятках матеріальної культури, об'єктах
нумізматики, філателії, боністики: пам'ятних медалей,
монетах, поштових конвертах і марках, банкнотах.*

Розповідь про нобелівських лауреатів, народжених в Україні, тема не нова [1]. Деякі публікації розширили це коло й тими, чії батьки, чие життя або робота були пов'язані з Україною [2, 3].

Ми розповімо про втілення образів нобелівських лауреатів, народжених в Україні, у творах матеріальної культури, які вивчають допоміжні історичні дисципліни: нумізматика, філателія, боністика. Нумізматика вивчає монети та медалі, перш за все, настільні, філателія — знаки поштової оплати, боністика — паперові гроші.

Дві чудові настільні пам'ятні медалі створені митцями СРСР

та Португалії на честь видатного біолога, одного із засновників еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології, почесного члена Петербурзької Академії наук, засновника першої в Росії бактеріологічної станції, лауреата Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини (1908) Іллі Ілліча Мечникова «За праці з імунітету».

Скульптор Володимир Кербель створив медаль (60 мм, том-пак, Ленінградський монетний двір, 1970) на честь 125-річчя з дня народження Мечникова (мал. 1). Майже все медальне поле аверсу займає дуже точний, високорельєфний, головний (анфас) портрет вченого. Високе чоло людини глибокого розуму, напруженої творчої думки. Ліворуч, знизу та праворуч кружно напис: «1845 · И.И. МЕЧНИКОВ · 1916».

Реверс медалі — текстовий, горизонтальний, є пацифістським десятирядковим висловом вченого російською мовою: «ПУСТЬ ТЕ, / У КОГО ВОИНСТВЕН / НЫЙ ПЫЛ ЕЩЕ НЕ ОСТЫ / НЕТ, ЛУЧШЕ НАПРАВИТ / ЕГО НЕ НА ВОЙНУ ПРОТИВ / ЛЮДЕЙ, А ПРОТИВ ВРА / ГОВ В ВИДЕ БОЛЬШО / ГО КОЛИЧЕСТВА ВИДИ / МЫХ И НЕВИДИМЫХ / МИКРОБОВ».

Мал. 1.

Центральну частину медального поля аверсу іншої медалі (80 мм, бронза, Sabral Antunes, Монетний двір Португалії, 70-ті роки ХХ ст.) займає високорельєфний, погрудний, анфас портрет вченого (мал. 2). Зверху, по краю медального поля, кружно рельєфний напис португальською мовою, дещо зміщений ліворуч: «ILJA METSCHNIKOFF». Праворуч від портрета, горизонтально, у два рядки, рельєфні роки народження та смерті вченого: «1845 / 1916».

У верхній частині медального поля реверса медалі — рельєфний напис в чотири рядки: «PRÉMIO NOBEL / DA / MEDICINA / 1908» (НОБЕЛІВСЬКА ПРЕМІЯ З МЕДИЦИНИ 1908). Нижче, низьким рельєфом, ніби в рамці, три макрофаги. Під зображенням — піднята над поверхнею медального поля табличка з низькорельєфним написом: «IMUNIDADE E FAGOCITOSE» (ІМУНІТЕТ ТА ФАГОЦИТОЗ). Всі написи — португальською мовою.

Мал. 2.

Українська нумізматика представлена в нашій розповіді пам'ятною монетою (31 мм, нейзильбер, автори ескізів — Володимир Таран, Олександр Харук, Сергій Харук, автори моделей —

Роман Чайковський, Володимир Дем'яненко), яку Національний банк України ввів у обіг в 2005 р. у кількості 20000 екз.

На аверсі (мал. 3) праворуч зображено клітину під мікроскопом — стилізований процес фагоцитозу, ліворуч — рік карбування монети 2005 і малий Державний Герб України. По колу монети розміщено написи: «НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ» (ліворуч і зверху) та «ДВІ ГРИВНІ» (знизу). Між написами — логотип Монетного двору Національного банку України.

На реверсі зображено портрет Іллі Мечникова (дещо зміщений праворуч). Ліворуч від портрета, по краю поля монети, кружно напис: «ІЛЛЯ МЕЧНИКОВ», праворуч від портрета, горизонтально у два рядки — роки життя вченого: «1845 / 1916».

Мал. 3.

ІІ. Мечников ставав «героєм» багатьох поштових марок. Пошта СРСР випустила одну з них (мал. 4), номіналом 15 коп., у 1991 р. — до 75-річчя з дня смерті вченого. Чудовий портрет Мечникова трохи зміщено праворуч. Ліворуч від портрета, знизу — мікроскоп та оголена жіноча фігура, яка тримає в лівій руці медичну емблему, чашу, обвиту змією. Знизу дворядковий напис: «Лауреат Нобелевской премии / И.И. Мечников 1845 — 1916».

Мал. 4.

Ілля Ілліч Мечников народився в с. Іванівці (нині — Куп'янський район Харківської обл.), закінчив із золотою медаллю Харківську гімназію й екстерном природознавче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. У 1867 р. Ілля Ілліч захистив дисертацію на ступінь магістра, в 1868 р. — на ступінь доктора зоології. В 1867 р. Мечников, разом з молодим російським зоологом О. Ковалевським, одержав премію імені академіка Бера. Цього ж року Мечникова обрано доцентом Новоросійського університету в Одесі. Згодом — ординарним професором. Після перебування за кордоном Іллю Ілліча обрали професором кафедри зоології і порівняльної анатомії Новоросійського університету. В 1881 р. Ілля Ілліч прищепив собі зворотний тиф, з метою

довести його заразність через кров. 1883 р. Мечникова обрано головою VII з'їзду російських природознавців і лікарів, він зробив доповідь «О целебных силах организма» (викладено фагоцитарну теорію). У 1886 р. Ілля Ілліч організував Одеську бактеріологічну станцію, де почав готувати вітчизняних мікробіологів. Мечников познайомився з Луї Пастером і Робертом Кохом, з 1888 р. почав працювати завідувачем відділення в Інституті Пастера, з 1903 — заступником директора. Ілля Ілліч розробив вчення про несприйнятливість до інфекційних хвороб, що викладене ним у монографії «Невосприимчивость в инфекционных болезнях». Мечников плідно вивчав холеру, сифіліс, кишкові захворювання. Його було обрано членом Академії наук у Петербурзі, Лондонського королівського товариства, Французької академії наук. У 1908 р. Мечникову, разом з Паулем Ерліхом, присуджено Нобелівську премію за обґрунтування теорії імунітету [4].

Наступна португальська медаль (мал. 5) присвячена нобелівському лауреату 1952 р. в галузі фізіології та медицини Зельману Абрахаму Ваксману.

Центральну частину медального поля аверса медалі (80 мм, бронза, Jorge Coelho, Монетний двір Португалії, 70-ті роки ХХ ст.) займає високорельєфний, погрудний, майже анфас портрет вченого. Зверху, по краю медального поля, кружно рельєфний напис, дещо зміщений ліворуч: «SALMAN ABRAHAM WAKSMAN». Ліворуч і праворуч від портрета, горизонтально рельєфні роки народження та смерті вченого: «1888», «1973».

У верхній половині медального поля реверса медалі, горизонтально — рік присудження вченому Нобелівської премії: «1952». Нижче, в центральній частині реверсу — піднятий над поверхнею медального поля квадрат, в якому низьким рельєфом зображене зростання грибів, продуцентів стрептоміцину. В нижній частині реверсу — горизонтальний ре-

льефний дворядковий напис: «PELA DESCOBERTA / DA ESTREPTOMICINA» (ЗА ВІДКРИТТЯ СТРЕПТОМІЦИНУ). У верхній половині медального поля реверса медалі кружно рельєфний напис: «PRÉMIO NOBEL / DA / MEDICINA» (НОБЕЛІВСЬКА ПРЕМІЯ З МЕДИЦИНИ). Всі написи — португальською мовою.

Мал. 5.

Зельман Абрахам Ваксман — американський біохімік, «один з найвидатніших благодійників людства», за словами Арвіда Волгрена з Каролінського інституту, народився в с. Нова Прилука Липовецького району Вінницької області [1].

Ваксман закінчив Одеську гімназію з атестатом найвищого ступеня. Він емігрував до США, мріючи одержати університетську освіту. Майбутній вчений вступив до сільськогосподарського коледжу, у якому почав вивчати мікробіологію ґрунту, і в 1915 р. отримав ступінь магістра природничих наук. Ваксман завжди цікавився екологією ґрунтових мікробів і їхньою взаємодією. У 1918 році одержав ступінь доктора філософії Каліфорнійського університету в Берклі (вивчав хімію ферментів).

Провідний спеціаліст в ділянці мікробіології ґрунту, викладач, Ваксман у 1932 р. отримав звернення Американської національної асоціації з боротьби із туберкульозом з проханням вивчити процес руйнування туберкульозної палички в ґрунті. Він зробив висновок, що за цей процес відповідальні мікроби-антагоністи. Пройшовши у пошуках антибіотиків через дослідження 10 тисяч різних ґрунтових мікробів, що були б спроможні руйнувати бактерії, не заподіюючи шкоди людині, через виділення актиноміцину, котрий виявився високотоксичним антибіотиком, дослідники у 1943 р. знайшли стрептоміцин у штамі актиноміцет, виділених під час роботи Ваксмана над першою науковою статтею. Стрептоміцин став широко використовуватися в 1946 р. після кількох років тестування і доробки. Він був ефективний у відношенні бактерій, стійких до сульфаніламідних препаратів і пеніциліну, що робило його особливо цінним. Одержання стрептоміцину спонукало інших дослідників до виділення з мікробів ґрунту, особливо актиноміцет, нових різновидів. Результатом програм, створених зусиллями Ваксмана, стало значне збільшення нових лікарських засобів.

У 1952 р. Зельман Ваксман отримав Нобелівську премію з фізіології і медицини «за відкриття стрептоміцину, першого антибіотика, ефективного при лікуванні туберкульозу».

Серед численних нагород і відзнак Ваксмана: орден Почесного легіону, почесні докторські ступені університетів Льежа та Рутгера; членство в Національній академії наук, Товаристві американських бактеріологів, Американському науковому ґрунтознавчому товаристві, Товаристві експериментальної біології і медицини тощо [5].

Можна сперечатись про художні якості робіт українського скульптора Євгена Грошева, але він цілеспрямовано втілює в життя свій головний проект — «Планета Альфреда Нобеля», створення медалей, присвячених всім нобелівським лауреатам, створення монумента — пам'ятного знака «Планета Альфреда

Нобеля» (встановлений біля Дніпропетровського університету економіки і права в 2008 р.) тощо.

Одна з медалей Євгена Грошева (40 мм, срібло) присвячено Агнону.

Рельєфний, головний, профільний, обернений на $\frac{3}{4}$ ліворуч портрет видатного письменника розташований на аверсі медалі (рис 6). По краю медального поля, кружно напис англійською мовою, ліворуч, зверху та праворуч: « · NOBEL PRIZE WINNER IN THE NOMINATION OF LITERATURE · » (НОБЕЛІВСЬКИЙ ЛАУРЕАТ В ГАЛУЗІ ЛІТЕРАТУРИ), знизу: «Samuel AGNON 1966».

Реверс медалі однаковий для всіх медалей цього проекту. В центрі — високорельєфний, погрудний, профільний, обернений ліворуч портрет Альфреда Нобеля. Ліворуч, по краю медального поля, кружно напис: «Alfred NOBEL», праворуч — роки життя Нобеля: «1833 — 1896».

Мал. 6.

Паризький монетний двір викарбував в 1971 р. медаль (мал. 7), присвячену отриманню Агноном Нобелівської премії з літератури 1966 р.

Центральну частину аверсу медалі (78 мм, бронза, Hélène Guastalla (1903-1983) займає рельєфний, головний, анфас портрет письменника. Ліворуч від портрета, кружно напис: «AGNON». По краю медального поля, кружно, рельєфний напис курсивом французькою мовою: «Prix Nobel de litterature 1966» (Нобелівська премія з літератури 1966).

Можна сперечатись з приводу трактовки зображення на реверсі медалі. На ньому зображений собака, в якого летять різні предмети: каміння, пляшки тощо. Багато з них вп'ялися в його тіло: стріла, ніж, тріски... Згадується зловісний, насичений символікою, образ скаженого собаки Балака з великого роману Агнона «Тмол шилшом» (Зовсім недавно, 1945).

Мал. 7.

Необхідно згадати чудову серію монет, що їх викарбував Монетний двір Ізраїлю в 1980 р. Це золота монета вартістю 10 нових шекелів (30 мм, 16, 96 г, пруф — монета вищого гатунку, яка має рівну дзеркальну поверхню поля та контрастуючий з нею матований рисунок рельєфу, кількість — 444), срібна монета вартістю 2 нових шекелі (38,7 мм, 28,8 г, пруф, кількість — 666) та срібна

монета вартістю 1 новий шекель (30 мм, 14,4 г, пруф-лайк — подібна пруфу, але якість не гарантована монетним двором, кількість — 666).

Дизайн монет однаковий, тож зупинимось на одній з них, найменшої вартості (мал. 8).

У верхній частині аверсу монети герб країни Ізраїль. В лівій частині — номінал, одиниця та напис у два рядки на івриті та англійській мові, новий шекель. Нижче — маленька зірка Давида. В нижній частині аверсу фігура письменника в капелюсі. Праворуч, по краю поля монети, кружно напис у два рядки різними мовами, арабською, англійською, на івриті — Ізраїль 2008. Всі зображення — матовані.

Рельєфний, матований, погрудний, профільний, обернений ліворуч портрет задумливого письменника на реверсі монети. По краю монети, кружно напис англійською та на івриті: «АГНОН — ЛАУРЕАТ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ З ЛІТЕРАТУРИ 1966».

Мал. 8.

Агнону присвячений конверт, ряд поштових марок Ізраїлю, але зупинимось ми на двох зразках філателістичної продукції.

До 120-річчя з дня народження Агнона пошта України випустила конверт (мал. 9) і влаштувала 17.07.2008 р. гашення спеціальним штемпелем у м. Бучачі Тернопільської області, де народився Нобелівський лауреат.

Мал. 9.

Поштову марку, присвячену видатному письменнику, випустила пошта такої екзотичної країни, як Антигуа та Барбуда (мал. 10) — держава на островах Антигуа, Барбуда та Редонда в групі Малих Антильських островів у східній частині Карибського моря. Марка номіналом у один Східно-Карибський долар.

Мал. 10.

Якщо вже на початку статті ми згадали боністику, треба відзначити, що образ Агнона знайшов місце на двох банкнотах банку Ізраїлю в 50 нових шекелів, 1992 р. (138 x 76 мм, дизайнер — Е. Вайсхофф) та 2007 р. випуску.

Перша — горизонтального дизайну (мал. 11). Звернений ліворуч погрудний портрет замисленого письменника на тлі чотирьох книжок розміщений на одній із сторін банкноти. Ліворуч знизу напис: «БАНК ІЗРАЇЛЮ» на івриті.

На другій стороні банкнота — напівкуля, на якій зображені будівлі Єрусалима, в самій напівкулі — хатинки рідного містечка Агнона, Бучача. У мікротексті дані назви 18 книг Ш. Агнона. Номінал цифрами і прописом — 50 НОВИХ ШЕКЕЛІВ в лівому нижньому і цифрами — 50 — у правому верхньому кутах, напис БАНК ІЗРАЇЛЮ арабською та англійською мовами.

Мал. 11.

Шмуель Йосеф (Йосиф) Агнон (справжнє ім'я — Шмуель Йосеф Галеві Чачкес) — перший з івритомовних та їдишемовних письменників, що отримав Нобелівську премію.

Народжений в невеликому містечку Тернопільської області, Шмуель навчався в хедері, вільно спілкувався польською, українською та німецькою мовами. З 1903 р. з'явилися його перші публікації в журналі «Намісрех» («Оглядова вежа») та тижневику «Jidiszer Weker» («Єврейський будитель»), газетах Бучача, Коломиї, Львова. В 1907 р. Агнон емігрував до Палестини, де опублікував повість «Покинуті дружини» (1908) та в 1911 — «Тойті-танц» («Танок смерті»), твір, написаний за реальними фактами з життя євреїв одного з містечок Галичини. Агнон спочатку писав на їдиш, згодом — на івриті. У 1913 р. він переїхав до Німеччини, де плідно працював як письменник, читав лекції з єврейської літератури, знайомився з кращими зразками світової літератури. На німецькій землі доля послала Агнону заможного прихильника його таланту й друга Ш. З. Шокена, який позбавив його фінансових проблем, надавши йому спеціальну стипендію. У 1924 р. Агнон повернувся в Єрусалим, видав роман «Весільний балдахін» про пригоди бідного хасида у Галичині. «Проста історія» (1935) та «Гість на одну ніч» (1939), написані під впливом вражень від відвідання Бучача (1929). Агнон писав повісті, оповідання, дитячі казки, опрацьовував народні легенди. В багатьох творах Агнона відображена українська тематика: в оповіданні «Бартка Добуша», романах «Видання заміж», «На морській глибині» тощо.

Унікальне поєднання єврейської, української, польської, австрійської, російської та німецької мов та культур сформували Агнона як особистість та як письменника, автора 70 різних за жанрами творів.

На Батьківщині пам'ятають та цінують земляка. У Тернополі відбувались Нобелівські читання, присвячені Агнону. У 1999 р.

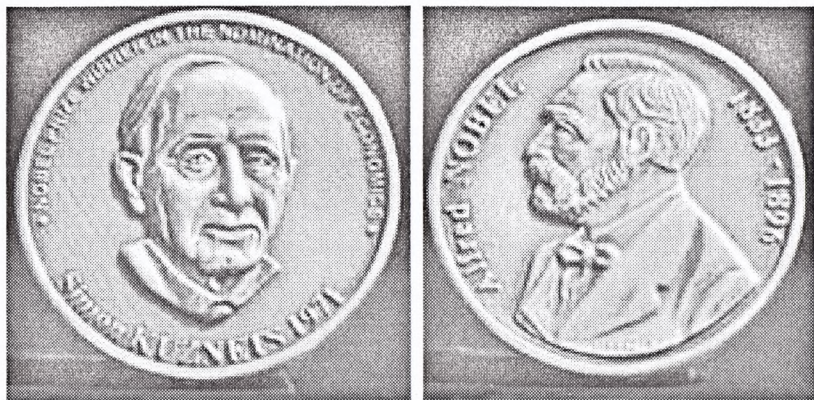
документальний фільм «Агнон» із серії «Письменники століття», частина якого знімалася в Бучачі, Львові, Золочеві, отримав 1-у премію на фестивалі в Палермо (Італія) [3,6].

У 1971 р. Нобелівську премію з економіки було присуджено американському економісту, почесному професору Гарвардського університету Саймону Кузнецю.

Представимо читачеві срібну медаль (40 мм) Євгена Грошева, присвячену Саймону Кузнецю.

Високорельєфний, головний, майже анфас портрет видатного економіста розташований на аверсі медалі (рис 12). По краю медального поля кружно напис англійською мовою, ліворуч, зверху та праворуч: « · NOBEL PRIZE WINNER IN THE NOMINATION OF ECONOMICS · » (НОБЕЛІВСЬКИЙ ЛАУРЕАТ В ГАЛУЗІ ЕКОНОМІКИ), знизу: «Simon KUZNETS 1971».

Реверс медалі однаковий для всіх медалей цього проекту. В центрі — високорельєфний, погрудний, профільний, обернений ліворуч портрет Альфреда Нобеля. Ліворуч, по краю медального поля, кружно напис: «Alfred NOBEL», праворуч — роки життя Нобеля: «1833 — 1896».

Мал. 12.

Існують дві версії щодо місця народження Саймона Сміта Кузнеця (англ. Simon Smith Kuznets, Кузнець Семен Абрамович). Нам ближча та, що стверджує, що Семен народився в Харкові. Навчався він у Харківському університеті. Працював у статистичній службі.

У 1922 р. Кузнець емігрував до США. Його запросили до однієї з престижних наукових установ — Ради з досліджень в галузі соціальних наук. Кузнець вивчав теоретичні проблеми циклів та коливань в економіці. Його ґрунтовна праця «Столітня динаміка виробництва та цін», що була надрукована в 1930 р., враховувала важливу економічну складову — ціну товару, яку ігнорували американські економісти. В цей час він вже працював в Національному бюро економічних досліджень. С. Кузнець увійшов в історію економічної науки як перший дослідник проблем, пов'язаних з національним доходом, економічними циклами та економічним зростанням. Він став творцем теорії будівельних циклів — коливань тривалістю у 18–25 років, які пов'язані з періодичним масовим оновленням житла новим поколінням. Вивчаючи особливості демографічних процесів, С. Кузнець відкрив закономірність динаміки цього явища та ряд важливих загальноекономічних закономірностей розвитку світової економіки. З іменем С. Кузнеця пов'язані деякі економічні терміни: «Закон Кузнеця», «Великий маятник», «Гіпотеза Кузнеця» тощо.

Доктор Колумбійського університету, професор Гарвардського університету (1960 — 1971), Пенсільванського університету (1930 — 1954), Університету Джона Хопкінса (1954 — 1960) Саймон Кузнець отримав Нобелівську премію з економіки 1971 р. «за емпірично обґрунтоване тлумачення економічного зростання, яке призвело до нового, глибшого розуміння економічної і соціальної структури та процесу розвитку в цілому».

Свою Батьківщину С. Кузнець не забував все життя, про неї йому нагадували українські пісні, що лунали в його домі, деякі пам'ятні речі.

Кількість нобелівських лауреатів сягає близько 800. Не всі з них широко представлені у творах матеріальної культури. На жаль, ми не маємо можливості представити медалі, присвячені ще двом лауреатам, народженим в Україні: американському хіміку Роальду Гоффману та французькому фізику Жоржу Шарпаку. Медалі, створені Євгеном Грошевим, мають вже знайомий читачеві вигляд.

Роальд Гоффман народився в 1937 р. в м. Золочеві, на Львівщині. Проїшовши в роки війни поневіряння в гетто, трудовому таборі... У 1944 р. мати та Роальд переїхали до Кракова, в 1949 р. — до США. Роальд навчався в Колумбійському університеті. Спеціалізувався в Гарвардському та Московському університетах, а також в Упсалі (Швеція).

Молодий хімік, який опанував кілька мов, досяг першого успіху на початку 60-х років ХХ ст., коли запропонував метод розрахунків елементарних орбітальних молекул. Основні наукові дослідження Р. Гоффмана стосуються хімічної кінетики та вивчення хімічних реакцій. Його ім'я увічнено в назвах наукових теорій, таких як «Правило (закон) Вудварда-Гоффмана».

Член кількох академій, почесний доктор ряду університетів, Роальд Гоффман підтримує постійний зв'язок з Україною, відвідував її, листується із земляками [3].

Жорж Шарпак, який народився як Георгій Харпак не в Дубровиці Рівненської обл., як стверджують численні публікації, а в містечку Сарни, біля Дубровиці [3]. Після нетривалого перебування в Палестині сім'я Георгія емігрувала до Франції. Він пройшов в роки війни через Рух Опору, тюрму, концентраційних табір Дахау. Закінчив у 1947 р. Вищу гірничу школу, навчався в Колеж де Франс. З 1959 р. Шарпак працював в Європейському центрі ядерних досліджень (CERN) в Швейцарії. Нобелівську премію з фізики він отримав в 1992 р. за розвиток нових детекторів елементарних частинок, винахід так званих «камер Шарпака». Він намагався ви-

користувати свій винахід не тільки у фізиці, а й у медицині та біології.

Член Французької Академії наук, почесний доктор 4 університетів Шарпак тепло згадує свою Батьківщину Україну [3]. У своїх спогадах «Жизнь как связующая нить» вчений пише, що, серед іншого, це є нитка, що пов'язує маленьке містечко в Україні з Францією.

На жаль, жоден з видатних людей, про яких ми розповіли, не отримав Нобелівську премію, як громадянин України. Так склалася історія нашої країни в минулому, їх особисті долі, що примусили їх шукати щастя в далеких країнах. Аналізуючи їх життя, треба відзначити, що величезного успіху вони досягли завдячуючи своєму таланту, цілеспрямованості та працездатності, незважаючи на трагічні обставини їхнього життя, випробування долі.

Література

1. Чекман І.С. Родина Нобелів [Текст] / І.С. Чекман. — К. : ПВП «Задруга», 2007. — 152 с.
2. Ковтун Г. Нобелівські премії — 2005 [Текст] / Г. Ковтун // Вісник НАН України. — 2005. — № 10. — С. 48 — 55.
3. Абліцов В. Галактика «Україна. Українська діаспора: видатні постаті [Текст] / В. Абліцов — К.: КИТ, —2007. — 436 с.
4. Резник С. Мечников [Текст] / С. Резник. — М. : Молодая гвардія, 1973. — 368 с.
5. Waksman, Selman A. My Life With The Microbes [Текст] / Selman A. Waksman. — New York : Simon and Schuster, 1954. — 364 p.
6. Ковальков Ю. Агнон Шмуель Йосеф. Тернопільський енциклопедичний словник [Текст] / Ю. Ковальков, Ю. Покальчук. — Тернопіль, Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004. — том 1.
7. Шарпак Жорж. Жизнь как связующая нить [Текст] / Жорж Шарпак, Доменик Содинос. — М. : R&C Dynamics, 2001. — 160 с.

Микола Сулима

**Ностальгія
за великою літературою
(лауреати Нобелівської премії
з літератури на сторінках львівських
періодичних видань)**

Інститут літератури імені Тараса Шевченка (м. Київ)
Національної академії наук України

У статті на матеріалі з періоджерел автор досліджує ставлення українських письменників до Нобелівської премії з літератури в період до Другої світової війни на теренах Галичини, їх переклади творів Нобелівських лауреатів українською мовою та перші спроби критичного аналізу творчості нобелістів.

«Літературно-науковий вісник» («ЛНВ»), як відомо, виходив протягом 1898–1932 рр., «Вісник» — протягом 1933–1939 рр., газета «Назустріч» виходила з 1934-го по 1938-й р. Інші львівські видання (такі, як «Вікна», «Дажбог», «Дзвони», «Діло», «Жінка», «Жіноча доля», «Зиз», «Ми», «Неділя», «Нова хата», «Поступ», «Світ дитини», «Українське слово», «Український вісник», «Шля-

хи» та ін.) виходили в 1914-1939 рр. Нобелівську премію почали присуджувати в 1901 р. — першим лауреатом цієї престижної нагороди став французький поет Р.Ф.А. Сюллі-Прюдом.

Засновники «ЛНВ», розробляючи його концепцію, орієнтувалися на європейські реву, часописи панорамного профілю, які оглядали, знайомили своїх читачів із найяскравішими літературними явищами доби. Цю ж концепцію успадкував «Вісник».

Говорячи про лауреатів Нобелівської премії, твори яких з'явилися на сторінках «ЛНВ» і «Вісника», ми виділимо спершу тих, на яких редколегія звернула увагу задовго до присудження їм найвищої літературної нагороди. Так, драму лауреата Нобелівської премії 1912 р. Г. Гауптмана «Ткачі» «ЛНВ» опублікував ще в 1898 р.* (пер. — М. Павлик), у цьому ж році часопис познайомив своїх читачів з трьома оповіданнями В. фон Гейденстама, лауреата Нобелівської премії 1916 р. (пер. — І. Франко). У 1899 р. читачам «ЛНВ» стало відоме ім'я К. Гамсуна: О. Маковей переклав новелу «Така собі проста муха» (Нобелівська премія 1920 р.; твори норвежця друкувалися в «ЛНВ» й у 1906 та 1909 рр.). У 1900 р. читачі «ЛНВ» дістали змогу насолоджуватися драматичними картинами ще одного норвежця Б. Бйорнсона, лауреата Нобелівської премії 1903 р. (пер. — М. Яцків та І. Франко; твори цього письменника з'являться у «ЛНВ» й у 1907-му, й у 1909 рр.). У 1900 р. «ЛНВ» в перекладі Лесі Українки опублікував «Неминучу» М. Метерлінка (Нобелівська премія 1911 р.; твори цього письменника, в перекладі П. Грабовського та М. Вороного, друкувалися в 1905 та 1917 рр.). З 1900 р. в «ЛНВ» почали з'являтися твори А. Франса (Нобелівська премія 1921 р.). У 1903 і 1904 рр. на сторінках «ЛНВ» були надруковані твори Сельми Лагерлеф (Нобелівська премія 1909 р.; письменниця друкувалася тут і в рік присудження премії, і в 1910 р.); у 1906-му — Л. Піранделло (Нобелівська премія 1934 р.; італійського письменника в «ЛНВ» друкували й у 1928 р.; пер. — В. Гнатюк); у 1910 р. в «ЛНВ» була опублікована новела Т. Манна «Трістан» (Нобелівська премія 1929 р.; пер. — Л. Па-

харевський; ім'я німецького письменника з'явилося і в рік нагородження премією — в «ЛНВ» в перекладі У. Самчука друкується оповідання Т. Манна «Залізнична катастрофа», і в 1931 р.); у 1911 р. Ст. Балей надрукував у «ЛНВ» статтю «Новий ідеалізм Айкена», присвячену німецькому філософу Р. Ойкену (Нобелівська премія 1908 р.); у 1911-му та 1913-му рр. в «ЛНВ» були опубліковані романи Г. Деледди «Лихим шляхом» і «Плющ» (Нобелівська премія 1926 р.; пер. — Н. Кибальчич і А. Пахаревський); у 1917 р. журнал надрукував вірш В.Б. Єйтса «Ірландія» (Нобелівська премія 1923 р.; пер. — Г. Чикаленко); у 1922-му «ЛНВ» друкує п'єсу Д.Б. Шоу «Катерина Велика» (Нобелівська премія 1925 р.; пер. — Бой); у 1927 р. на сторінках «ЛНВ» вперше з'явилося ім'я А. Жіда — в рецензії І. Гончаренка на монографію про французького письменника, який став лауреатом Нобелівської премії 1947 р.; у 1929 р. на сторінках «ЛНВ» з'являються твори Д. Голсуорсі — «Два погляди» та «Шибеник» (Нобелівська премія 1932 р., пер. — Г. Чикаленко); у 1931 р. «ЛНВ» надрукував статтю М. Міля «Бернард Шов про Жанну д'Арк. З нагоди 500-ліття її мученицької смерті».

Натомість твори й статті про Р.Ф.А. Сюллі-Прюдома, Ф. Містраля (Нобелівська премія 1904 р.; разом з Х. Ечегараєм-і-Ейсагірре), Д. Кардуччі (Нобелівська премія 1906 р.), Р. Кіплінга (Нобелівська премія 1907 р.) почали з'являтися після присудження премії: Р. Кіплінга надрукували в 1910 р., Ф. Містраля — в 1912 р. і 1921 р., Р.Ф.А. Сюллі-Прюдома — в 1913 р. (пер. — М. Вороний); у 1924 р. в «ЛНВ» надрукували п'єсу Р. Роллана «Дантон» (Нобелівська премія 1915 р.). У 1903 р. І. Франко написав некролог на смерть історика Т. Момзена (Нобелівська премія 1902 р.), а в 1904 р. — статтю «Момзені і слов'яни». І. Франко та В. Гнатюк у 1907 р. відгукнулися на смерть Д. Кадруччі, М. Євшан — на смерть Ф. Містраля (1914).

Окремо слід сказати про польських письменників, лауреатів Нобелівської премії. Це — Г. Сенкевич та В. Реймонт, нагоро-

джені відповідно в 1905 та 1924 рр. У «ЛНВ» І. Франко в 1901 р. надрукував замітку «Плагіат (?) Сенкевича» (т. 16, ч. II, с. 160), в якій спростував кореспонденцію, вміщену в «ЛНВ», де йшлося про те, що італійський критик А. Каваллі добачив у романі Г. Сенкевича «Quo vadis» плагіат. Він говорить, що твори польського письменника слід оцінювати «не з якихось більше або менше загальних, випадкових літературних ремінісценцій, а з їх внутрішнього ідейного змісту і їх артистичної композиції та викінчення».

Творчість же В. Реймонта взагалі була проігнорована редколегією журналу (лишень у 1935 р. в газеті «Назустріч» було надруковано уривок із його нобелівського роману «Мужики»; № 4 від 15 лютого).

У «Віснику» творчість нобелівських лауреатів представлена іменами Д. Голсуорсі (1934), Р. Кіплінга (1935, 1936), Л. Піранделло (1935), Б. Шоу (він представлений п'єсою «Свята Іванна» (1937).

У «Віснику» Л. Мосенз у 1933 р. відгукнувся на присудження Нобелівської премії Д. Голсуорсі, в 1934 р. Ю. Липа опублікував тут дві статті — «Розмова з Заходом» і «Розмова з Наукою», де, зокрема, розглядаються філософські погляди А. Бергсона (Нобелівська премія 1927 р.). У 1935 р. журнал друкує нариси А. Моруа про Р. Кіплінга та Б. Шоу.

Є. Маланюк у 1934 р. публікує у «Віснику» розлогу статтю «Вінець кінця: Іван Бунін» з приводу присудження російському письменникові в 1933 р. Нобелівської премії. Є. Маланюк підкреслює «південність» І. Буніна і пише, що «цьогорічні нобелівські лаври, будучи безумовно вінком нагробовим на могилу літератури петербурзької імперії, одночасно увінчали якраз цей психологічно-артистичний визвольний труд Буніна» (Вісник. — 1934. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 55).

Вісниківці рецензують книжки лауреатів Нобелівської премії Г. Деледди (1933), Р. Кіплінга (1938), К. Шпігтелера, лауреата Нобе-

лівської премії 1919 р. (1935), реагують на апологетичні подорожні враження від поїздки до СРСР А. Жіда (1937); Олена Теліга посилається на твори Р. Кіплінга (так само, як і на твори інших письменників) у статті «Якими нас прагнете?» (1935), вісниківці навіть сперечаються з газетою «Назустріч» щодо правильного написання прізвища німецького філософа Р.К. Ойкена (Вісник. — 1937. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 154-155).

Газета «Назустріч» також зробила помітний внесок у висвітлення й популяризацію лауреатів Нобелівської премії. У 1934 р. у газеті було опубліковано статтю А. Бергсона «Можливість і дійсність», «Записки» І. Буніна, оповідання К. Гамсуна «Олександр і Оленярда», «Горобці на дротах» Б. Шоу, «Царі» Д. Голсуорсі (1935), «Назва ріки» Г. Деледди (1936), «Сонце і кохання» Д. Кардуччі (1936), «Як можеш...» та «Котуко. Повість з ескімоського життя» Р. Кіплінга (1936), «Наші сні й будуччина» М. Метерлінка (1934), «Колискова пісня» Л. Піранделло (1937), вже згадуваний уривок з роману В. Реймонта «Мужики» (1935), в десяти числах друкується твір Р. Роллана «Над Єфратом» (1937). За п'ять років існування газети «Назустріч» на її шпальтах з'являлися портрети лауреатів Нобелівської премії А. Бергсона (двічі), І. Буніна, К. Гамсуна, Р. Мартена дю Гара (Нобелівська премія 1937 р.), Д. Кардуччі, Р. Кіплінга, Ф. Моріака (Нобелівська премія 1952 р.), Л. Піранделло.

Газета, природно, повідомляла про присудження Нобелівської премії І. Буніну, Л. Піранделло, Ю. О'Нілу та Р. Мартену дю Гару. У 1936 р. померли Г. Деледда й Л. Піранделло — «Назустріч» відгукнулася на ці сумні звістки, що прийшли з Італії.

У «Хроніці» з'являються імена Б. Шоу, Р. Кіплінга, К. Гамсуна, А. Жіда, М. Метерлінка, Ю. О'Ніла, А. Франса, У. Черчілла (Нобелівська премія 1953 р.), К. Шпіттелера, Г. Гауптмана, — як правило, це повідомлення про нові книжки та твори лауреатів Нобелівської премії.

У статті А. Лана «Книжки про невидящих» серед інших творів

аналізуються «Сліпці» М. Метерлінка (Вісник. — 1934. — № 14. 15 липня. С. 4).

Повість Перл Бак «На перехресті вітрів» (Нобелівська премія 1938 р.; пер. — М. Чепелькова) у 1938 р. була надрукована в «Новій хаті», у 1936 р. в «Українських вістях» побачило світ оповідання В. Фолкнера «Гарячий вересень» (Нобелівська премія 1949 р.; пер. — І. Дубицький); у 1927 р. «Вікна» й «Нова хата» познайомили своїх читачів з оповіданнями Дж. Голсуорсі «Відвага» та «Радість життя» (пер. — М. Дунаївська та М. Роздольська), у 1932 р. — «Нова хата» опублікувала оповідання «Санта Лючія» (пер. не зазн.), у 1933-му в «Неділі» з'явилося його оповідання «Неживий» (пер. — Р. Г.), в «Ділі» — «Блискавиця» (пер. — Л. Бурачинська; у 1936 р. це оповідання надрукували й «Українські вісті»; пер. — О. Бабій), в журналі «Дажбог» — «Salta pro nobis» (пер. — Л. Бурачинська; цікаво, що це ж оповідання в 1936 р. з'явилося і в «Українських вістях»; пер. — О. Бабій); не забули про Д. Голсуорсі й у 1935 р.: «Українські вісті» друкують його оповідання «Патріот» (пер. не зазн.), а «Діло» — «Подертий черевик» (пер. — Б. Копач); його твори друкуються й у 1936 р. — в «Українських вістях» оповідання «Акме» (пер. — К. Ч.), «Давня історія» (пер. — О. Бабій) та «Філантропія» (пер. — К. Ч.).

Твори Р. Кіплінга друкувалися в «Світі дитини» (1922; пер. — І. Липа), в тих же «Українських вістях»: у 1936 р. — «Великодушність» та «Війна сера Джемса Дункана з Європою» (пер. не зазн.), у «Ділі» — «Ірхові рукавиці» (1936; пер. — Р. Лунь).

У 1926 р. в «Ділі» з'явилося оповідання Б. Шоу «Діти невигодою» (пер. — І. Рудницький).

У 1914 р. «Діло» друкує роман Йоганнеса Єнсена «Дольорес» (Нобелівська премія 1944 р.; пер. не зазн.).

У 1917 р. в «Шляхах» були надруковані поезії Рабіндраната Тагора (Нобелівська премія 1913 р.; пер. — М. Голубець; у цьому часописі вірш великого бенгальця з'явиться й у 1918 р.; пер. — М.

Голубець); у 1921 р. «Український вісник» друкує ліричну драму Р. Тагора «Чітра» (пер. — М. Ковальчук); у 1922 р. кілька його поезій надрукували в «Народному ілюстрованому календарі товариства «Просвіта» на звичайний рік 1923» (перекл. не зазнач.); у 1922-му й 1929 р. твори Р. Тагора друкуються в «Світі дитини» (пер. — В. Софронів, Ю. Мих), у 1923-му, 1924-му й 1925 рр. до творчості Р. Тагора звертається часопис «Діло» (пер. — Я. Мандюкова, І. Кедрин); у «Жіночій долі» в 1935 р. друкується його оповідання «Материнство» (пер. — М. Омельченко).

Оповідання В. Єйтса «Ганрагач Рудий. Книга великого диявола» друкується в 1939 р. в «Ділі» (пер. — М. П.).

Грацію Деледду в 1914 р., а потім у 1931 та 1935 рр. надрукували в «Ділі» (пер. — Н. Кибальчич, Микола К. та М. Островерха; оповідання «Поцілунок горбатенького» друкувалося і в «Ділі», і в «Неділі»), у 1927 р. з творчістю італійської письменниці своїх читачів познайомив «Поступ»; у «Неділі» в 1931–1932 рр. було надруковано 15 оповідань Г. Деледди, два оповідання — в «Новій хаті», у 1936 р. її твори з'явилися в «Українських вістях» та «Жінці» (скрізь пер. — М. Островерха), у 1938 р. — в «Жіночій долі» (пер. — М. Омельченко).

Оповідання іншого італійця — Луїджі Піранделло друкуються в 1936 р. в «Ділі» (пер. — М. Рудницький) та в «Ми» (пер. — Н. Лівницька-Холодна).

Драма-казка Г. Гауптмана «Затоплений дзвін» друкується в 1916 р. в «Шляхах» (пер. — М. Голубець; уривок із цього твору передрукує «Літературно-науковий додаток «Нового часу» в 1937 р.).

Вірш Г. Гессе «Меланхолія» (Нобелівська премія 1946 р.; пер. — П. К.); в 1916 р. друкує «Діло» згадку про Т. Манна й Г. Гессе можна знайти у харківській «Новій генерації» в 1927 р.).

У 1933 р. в «Ділі» та «Дажбозі» друкувалися оповідання Б. Б'юрнсона (пер. — Г. Тимошук і невід. перекл.).

Оповідання Кнута Гамсуна в 1914 р. друкуються в «Ілюстрова-

ній Україні» (пер. — І. Радиславич), а в 1916 р. — в «Українському слові» (пер. — І. Ставничий і невід. перекл.), в 1932 р. в «Жіночій долі» друкується його повість «Благословенна праця» (пер. — Осип З.), у «Ділі» — оповідання «Жіноча перемога» (пер. — О. Яворівська).

Оповідання І. Буніна «Пан із Сан-Франціско» в 1922 р. було надруковане в «Ділі», ця ж газета в 1933 р. надрукувала оповідання «Іда» та «На край світа» (всі три — в пер. М. Рудницького).

Уривок із роману Роже Мартена дю Гара «Родина Тібо» в 1936 р. друкує часопис «Дзвони» (пер. — Р. С. Кичун).

Вірш Фредеріка Містраля «Магалі» друкується в «Жіночій долі» (1937; пер. — М. Підгірянка).

Ф. Моріак представлений фрагментом із повісті «Клубок гадюк» («Дзвони», 1932; пер. — І. Черкавський), уривком із повісті «Те, що було втрачено» («Дзвони», 1934; пер. — П. Ісаїв), а також уривками з повісті «Життя Ісуса» («Українські вісті», 1936; пер. — О. Бабій; «Дзвони», 1937; пер. не зазн.).

Оповідання Р. Роллана «Ода до Мира» в 1916 р. друкується в «Українському слові» (пер. не зазн.), а уривок із його повісті «Анетта і Сильвія» — в «Новій хаті» (1936; пер. — М. Струтинська).

В 1918 р. у журналі «Шляхи» було надруковано вірш А. Сюллі-Прюдона «Ідеал», у «Зизі» в 1929 р. — знаменитий вірш французького поета «Розбита ваза», а в «Поступі» в 1930 р. — «Крила» та «Тут на землі» (всі — в перекл. М. Вороного).

Повість А. Франса «Боги жадуть крові» в 1917 р. друкувалася в «Ділі» (перекл. не зазн.), 1924 р. тут побачило світ оповідання «Чорний хліб» (пер. — М. Рудницький; у 1935 р. його надрукували й «Українські вісті»; пер. не зазн.), думки «Сад Епікура» (пер. — М. Рудницький), у 1925 р. — легенда «Христос з моря» (пер. — М. Малицька), а в 1938 р. — оповідання «Штукар» (пер. — Ф. Беркут); у 1918 р. в «Шляхах» друкується оповідання «Мессер Гвідо Кавальканти» (пер. — Іван Вектор), у 1921 р. в «Світі дитини» по-

бачило світ оповідання «Сам собі генерал» (пер. — А. Лотоцький); фрагмент із «Касетки з перел» було надруковано в «Українських вістях» (пер. — О. Бабій).

У «Ділі» в 1916 р. друкується оповідання Сельми Лагерлеф «Візія Кезаря» (пер. не зазн.), у 1929 р. «Поступ» друкує два оповідання шведської письменниці (перекл. не зазн.), у 1930 р. в цьому ж часописі друкується її оповідання «Хустина св. Вероніки» (перекл. не зазн.), «Світ дитини» у 1926 р. познайомив читачів з уривком із повісті С. Лагерлеф «Пес Карло і лось Сивак» (пер. — Б. Заклинський), у 1938 р. на твори письменниці звернули увагу часописи «Нова хата» (пер. не зазн.) та «Жіноча доля» (пер. — М. О.), у 1939 р. «Жінка» друкує оповідання С. Лагерлеф «Письмо на землі» (пер. — К. Малицька).

Якщо ми зробимо огляд нобеліани підросійської та підрадянської України і порівняємо його зі щойно наведеними даними, то побачимо суттєві відмінності. Так, Р.Ф.А. Сюллі-Прюдома, М. Метерлінка та Д. Кардуччі перекладав П. Грабовський (проте друкував свої переклади в «ЛНВ»), у «Загальній бібліотеці», яка видавалася в Києві й Ляйпцігу побачили світ «Спогади й оповідання» Ф. Містраля (пер. — Г. Чикаленко; спершу «Спогади й оповідання» друкувалися в 1912 р. в «ЛНВ»), у 1929 р. у ДВУ побачили світ дві книжки Р. Кіплінга — «Котуко (Повість з ескімоського життя)» та «Відважні моряки», в 1911 р. під маркою Київської Друкарської спілки вийшла збірка оповідань С. Лагерлеф «Королеви Півночі» (пер. — Дніпрова Чайка, З. Левицька, Н. Романович), більше пощастило М. Метерлінку: в Києві в 1907 р. побачила світ п'єса «Монна Ванна» (пер. — М. Загірня) та «Сліпці» (пер. — Е. Тимченко). У 1912 р. в Києві вийшов роман Г. Деледди «Плющ» (пер. — А. Пахаревський), а в 1918 р. — «Синя пташка» (пер. — Е. Тимченко) та «Непроханий гість» (пер. — М. Антонюк), у 1919 р. — «Чудо святого Антонія» (пер. — П. Долина і В. Миляєв). У 1918, 1922 та 1930–1933 рр. у Києві виходили «Ганнуса», «Ткачі», а та-

кож «Вибрані твори» Г. Гауптмана. У 1921 р. в Києві побачив світ «Жан Крістоф» Р. Роллана, у 1927-му — його ж народне дійство на 3 акти «14-е липня», у 1935-му — «Кола Брюньон». Роман К. Гамсуна «Вікторія» у 1918 р. побачив світ у львівсько-київському видавництві «Шляхи», а роман «Бродяги» в авторизованому перекладі з рукопису з останнім портретом Гамсуна і автографом до українського видання з'явився друком у видавництві «Книгоспілка» в 1928 р. У 1930–1933 рр. у тому ж видавництві «Книгоспілка» побачив світ тритомник А. Франса (пер. — І. Рильський та В. Підмогильний), протягом 1931–1932 рр. у харківсько-київському видавництві «Література і мистецтво» вийшли 1, 3, 5 і 7 тт. творів Б. Шоу. Новела «Трістан» Т. Манна вийшла окремою книжкою в харківському видавництві «Рух» у 1931 р. (пер. — Л. Пахаревський). У 1922 р. М. Зеров переклав сонет І. Буніна «Єгипет», а в 1934-му сонет «Камінь Кааби». Роман Перл Бак «Земля» вийшов у харківському видавництві «Художня література» в 1935 р. Як бачимо, до 1917 р. вибір автури визначався модою, у підрадянській же Україні він уже залежав від прогресивності чи лояльності лауреата до СРСР. Із часом ця тенденція посилювалася.

Це позначилося й на ставленні українських письменників до Нобелівської премії. Тоді, коли, скажімо, Б.-І. Антонич, як згадує Михайло Кудлик, перечитав усі твори, які одержали нагороду Нобеля у перекладі польською мовою (у кн.: «Весни розспіваної князь. Слово про Антонича». — Львів, 1989. — С. 323; очевидно, поет користувався «Бібліотекою лауреатів Нобеля», що виходила в Польщі в 1922–1939 рр.), його східні побратими М. Семенко, В. Коряк, «ваплітянці» дозволяють собі висловлювати негативне ставлення як до премії взагалі, так і до окремих лауреатів зокрема (див. нашу статтю «Українці і Нобель». — Сучасність. — 1992. — № 10).

На щастя, сьогодні ставлення до Нобелівської премії змінилося. І ось уже й Україна виношує мрію про своїх лауреатів. Щоправда, поки що переважає або ж ієрархічний підхід у висуненні

кандидатів, або ж завищена самооцінка окремих молодих письменників, авторів кількох не завжди високоякісних, проте «розкручених» творів. Висловимо сподівання, що все це з часом буде подолане і ми діждемося й свого лауреата Нобелівської премії.

Віталій Абліцов

**Іван Франко претендував
на Нобелівську премію
разом із Р. Ролланом, А. Франсом,
П. Галдосом, Г. Брандесом...
і ще 46-ма номінантами**

м. Київ

*Пропонована стаття є сиробою узагальнення
здобутоків вітчизняної Нобеліани. Вона ґрунтується
на використанні інформаційних ресурсів,
насамперед англомовних веб-сайтів
Фундації А.Нобеля
(Official web site of the Nobel Foundation).*

Пропонована публікація — продовження документальних нотаток, оприлюднених газетою «День» 4 листопада 2006 р., під назвою «Премія Нобеля — виноград, якого так хотілося лисиці». Тоді автор на основі інформації з офіційних сайтів Фундації А.Нобеля — аргументованих і авторитетних свідчень — намагався визначити повноту української присутності у світовій нобеліані. На той час

документи щодо висунення у 1915 р. І. Франка на найпрестижнішу світову нагороду у галузі літератури не були відкритими (точніше сказати, у достатньому обсязі опубліковані, хоча згідно із встановленими фундаторами правилами розголошення даних щодо котрогось із кандидатів на високу нагороду відбувається після 50 років. Тобто інформація щодо І.Франка стала доступною для бажаючих уже у 1966 р.). Проте на відомих сайтах йшлося лише про трьох номінантів (офіційно зареєстрованих кандидатів) від України, висунутих на здобуття Нобелівської премії миру: політика й громадського діяча М.Тишкевича (1857—1930), професорів: історика й соціолога М.Ковалевського (1851—1916) та історика О.Бальцера (1858—1933). Усі вони народилися в Україні: відповідно на Київщині, у Харкові та на Львівщині (з якихось причин нині за Україною числиться лише М.Тишкевич).

Від часу публікації минуло чотири роки. Що змінилося в описаній ситуації в Україні щодо конкретної діяльності, спрямованої на реалізацію наших інтелектуальних можливостей і претензій, зокрема, і в розвитку Нобелівського руху? Як сьогодні представлена Україна на сайтах Фундації А. Нобеля?

**Таки був номінований
на найпрестижнішу нагороду.
Але на стокгольмських сайтах й сьогодні
віднесений до... Росії(?!)**

«1916 рік, Іван Франко, народжений у Лемберзі (нині Львів, Україна. — В.А.) у 1856, померлий у 1916, країна — RU(Russian Federation) — (Російська Федерація)».

Це рядки, котрі може прочитати кожен зацікавлений, хто відкриє англійські сайти Нобелівської фундації. «Лауреатів премії прийнято відносити до тої країни, громадянином якої є кандидат на відзнаку на момент присудження нагороди» —

одне з визначальних правил засновників Нобелівської премії. І.Франко був громадянином Австро-Угорщини, оскільки Лемберг (Львів) входив тоді до складу цієї колись могутньої європейської імперії.

Чому ж він потрапив до російського списку номінантів?

До речі, якщо три роки тому Росія на нобелівських сайтах у списках країн, чії представники номінувалися на премію з літератури, мала один рядок — «Russian Federation», то сьогодні до нього доданий ще один — «SU(USSR)».

За яким принципом діляться номінанти між цими рубриками? Виявляється, за датою висунення на премію. До першого списку відносять тих претендентів, котрі номінувалися від 1902 до 1922 рр., до другого ті, хто прагнув одержати премію Нобеля, починаючи з 1923 року (?!). У такому підході була б логіка, коли б під рубрикою «Russian Federation» подавалися номінанти дореволюційної й пострадянської Росії. А в другому списку — ті, хто був громадянином СРСР.

Що за особлива дата — 1923 рік — в історії Росії?

Прикладів подібного штучного «розширення» російської присутності в інформації щодо світової нобеліани більше, ніж треба (про наші зусилля у цьому напрямку — нижче).

Так, й І.Франко, — підданий Австро-Угорщини, потрапив до московських списків...

Отже, як у нас, так і в Росії, «білих сторінок» в історії літератури ще чимало.

І тому важливо, щоб нарешті джерелом поширення інформації про заповіт А.Нобеля й реалізацію його у щорічних престижних преміях, стали виключно документи чи хоча б аргументовані версії. Час міфів закінчився, настала пора послідовної й копіткої праці, відданим прихильником якої був І.Франко («Земле, моя всеплодющая мати...дай працювать, працювать, працювати. В праці сконать!» («Веснянки», 1880).

Й.Застирець зробив усе правильно й вчасно. А от «землячки»...

Безумовно, сам факт висунення І.Франка на Нобелівську премію говорить про зрослий рівень національної свідомості тогочасного українського суспільства, незважаючи на колоніальне становище та розділеність нашого народу імперськими кордонами. Спалах у липні 1914-го Першої світової війни (значна частина її подій відбувалася саме в Західній Україні) викликав до життя нову хвилю руху, спрямованого на відродження української державності. 14 серпня 1914 р. у Львові виникла політична організація «Союз визволення України» на чолі з Д. Донцовим, В. Дорошенком, А. Жуком, М. Меленевським та іншими вихідцями із Наддніпрянської України. Із вересня керівний центр СВУ діяв у Відні. Нова організація звернулася до співвітчизників, а також до європейської громадськості із закликом підтримати Україну у її намаганні досягти незалежності й знайшла взаєморозуміння.

Напередодні війни діяльність заснованого 1894 р. у Львові НТШ (Наукового товариства імені Т.Шевченка) сягла апогею. М. Грушевський разом із послідовниками й за активною участю І. Франка фактично заснував українську академію наук — попередницю НАНУ (Національної академії наук України).

Ті дні були особливими у біографії І. Франка — 1913 р. відзначено 40-річчя його літературної праці. 1916-й був ювілейним — Поетові виповнювалося 60! Його одностайно прагнулося зробити майбутнє свято європейським (прифронтовий Львів мало підходив для ювілейних урочистостей: тим більше, що діяльність провідних науково-культурних закладів, зокрема, НТШ була зупинена у зв'язку з воєнними діями).

Відень — столиця Австро-Угорщини (як тоді писали: «Австрія — слов'янський будинок із німецьким фасадом») — мав не лише численну українську громаду, але й був не чужим І.Франкові. Тут він завершив університетську освіту, тут 1893 року захистив

докторську дисертацію на тему «Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія» (спочатку була обрана тема «Літературний рух русинів (малось на увазі — українців. — В.А.) 1848 р.», пізніше І.Франко хотів досліджувати політичну поезію Т.Шевченка, але, зрозуміло, що заради успішного захисту треба було обирати «нейтральну» тему).

Одержавши докторський диплом, І. Франко спробував стати професором Львівського університету, але дві українські кафедри посіли О. Колесса та К. Студинський. Політичні опоненти І.Франка пізніше зробити все, щоб поет не став і депутатом Віденського парламенту у 1895, 1897 та 1898 рр.

Як бачимо, більшість сучасників І. Франка не були здатними усвідомити роль Поета в історії своєї Вітчизни. Чи не тому І. Франко навіть сьогодні, вважаємо, не посів належного йому місця в духовному світі незалежної України? На щастя, були й винятки — друзів та прихильників Поета й Мислителя було немало і у Львові, і у Відні. Активно діяла українська громада Австрії, до якої належав викладач віденської учительської семінарії Й. Застирець.

Поява Й. Застирця закономірна для ситуації, яка почала формуватися навколо І.Франка задовго до його ювілейного 60-ліття...

Читаєш сторінки досліджень, присвячених тому часові, й мимоволі воскреснеш у пам'яті Шевченкові рядки:

І день іде, і ніч іде.

І, голову схопивши в руки,

Дивуєшся, чому не йде

Апостол правди і науки!

(5 листопада 1860 р. С-Петербург)

Особливо треба наголосити на нашій одвічній потребі (насамперед для еліти) в Апостолові правди...

Віддані прихильники І. Франка, об'єднавшись у прагненні висунути Поета на номінування на Нобелівську премію, розгорнули

широку кампанію щодо міжнародної підтримки цієї акції. Відгукнулися шведський академік-славіст А. Єнсен, член Шведської академії історик Х. Йерне, професори Віденського університету. Лише співвітчизники не поспішали сказати своє слово — чи то через наше традиційне «чухраїнство» (Остап Вишня), чи швидше вже згадану неспроможність осягти роль І.Франка, особливо для майбутнього України. І не тільки! Й. Застирець особисто звернувся до політичного й освітнього діяча Ю. Романчука (єдиний, хто з українців був удостоєний честі стати віце-президентом Рейхсрату (парламенту) Австрії), але той відповів: «Ще не пора...» (?!). Складно сьогодні давати оцінку кроку Й. Застирця, адже Ю. Романчук був давнім опонентом І. Франка — саме йому поет присвятив відому поезію «Сідоглавому» (1897).

Подібну ситуацію І. Франко вже переживав, коли 1906 року його кандидатуру представляли для здобуття звання академіка Російської академії наук. Найбільше одностумців Поета тоді вразило, що його кандидатуру не підтримав віденський славіст В. Ягич, котрий у листі до О. Шахматова зауважив безапеляційно: «...мені здається обрання Франка передчасним». «Я бажаю вільного розвитку малоруської мови, — писав В. Ягич у листі до російського академіка, — але не згоден на витиснення загальної літературної мови. Оскільки ж я знаю мрії малоруського юнацтва, всі вони думають, що у них своя самостійна, незалежна держава вже у кишені. З цим я не згоден, доки вірю у можливість перетворити теперішню російську державу на нових, ліберальних засадах».

І сталося так, що представляти І. Франка нобелівському комітету випало Й. Застирцю та шведському академіку Х. Йерне.

Щоб одержати премію за 1916 р., пропозицію треба було подати не пізніше лютого 1916 р. Представлення щодо І. Франка даване листопадом 1915 — отже, вчасно! Претендентів тоді було 46, серед них французькі письменники Р. Роллан та А. Франс, іспанець П. Гальдос, данець Г. Брандес. Усі — добре відомі в Європі

літератори. До того ж, дехто з них вже по кілька разів претендував на престижну відзнаку. Тобто був відомим у Стокгольмі.

Весною 1916-го І. Франко помер. Травень — вершинний період у процесі відбору майбутніх лауреатів: із попередньо обраних 15—20-ти кандидатів залишається лише 5, одного з яких у жовтні оголошують черговим нобеліантом. Чи вплинула смерть І. Франка на процес відбору? Очевидно, що ні.

Майбутнього лауреата (мається на увазі 1916 р.) шведського письменника, члена академії Вернера фон Гайденстама Нобелівському комітетові представляв володар Нобелівської премії 1912 р. німецький письменник Г. Гауптман. Йому допомагали п'ять визнаних у науковому світі шведських та норвезьких професорів, зокрема, Гетеборзького та Люндського університетів, а також історик літератури Г. Гран — дослідник життя та творчості славетного драматурга Г. Ібсена.

Викладена вище документальна хроніка, здається, повинна закликати нас бути об'єктивними в оцінках не лише Франкової історії зі спробою завоювати престижну літературну премію світу, але й подібних спроб інших наших письменників.

На завершення: про загальне тло нобелівського преміювання та наші невідкладні справи.

Є ще одна (а, можливо, їх безліч?) причина Франкової (України та українців) поразки.

Взагалі-то, з одного боку, за сторіччя сформувався відповідний авторитет премії А. Нобеля, а з іншого, — щорічні відбір та оголошення щасливців викликають (особливо в останній час) аргументовані претензії щодо розвитку подій у Стокгольмі. Хоча вважається, що діяльність Нобелівського комітету й в цілому фундації А. Нобеля не викликає серйозних нарікань, все ж нерідко йдеться про певні збої у діяльності цієї європейської благодійницької

інституції. Наведемо приклад ненагородження престижною відзнакою Л. Толстого, котрий номінувався безліч разів. Виявляється, члени шведського журі вважали російського класика таким, котрий «ревізує Євангеліє, заперечує державу й не визнає нового мистецтва» (?!).

Але повернемося до ситуації, котра склалася в 1916 р., коли номінувався наш І. Франко. Це були роки I-ї світової війни. Нобелівський комітет прийшов до висновку, що відсутність миру не дозволяє зробити об'єктивний відбір як претендентів, так і лауреата. Одностайність була й в іншому висновку: відзнаку не може одержати номінант країни, яка бере участь у військовому конфлікті.

І. Франко був громадянином Австро-Угорщини, армія якої першою вступила у бойові дії на європейському театрі війни. Таким чином, наш Поет позбавлявся будь-якої можливості боротися за престижну нагороду. Цікаво, що у 1915 р. Нобелівський комітет проголосив лауреатом Р. Роллана — представника Франції, країни, котра теж брала участь у кривавому мілітарному протистоянні. Своє рішення авторитетний комітет пояснив наступним чином: мовляв, було взято до уваги не лише високохудожній рівень творчості письменника, але й його активну участь у пацифістському європейському русі. Словом, як твердив один із класиків ідеології тоталітарного минулого, «є аргументи й аргументи».

Як бачимо, нинішня роз'єднаність українського суспільства (остогидла ворожнеча національних псевдоеліт — рабів власного егоїзму та ненаситного матеріального збагачення) впливає на всі наші справи. Насамперед, на вітчизняне інтелектуальне життя.

Саме тому й немає досі в Україні координуючого центру Нобелівського руху (і ніякі чиновницькі зусилля не поліпшать ситуацію, бо виконавці наймудріших рішень — люди аморфних переконань). Не здатні ми ні подати аргументоване представлення видатних вітчизняних письменників на престижну світову наго-

роду, ні провести на відповідному рівні масштабну попередню роботу щодо успішного просування номінанта до омріяної відзнаки.

Тому й розтягують ненаситні сусіди у будь-який спосіб навіть наші скромні нобеліантські здобутки, тому й українська молодь так мало знає про тих своїх визнаних співвітчизників, хто гідний наслідування.

Література

1. «Лауреаты Нобелевской премии». Энциклопедия (в 2-х книгах). Москва, «Прогресс», 1992 (переклад «Nobel prize winners», New York, 1987)
2. Сулима М. «Українці і Нобель». «Сучасність», №10, 1992. С. 110-113
3. Абрамовиц М. «Саймон Кузнец (1901-1985). «Thesis», 1993, вып.2 (переклад Simon Kuznets (1901-1985). By Moses Abramovits. The Journal of Economic History, March 1986, v.46, no.1, p.241-246)
4. Левченко О. «Нобелівська інтелектуальна еліта й Україна». Тернопіль, «Лілея», 2000
5. «Лауреати Нобелівської премії 1901-2001». Енциклопедичний довідник. Київ. 2001
6. Московкин В. «Семен Кузнец и его университетское окружение в Харькове». «Бизнес-информ», №7-8, 2002. С. 85-90
7. Шендеровський В. «Нехай не згасне світ науки». Київ, «Рада», т.І (2003), т.ІІ (2006)
8. XII Тернопільські Нобелівські читання. Тернопіль, «Рада», 2005
9. Левченко Ф. «Політичні аспекти Нобелівського руху та його українські реалії». «Наукові праці», 2009, том 110, вип.97, стор. 45-50 (науково-методичний журнал Чорноморського державного університету імені П.Могили)
10. Інтернет-ресурси: Nobelprize.org (Official web site of the Nobel Foundation).

Петро Бубній

Іван Франко: екскурс в нобеліану

Тернопільська асоціація нобелівських студій

Досліджується діяльність І. Франка як голови Філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка в ознайомленні із лауреатами Нобелівської премії, аналізуються його переклади їх творів українською мовою, критичні погляди письменника на доробок нобеліантів, місце кожного з них у світовій літературі та культурі, їх вплив на розвій українського красного письменства. У сферу розгляду пропонованих питань введено перекладацьку, критичну та епістолярну спадщину І. Франка.

Передусім кілька слів щодо проблеми про подання на здобуття Нобелівської премії Івана Франка за 1916 р. Як відомо, 26 листопада 1915 р. професор із Відня Йосип Застирець німецькою мовою підготував клопотання з цього питання, назвавши І. Франка «найбільшим національним поетом свого народу», «поетом-титаном нації, що перевершив Шевченка». Проте австрійського доктора філософії підтримав тільки шведський історик Гаральд Гярне із Упсали та вчені Віденського університету. Інші європейські науковці від літератури, до яких звернувся Й. Застирець, навіть йому

не відповіли. Досі глибоко не вивчена українськими дослідниками ця ситуація із безпосереднім ознайомленням з архівами Нобелівського комітету в Стокгольмі. Всі посилаються тільки на те, що смерть стала на заваді до престижної номінації. До речі, нагорода з літератури за 1916 р. дісталася шведському письменникові Вернеру фон Гейденстаму, оповідання якого «Шведи на Україні», «Чиста біла сорочка» і «Гляди, отсе мої діти» переклав і написав передмову до них Великий Каменярь.

Принагідно варто зазначити, що Й. Застирець, працюючи викладачем рідної мови і літератури у Бережанській гімназії, 1902 р. видав у Львові книжку «Підручна історія руської літератури від найдавніших до найновіших часів». І. Франко як голова Філологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові піддав цю працю нищівній критиці за фальсифікацію і перекручення фактів, порадивши молодому авторові «сісти і вчитися, вчитися від елементарних початків». Й. Застирець сприйняв дошкульні слова із розумінням, не затаїв лихих умислів і, керуючись християнською мораллю, першим подав слово на високу відзнаку творчості нашого генія. «Літературна Україна» від 17 серпня 2006 р. опублікувала текст цього подання, в якому Й. Застирець із співчуттям писав на адресу Королівської Академії у Швеції про нелегке життя тяжко хворого Івана Франка, відзначив його заслуги на ниві світової літератури.

Великий Каменярь чи не першим прийшов до розуміння того, що з допомогою духовних надбань інших народів можна збагатити рідну культуру. У зв'язку з цим І. Франко надавав великого значення перекладній літературі. «Переклади чужоземних творів, чи то літературних, чи наукових, — писав він, — для кожного народу є важним культурним чинником, даючи можливість широким народним масам знайомитися з творами й працями людського духа, що в інших краях у різних часах причинялися до поширення просвіти та підймання загального рівня культури».

Будучи поліглотом, І. Франко збагатив українську літературу перекладами найкращих зразків літератур світу, дбаючи, щоб кожен з них засяяв всіма своїми «оригінальними прикметами, основними особливостями її народного гумору і народного пафосу, властивостями її вислову, літературного стилю, поетичної техніки». Перекладацькою діяльністю він займався від шостого класу в Дрогобицькій гімназії до самої смерті. У його доробку знаходимо і переклади творів сучасників, які були у різні роки відзначені нобелівською премією. Це, зокрема, оповідання Анатолія Франса «Кренкебіль», казку Б'єрнстєрне Б'єрнсона «Ліс» та уривок з другої частини драми «Понад наші сили», легенду Сельми Лагерльоф «Скарбничка цїсаревой» та ін.

Іван Франко залишив також велику літературно-критичну спадщину про світову літературу. Він постійно цікавився творчим життям у багатьох країнах континентів, знайомився із досягненнями у сфері культури та науки, читав твори письменників в оригіналі і давав оцінку суспільним явищам. Адже кожне століття, на думку митця, несе новий поступ, розширює «поле людського знання». На цьому тлі вирізняється постать А. Нобеля, якого письменник називає «героєм техніки», іменем якого згодом буде названа найпрестижніша в світі премія. І. Франко у своїх дослідженнях також називає В. Рентгена, І. Мечникова, Р. Коха та інших вчених, чий відкриття були відзначені нагородою Нобеля. Їх називає письменник інтелігентною суспільністю, що прокладає «широкий, вільний шлях свободній думці, безмірно інтенсивній праці одиниці». Тож повз увагу І. Франка не пройшов президент США Т. Рузвельт — теж Нобелівський лауреат, який утверджував поступ американської нації. Письменник радив цей досвід використати в Галичині, щоб захистити українців від польського засилля.

Великий знавець світової літератури І. Франко називав творчість польського письменника Г. Сенкевича «великим талантом», що виріс на ґрунті позитивізму «під впливом російської беле-

тристики 60-тих років, яка займалася описом сільського життя». Він виділяє, як досягнення у творчості польського прозаїка, його перші новели «Нариси вугіллям» і «Янко-музикант». Український письменник став на захист роману Г. Сенкевича «Камо грядеші» (1893-94), відзначеного 1905 р. Нобелівською премією «за видатні заслуги в галузі епосу». Італійський критик Антоніо Каваллі добачав у цьому творі тільки більш-менш вдалу переробку роману італійського письменника Александро Мандзоні «Заручені». І. Франко на сторінках журналу «Літературно-науковий вісник», 1901, 12 кн., спростував це необ'єктивне звинувачення критика і наголосив, що художні явища потрібно оцінювати «з їх внутрішнього ідейного змісту і їх артистичної композиції та викінчення».

Водночас І. Франко вбачав і тенденційність у висвітленні Г. Сенкевичем української історії, зокрема у романах «Вогнем і мечем», «Потоп» і «Пан Володівський», в яких автор проявив «фальшивий тон, національну зарозумілість, нетерпимість, зневажливе ставлення до інших народів». Такий його «ворожий, ненависний напрям», на думку українського письменника, нічого доброго не принесе перш за все польській суспільності. І. Франко пояснює ставлення Г. Сенкевича до українців відсутністю «поміркованості естетичного суду». Розвінчав письменник у 1907 р. й шовіністичні погляди Г. Сенкевича, який разом із композитором Я. Падеревським виступив на сторінках німецької газети «Die Zeit» із вихвалянням польського панства. Власне проти цього перед тим була спрямована стаття «Поляки — гнобителям» лауреата Нобелівської премії Б. Б'єрнсона, який розповів про жахливе життя галицьких селян під владою польських панів. І. Франко підтримав голос норвезького письменника на захист прав українського народу і засудив нікчемність домагань сильних проти слабких у статті «Три велети в боротьбі за карлика». «Велетнями» в ній названо згаданих діячів, «карликом» — народ Галичини.

Цікавою з погляду оцінки творчого шляху ряду датських, норвезьких письменників, що стали лауреатами Нобеля, видається стаття І. Франка «Юрій Брандес», в якій автор розкриває вплив цього відомого критика і теоретика літератури на формування молодшої зміни, еволюції творчості старшого покоління митців. Це стосується таких письменників, як Б. Б'єрнсон, Вернер Гейденстам, Кнут Гамсун, яким Ю. Брандес допоміг, як пише І. Франко, «змодернізуватися», зробив їх модними в тогочасній Європі. З поетичними, прозовими і драматичними творами цих авторів у перекладах на європейські, зокрема українську, мови був ознайомлений Великий Каменяр.

У критичному та епістолярному доробку І. Франка знаходимо імена нобеліантів Рене Сюллі-Прюдома, Редьярда Кіплінга, Пауля Гайзе, Карла Шпіттелера, Анатолія Франса. В одному тексті Кіплінг служить критикові для підтвердження думки: «чим довше письменник живе, чим більше знає мов, чим менше сидить на місці, тим більше тих впливів». У творчості П. Гайзе його захоплює те, що проза цього автора дійшла «до високого ступеня мелодійності та гладкості», а проза А. Франса захоплює викінченою стилістикою. Невипадково твори цих письменників радить І. Франко молодій поетесі К. Попович, щоб вчитися майстерності на кращих тогочасних європейських зразках. Об'єктом захоплення для критика стала поема К. Шпіттелера «Прометей і Епітемей» (1881), яку назвав «найкращим його твором», і тішився, що його творчість набиравала поетичної сили і увінчалася «Олімпійською весною», за яку його було короновано премією Нобеля.

І. Франко добре знав ранню творчість бельгійського письменника Моріса Метерлінка, який став одним із найяскравіших представників драматургії символізму. У листі до Михайла Драгоманова від 18 травня 1895 р. письменник зізнався, що в журналі «Житє і слово» він друкував переклади з Метерлінка та інших модерністів. Крім того, І. Франко слухав лекції польського теорети-

ка Зенона Пшемиського (псевдонім — Меріам) про бельгійських символістів. «У дуже гарному перекладі, — ділиться він враженнями від виступу, — навів Міріам кілька уривків з «Теплиці» (назва збірки поезій Метерлінка — П.Б.), сповнену потягом до гострих контрастів», «до всього таємничого в людині». Складна символіка, містичні настрої нової літературної течії породили в Європі моду: хто не йде слідами Метерлінка та інших модерністів, — значає І. Франко, — «той не писатель, не варт доброго слова». Вона захопила і велику групу письменників Галичини, які об'єдналися у Львові під назвою «Молода муза». З її програмними засадами, в основі яких було містичне світобачення Метерлінка та його послідовників, сперечався І. Франко у статті «Маніфест «Молодої музи». З часом поступово творчі пошуки Метерлінка привели до створення справжнього шедевр світової драматургії — драми-казки «Синій птах» (1908), в якій змальовано прагнення людини до щастя, її віру в перемогу над силами природи. Ця п'єса, як і вся творчість письменника, була відзначена в 1911 р. Нобелівською премією. І. Франко завжди підтримував нові повиви в літературному процесі, наголошуючи при цьому, що вони ніколи не підміняють талант, опертий на реальне життя. З такою міркою він підходив до оцінки творів М. Метерлінка та його сучасників.

Ще за життя І. Франка у 1912 р. премією Нобеля був удостоєний німецький драматург Гергарт Гауптман, п'єси якого були перекладені українською мовою, ставилися в театрах Галичини. Великий Каменярь читав його драми мовою оригіналу, називав опубліковані п'єси в альманасі Н. Кобринської «Наша доля» (1893), зокрема «Візник Геншель», «гарними перекладами». На думку критика, сам автор першими п'єсами, позбуваючись натуралізму і наближаючись до соціальних проблем, посів „чільне місце між німецькими драматургами і виявив справді драматичний талант». Глибокий аналіз його першого періоду творчості зроблено І. Франком у статті «Гергарт Гауптман, його життя і твори»,

опублікованій 1898 р. в журналі «Літературно-науковий вісник». Автор дослідження досить широко подає життєвий шлях драматурга, докладно зупиняється на характеристичі таких п'єс, як «Перед заходом сонця», «Ганнуся», «Одинокі люди», «Ткачі», «Затоплений дзвін» тощо. В основі цих творів, — як узагальнює критик, — „сучасне життя з його болями і боротьбою». Із названих п'єс І. Франко виділяє «Одиноких людей» і «Ткачів», як найліпше з того, що написав Г. Гауптман «і з ідейного, і з технічного, літературного боку». І додає: «автор держиться цупко ідейного ґрунту, малою живих людей, проявляє знаменитий дар індивідуалізування». І. Франко вважає, що «з того погляду «Одинокі люди» навіть глибші, захоплюють ширший духовний горизонт, ніж «Ткачі». У цій статті критик завершує свій розгляд сподіваннями, що від Г. Гауптмана «можна ще ждати багато гарного і великого». І. Франко не помилився: драматург протягом довгого творчого життя написав ще ряд непересічних творів, які утверджували високі духовні ідеали, ставили надійну перепону насильству і нищості.

Про престиж Нобелівської премії І. Франко знав і вперше згадав її при розгляді поетичного доробку письменника Джозуе Кардуччі, назвавши його найвиднішим серед митців Італії. У листі до М. Павлика із Нагуєвичів 12 листопада 1882 р. писав, що „поровбив студії над сучасною європейською поезією, прочитав дещо з Кардуччі». І. Франко відгукнувся некрологом на смерть поета на сторінках «Літературно-наукового вісника» за 1907 р. У некролозі відзначається, що поет вістря своєї лірики спрямував головню на боротьбу з клерикалізмом, що „мов змора висів над Італією, не допускаючи її до участі в поступовім ході людської думки», на прославлення Гарібальді в його прагненнях до об'єднання і визволення рідної країни. Разом з тим своїм поетичним словом він звернув увагу італійської суспільності на соціальне питання. Серед іншого — приємно повідомити, що Д. Кардуччі присвятив вірш нашій землячці Соломії Крушельницькій. На думку

І.Франка, прегарною формою і блискучими висловами визначалася його проза, монографії з літератури. Однак нагороду Нобеля Великий Каменяр вважав компліментом більше для прекрасної Італії, «ніж для особи Кардуччі, який на європейську суспільність ніякого впливу не мав, і хоча займає визначне місце в італійській літературі, все ж таки тут не зробив нічого такого великого, що запевняло б йому якість виїмкове значення». Критика, як показав час, виявилася справедливою: нині ім'ям Д. Кардуччі більше цікавляться дослідники літератури, ніж читацький загал.

Некрологом на смерть ще одного лауреата Нобелівської премії, Теодора Моммзена, відгукнувся І. Франко в «Літературно-науковому віснику» за 1903 р. Наш письменник назвав його «одним із найбільших сучасних істориків», величезна творча спадщина якого не втратила свого значення і в наші дні. Німецький вчений всебічно дослідив історію Стародавнього Риму, його багатотомна праця відзначається оригінальністю форми і викладу, сприймається читачем як літературно-художній твір. І. Франко поряд з цим вказав на суб'єктивістський підхід Т. Моммзена, який свій ідеал «демократичної монархії» намагався утвердити прикладом суспільного розвитку Стародавнього Риму. У праці «Моммзен і слов'яни» Великий Каменяр також піддав критиці шовіністичні погляди вченого у ставленні до слов'янських народів.

Аналізуючи художні твори, опубліковані на сторінках німецького журналу «Der Kunstwart», який виходив у Дрездені у 1887-1893 рр., І. Франко виділяє рецензію на повість Берти фон Зутнер «Зброю геть!» , «спрямовану проти мілітаризму». Як відомо, австрійська письменниця і громадська діячка брала активну участь у пацифістичному русі і була в 1905 р. відзначена Нобелівською премією миру.

Не без підстав доцільно говорити про те, що І. Франко був ознайомлений із творчістю інших письменників, чий ужинок на літературній ниві увінчувався лаврами Нобеля. Зокрема, йдеться про

польського прозаїка Владислава Реймонта і його чотирьохтомну епопею «Селяни», переклад якої українською мовою опублікував побратим Каменяра письменник Михайло Павлик на сторінках львівської газети «Діло». Можливо, І. Франко цей твір читав і в оригіналі. В. Реймонт за нього отримав престижну нагороду 1924 р. Письменник знав і про творчість російського белетриста Івана Буніна, про це засвідчують спілкування із Михайлом Коцюбинським і Володимиром Гнатюком.

М. Коцюбинський залучав І. Буніна до участі у виданні збірки відомих письменників «Привіт Іванові Франкові в сорокаліття письменницької праці. 1877-1914 », на що майбутній нобелівський лауреат відповів В. Гнатюку, одному із її упорядників: «Дуже вдячний Вам за честь, за Ваше запрошення, з величезним задоволенням приймаю його, радію можливості посилено виразити свою увагу письменнику того народу, щирим другом якого я завжди був...»

Словом, Іван Франко глибоко знав і розбирався в складних питаннях літературного процесу, об'єктивно оцінював творчість багатьох зарубіжних письменників. Він перекладав і популяризував тих, хто отримав Нобелівську премію. Його різнобічна діяльність засвідчує широчінь інтересів митця в колі літератур світу, служить поглибленню зв'язків між народами у сфері культури, утвердженню загальнолюдських ідеалів.

Література

1. В. Аблицов. Іван Франко претендував на Нобелівську премію. Літературна Україна, 11 березня 2010 р.
2. І. Франко. Зібрання творів у 50 томах. К.- «Наукова думка».- 1976-1986. — т. 33 — К., 1982.
3. Там же. — т. 25. — сс. 397-411, 476-478, 479-486.
4. Там же. — т. 45. — с. 292.
5. Там же. — т. 45. — с. 292.

6. Там же. — т. 45. — с. 357.
7. Там же. — т. 45. — с. 268.
8. Там же. — т. 45. — с. 344.
9. Там же. — т. 36. — с. 49.
10. Там же. — т. 50. — с. 590.
11. Там же. — т. 31. — с. 385; т. 50. — с. 590-591.
12. Там же. — т. 35. — с. 257.
13. Там же. — т. 31. — с. 40.
14. Там же. — т. 28. — с. 46-51.
15. Там же. — т. 31. — с. 35.
16. Там же. — т. 31. — с. 144-153.
17. Там же. — т. 47. — с. 335.
18. Там же. — т. 28. — с. 51.
19. М. Коцюбинський. Твори в семи томах. К. 1973-1977. — Т. 7. — с. 387.

Василь Триснюк

Борис Пастернак, російський поет, нобелівський лауреат (1890-1960)

Галицький інститут імені В.Чорновола Національного
університету «Киево-Могилянська академія», м. Тернопіль

*Описано основні віхи життя
і творчості видатного поета*

- *Бориса Пастернака та трагічну долю генія
в умовах тоталітаризму.*

Борис Пастернак — ціла епоха в літературі. Він починав свою діяльність у період великих революційних зрушень і сподівань, але незабаром побачив, як надії на соціалістичне реформування суспільства зазнали краху, як людина опинилася в полоні ідеологічних ілюзій, як насильство витіснило ідеї про майбутню свободу, рівність і братерство. Тому поезія Б. Пастернака — своєрідний психологічний літопис трагедії ХХ ст.

Борис Леонідович Пастернак народився 10 лютого 1890 р. у Москві. Це було останнє десятиріччя ХІХ ст., яке тихо вмирало у тьмяному світлі ліхтарів. Усі тоді мріяли про майбутнє. У будинку його батька, Леоніда Йосиповича Пастернака, відомого

художника-графіка, часто бували М. Врубель, О. Скрыбін, С. Рахманінов, А. Толстой.

Борис зростав в атмосфері мистецтва. Мати змалку почала вчити його музики. Він любив тоді музику понад усе, а в ній — О. Скрыбіна. Показуючи йому свої перші музичні твори, хлопець дуже хвилювався, але О. Скрыбін несподівано похвалив їх. За порадою композитора юнак, який навчався тоді на юридичному факультеті, перевівся на історико-філологічний факультет Московського університету. Згодом продовжив навчання в німецькому місті Марбург, де вивчав філософію Г. Гегеля та І. Канта.

В особі Б. Пастернака поєднувалися філософ, поет і музикант. Йому притаманне філософське бачення світу, але водночас він відчував його як тонкий лірик, що прагне вічної гармонії, і саме цим відрізнявся від інших поетів ХХ ст. Хоча спершу Б. Пастернак підтримував зв'язок з футуристами та символістами, згодом він знайшов власний шлях у мистецтві.

Ще в ранніх збірках («Близнюк у хмарах» — 1913, «Понад бар'єрами» — 1916) визначилися головні риси естетики Б. Пастернака: розуміння поезії як вираження життя творчої особистості; усвідомлення загальної єдності світу, де не можна відокремити людину від природи, поезії, життя; незалежність митця — основа розвитку мистецтва; призначення поета і його поезії — не просто відтворити життя, а передати своє враження від нього.

Поезія Б. Пастернака від початку була зорієнтована не на революційне перетворення світу (як в інших футуристів, з якими він починав свій літературний шлях), а на утвердження вічних законів природи, мистецтва, людського життя. У перших книгах поет проголосив два основні закони буття: закон свободи і закон духовно-історичної еволюції. Порушення їх, на думку Б. Пастернака, веде до деградації суспільства. Саме тому він, хоча і прагнув змін у житті (це особливо відчутно у збірці «Сестра моя — життя», 1917), не сприйняв жовтневого перевороту, бо то було

порушенням природного розвитку нації. У цьому Б. Пастернака можна порівняти з українськими неокласиками М. Зеровим, М. Драй-Хмарою, П. Филиповичем та іншими, які теж мріяли про вільний розвиток людини і розквіт української нації та культури на загальному дереві світового мистецтва. Але цим мріям не судилося здійснитися. У 30-х роках українських неокласиків переслідували, арештовували, відправляли на Соловки, розстрілювали. Б. Пастернакові пощастило: доля подарувала йому триваліше життя.

Він завжди займав позицію незалежного поета. Проте це було не тільки джерелом натхнення, а й причиною для болісних роздумів. Його довго мучило те, що він не міг прийняти довколишню дійсність, начебто стояв осторонь від історії. Але влітку 1930 р. тривога вщухла. Поет відчув новий приплив творчих сил, нове народження. Тому не випадково у 1930-1931 рр. він написав збірку «Друге народження», з приводу якої й досі сперечаються дослідники. Одні вважають, що Б. Пастернак пристосувався до соціалістичного ладу, почав служити радянському урядові, інші — що він потрапив під вплив Зінаїди Нейгауз, дружини його товариша Генріха Нейгауза, відомого музиканта, яка на той час захоплювалася соціалізмом, брала участь у першотравневих і жовтневих демонстраціях. Її позиція, певна річ, не могла не вплинути на закоханого у неї Б. Пастернака.

Літо 1930 р. поет прожив в Ірпені, під Києвом, де йому добре відпочивалося в колі друзів і знайомих. Саме там дійшов кульмінації його роман із З. Нейгауз. Київські враження відображено у віршах «Балада», «Ірпінь», «Літо» та ін. Під впливом почуттів, пережитих у Києві та Ірпені, він повірив у світлий прийдешній день, у соціалізм, в успіхи перших п'ятирічок, що відчувається, наприклад, у вірші «Хвилі». Проте реальність виявилася сильнішою за мрію. Уже тоді Б. Пастернак усвідомив трагедію історії. Тому у вірші про щасливе ірпінське літо з'явилася примара бенкету під час чуми.

У 1930 р. Б. Пастернак написав вірш «Смерть поета», присвя-

чений В. Маяковському. Ще у 900-х роках вони товаришували, обидва належали до групи футуристів, але мали різні погляди з питань естетики. В. Маяковський був тоді захоплений ідеєю революції, він дотримувався, що поезія має наблизити революційне перетворення світу, служити широким масам трудящих. На відміну від нього, Б. Пастернак не визнавав ніякої масовості у мистецтві й прагнув до утвердження індивідуальності в поезії та житті. На його думку, поезія мала служити пробудженню духовності, а не руйнівній революційній енергії. Згодом велика віра В. Маяковського в соціалізм спричинила його трагедію, витоки якої Б. Пастернак зрозумів одним із перших.

Сталін постійно намагався зробити з Б. Пастернака «придворного» поета, надто після смерті В. Маяковського. І той деякий час вірив, що Сталіна можна просвітити, вплинути на нього поетичним словом. Проте згодом він зрозумів свою помилку.

Ірпінське літо розділило життя Б. Пастернака навпіл. Якщо в 1930 р. у нього ще були сподівання на краще майбутнє, то через 2-3 роки від них не залишилося й сліду. У 1934 р. він виступив на I з'їзді радянських письменників; його промова (як і виступ М. Бухаріна) різко відрізнялася від загальних закликів до виконання «соціального замовлення». У 1936 р. брав участь у дискусії про формалізм, яка перетворилася на політичну розправу з видатними діячами культури того часу: Б. Пільняком, Ю. Олешею, Д. Шостаковичем, В. Мейєрхольдом. Намагання Б. Пастернака захистити талант отримали відсіч. У 1937 р. письменник відмовився підписати листа з вимогою смертного вироку Й. Якіру, М. Тухачевському та іншим воєначальникам.

У 1939 р. на Б. Пастернака завели справу в НКВС. Приводом для цього стала його дружба із В. Мейєрхольдом — режисером Камерного театру, у якому ставили не пролетарські п'єси, а класичні вистави, що пробуджували в глядачів почуття прекрасного і вільне мислення. В. Мейєрхольда заарештували і звинуватили у

зв'язках з іноземними розвідками. Певна річ, то був лише вигаданий привід. Намагання Б. Пастернака врятувати його виявилися марними. Яким чином самому письменнику вдалося уникнути арешту, невідомо. Може, Сталін сподівався, що Б. Пастернак нарешті погодиться писати «правильні» вірші. А поки цього не трапилося, його просто не друкували. Єдине, чим Б. Пастернак заробляв тоді на життя, були переклади (з Й.-В. Гете, Т. Шевченка, Г. Гейне, В. Шекспіра, А. Міцкевича, Ф. Петарки).

Восени 1945 р. Б. Пастернак почав працювати над романом, про який мріяв усе життя. Уже загинув В. Мейєрхольд, помер М. Булгаков, були розстріляні українські неокласики. Письменник усвідомлював, що він може стати наступною жертвою, і готувався до смерті.

Роман «Доктор Живаго» він писав як духовний заповіт нащадкам. Жодного рядка з роману не було надруковано в ті роки, а критика писала, що Б. Пастернак відірвався від соціалістичного будівництва, протиставив себе народові. Письменника не чіпали, але сиділа у в'язниці близька йому людина — Ольга Івінська, що стала прототипом Лари у романі «Доктор Живаго». Він писав тоді Ренаті Швейцер: «її посадили через мене. Щоб домогтися свідчень проти мене. Тільки її мужності я зобов'язаний тим, що мене не арештували і я маю змогу писати».

Під час жорстокого терору, знищення мільйонів людей Б. Пастернак писав роман, де стверджував свободу людини, живий дух, які необхідно повернути світові. «Доктор Живаго» (тобто живий) — саме так називається роман. Герой твору Юрій Живаго — лікар, який, незважаючи ні на що, зберіг в собі відчуття особистої свободи, здатність мислити й кохати. Проте він не може жити у світі зла і насильства. Його смерть символічна, але Б. Пастернак утверджує думку, що дух людини залишається жити і після її смерті. Тому роман завершується віршами Юрія Живаго, які несуть світло високої духовності й цим самим заперечують темряву і морок жорстокості.

Б. Пастернак разом зі своїм романом пережили страшні сорокові роки. Розправа над поетом відбулася набагато пізніше, коли до влади прийшов М. Хрущов. Незважаючи на «відлигу», на свіжий вітер свободи, що начебто з'явився, хід історії не змінився, знову почалися переслідування інтелігенції. Одним із перших вони торкнулися Б. Пастернака, за ним цькували О. Солженіцина і О. Твардовського, І. Синявського і Ю. Даніеля, Й. Бродського і О. Галича.

Завдяки щасливому випадку роман «Доктор Живаго» пережив сталінські й хрущовські часи. Зберегла його Ольга Івінська. Вона передала роман в італійське видавництво Фільтрінеллі, де він і був надрукований 1957 р. У 1958 р. Б.Пастернак за досягнення в галузі класичної поезії й прози був удостоєний Нобелівської премії. Але що чекало його на батьківщині?

Б. Пастернака виключили зі Спілки письменників. З ним було небезпечно зустрічатися, його дача в Переделкіно була під наглядом. Письменник відчував загрозу нових арештів, тому у телеграмі до Шведської академії відмовився від Нобелівської премії. Це не було виявом духовної слабкості. Б. Пастернак знав, що хвороба легенів не залишає йому ніяких надій, і він не боявся смерті. Але думав про живих, про своїх рідних і близьких друзів — про О. Івінську, про сина Євгена, про Всеволода і Тамару Іванових, що жили поруч. Проте відмова від премії нічого не змінила, обшуків і арештів не можна було спинити, та письменник цього вже не побачив. 30 травня 1960 р. він помер.

Література

1. С.В. Стахорский: *Русская литература. Популярная иллюстрированная энциклопедия.* // Дрофа Плюс. 2007. С. 608.
2. *Альфа-книга — Борис Пастернак. Полное собрание поэзии и прозы в одном томе.* 2009. — 1280 с.

Степан Костюк

Символ чистоти у новелі Шмуеля Агнона «Танок смерті»

Тернопільський обласний краєзнавчий музей

*Досліджуються морально-філософські проблеми чистоти на
прикладі одного із оповідань Ш.Й. Агнона,
написаного ним в Галичині.*

Останнім часом дуже часто обговорюються проблематичні питання чистоти: довкілля, суспільної моралі тощо. Всепланетарне крокування глобалізації — результат напрацьованого нашими попередниками, нами-сучасниками. Щоправда, діяння кожного фізичного індивідуума покликані творити добро. Однак подальше утвердження людини зумовлене «сімейним мікрокліматом», соціальним підґрунтям тощо. Відтак, «земна родина людності» набирає двох неспівмірних категорій: одні сотворені примножувати плюсову енергетику, інші — мінусовою спричиняти незручності, дестабілізацію... Всіма вчинками «заправляє» внутрішній світ «homo sapiens». Коли сповідувати принцип щоденного самоочищення (духовного, фізичного), зматеріалізована формула боротьби проти лежностей буття набиратиме більшої сутності гуманної потреби...

Варто усвідомити: наша присутність «зобов'язана» створювати оточенню комфорт, принаймні, слід намагатися не ставати тютюном,

не бути зайвим, не шкодити, не заважати... — залежно створеної конкретної ситуації. «Ідеалу» можна досягти наполегливістю очиститися: помислами, словами, вчинками...

Свою модель очищення запропонував читачеві новелою «Танок смерті» Шмуель Агнон. Ліричний герой твору — письменник — важко переносить втрату коханої дружини. Вирішує: добром душі, збереженням світлої пам'яті послужить переписання Тори («П'ятикнижжя»). Виконуючи дану собі обітницю, «писар-копіювальник»* переживав «... дивний, приємний біль і справжнє задоволення». Траплялися «... дні хмарні, неприємні, неласкаві». Побоювання осліпнути навівували «... сумні думки».

Ретельну впертість винагородив Бог — «... світло його очей не згасло...».

Заповітний день викінчення праці герой оповідки провів незвично: «... Встав удосвіта, подався до микви (лазні), щоб прийняти очищаючу купіль. Далі, наш писар-копіювальник називався Рафаель, пішов до божниці, де відмовив ранішню молитву, і знов подався до микви. Міг закінчити переписування Тори кілька днів раніше, але не чувся настільки чистим, щоб міг ту святу працю закінчити. Шоб її згідно з правом Закону закінчити, треба бути архичистим у сенсі фізичному і духовному. На протязі трьох днів робив усе, щоб ту чистоту досягнути.

Відправляв піст, кілька разів на протязі дня занурював тіло в чисту воду лазні. Вчитувався в таємничі кабалістичні книги, поки відчув, що його душа є чиста і вільна від усякої грішної думки. Після цього усього вертався додому і, увійшовши в середину, негайно заслони́в фіранками вікна, щоб борони Боже, жодна найменша іскорка нечистоти не проникла разом із світлом до кімнати. Помив руки, і зморщив чоло і засів до писання» [1: 87-88].

Процитованим Шмуель Агнон лише нагадав, що людині необхідно прагнути «... бути архичистим у сенсі фізичному і духовному». Тільки така умова забезпечує напрацьований продукт гідним споживання, оскільки наділений «здоровою» енергетикою...

Більше того, автор-бучачанин особисті почування радить співвимірювати «... згідно з правом Закону...». Реалії нашого сьогодення — контрастна протилежність: мало кому сила волі сприяє дотримуватися Божих заповідей; практично щоразу порушуються норми «світських» законодавчих документів... Причина — ігнорування Закону власної Совісті!

Навдивовижу новаторський «образ» подає Шмуель Агнон, випиуючи останні земні миті героя: «... Дивне то було життя, і дивна була його смерть. Кілька годин перед його смертю Бог вставив свою світляну голову в душу поета і волоссям повимітав з неї усе до кінця, що земне. І душа Рафаеля стала чистою. Так, чиста, якою повинна бути душа поета» [1:90].

Абсолютно нетипове потрактування дійства гідне премії найвищої літературної номінації...

Частково «зматеріалізованим» епізодом-зустрічню новели Шмуель Агнон пропонує ніким ніколи не розгадану інтригу, позаяк «Вічний єврей» виказує героєві «... про багато речей і подій, що він побачив на єврейській вулиці». Інтригуюче домислення потверджує речення: «... Дещо з того Рафаель записав на зворотній чистій стороні лікарського рецепту...» [1:90].

Який архів, музей, сайт зберігає можливий конспект героя?.. Банаально!..

Вдалил авторський прийом Шмуеля Агнона.

«Інтенсивність» вживання означення «чиста — чистий» та похідних словоформ (11 сторінок перекладного тексту — використано 10 разів) засвідчує, практично, цілковиту «чистоту сюжету».

Прочитайте «чисту» новелу Шмуеля Агнона «Танок смерті». Висновки — результат вашого сприйняття...

Література

Агнон Самуїл Йосеф. Бучач моє родинне місто. — Тернопіль: Ерудит, 2001.

Назар Маланій

Український простір в житті та творчому доробку Генріха Бьолля

Тернопільський національний
педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Проведений літературознавчий аналіз епістолярної та художньої спадщини Нобелівського лауреата з літератури Генріха Бьолля. Відзначено суттєвий вплив українських топомів на життя та творчість митця. Територія, міста і селища України стали невід'ємними компонентами його листів і художніх творів, символами німецьких злочинів, поразок і смертей, – з одного боку, та джерелом зацікавлення, співчуття, поваги до її народу, – з другого.

Генріх Бьолль — один із багатьох представників німецького народу, удостоєний Нобелівської премії з літератури. Явище незмірно велике та унікальне не тільки для німецької, а й для світової культури. Він — прозаїк, поет, публіцист, суспільний та громадський діяч, автор оповідань, новел, повістей, романів, статей та памфлетів, особа надзвичайно багатогранна та скромна постать, стійка у своїх переконаннях і незламна у життєвих труднощах.

Багато випробувань випало на долю митця. Генріх Бьолль жив у трагічний період німецької та світової історії, побував у горнилі двох світових воєн та пережив складний повоєнний час. Батько, Віктор Бьолль, був солдатом на Першій світовій війні, самому ж письменнику довелося пройти крізь утиски нацистського режиму та лихоліття довгих шести років Другої світової. За відмову вступити у молодіжну організацію «Hitlerjugend» у 1938 р. митець відбував трудову повинність, а через рік був мобілізований до війська. Будучи солдатом гітлерівського вермахту, Генріх Бьолль воював у Франції, Польщі та Румунії, а з 5 листопада 1943 по 19 лютого 1944 рр. перебував на Східному фронті, на території сучасної України. Цей факт відомий завдяки літературознавцям Й. Шуберту та Д. Ріду, які досліджували листи письменника, написані у 1939-1945 рр. під час війни. Копітка праця учених дала можливість простежити кожен день перебування митця на території нашої батьківщини. Цей епістолярій виявив ставлення Генріха Бьоля до української землі, її населення та гіркого досвіду страждань війни.

Вимушена «подорож» письменника на Схід почалась 3 листопада 1943 р., коли митець перетнув кордон з Польщею. Згідно з припущеннями німецьких дослідників, одним із перших листів, відісланих із Східного фронту, був лист, написаний 7 листопада 1943 р. у Тернополі. Генріх Бьолль описує старовинну вокзальну будівлю та сум'яття людей — представників різних народів. Він бачив евакуйованих корінних німців із Дніпропетровська та Мелітополя, які направлялися в Польщу. Митець був вражений невимовною нужденністю біженців, котрих війна позбавила впевненості у завтрашньому дні. Письменник, проходячи брудним вокзалом, зустрівся із німецькомовним студентським подружжям з Мелітополя. Предметом розмови, що об'єднала їх і зробила митця знову щасливим, став Федір Достоевський, доробок якого мав значний вплив на становлення художніх пріорите-

тів Генріха Бьоля. Це захоплення згодом вилетіть у працю над фільмом «Письменник і його місто: Достоевський і Петербург» («Der Dichter und seine Stadt: Fjodor Dostoevski und Petersburg»). Митцеві впадає у вічі щирість та міцність щасливої пари, позбавленої західного цинізму та зарозумілості. Письменник відчув на мить, що він також студент. Проте сигнальний гудок перервав розмову. Генріх Бьоля був змушений продовжити свою нелегку «подорож» далі на Схід. Його подальший шлях пов'язаний із різними географічними місцевостями, містами та селищами України: Тернопіль, Хмельницький, Вінниця, Калинівка, Київ, Дніпропетровськ, Крим (Джанкой, Керч, Берегове), Одеса та Станіслав (Івано-Франківськ). У Криму письменник був поранений, спочатку лежав у госпіталі в Одесі, з 20 січня 1944 по 22 лютого 1944 рр. після чергового поранення лікувався у воєнному госпіталі, а після одужання працював в окупаційній військовій адміністрації у Станіславі (сучасний Івано-Франківськ).

Однак митець сприймає Україну та її народ не як незалежні, а, навпаки, як невід'ємну частину радянського (російського) чи польського національно-територіальних просторів. В епістолярній спадщині Генріха Бьоля простежується неоднозначне ставлення до України. Враження зі Сходу мають негативне семантичне забарвлення у порівнянні із облаштованим Заходом: «Росія справді невимовно жалюгідна і велика, і демонічна, земля без парканів, дійсно без парканів на противагу Франції, де кожнісінький клаптик слобідської землі оточувався високим муром» (Rußland ist wirklich unsagbar traurig und groß und dämonisch, das Land ohne Zäune, wirklich ohne Zäune im Gegensatz zu Frankreich, wo jeder jeden kleinen Flecken Erde mit einer hohen Mauer umgibt) [8, 942]. При перших же боях в Криму, чужина стає йому втіленням смерті, страждання та безкрайнього відчаю. Чимало товаришів, які приїхали разом з митцем із Франції, загинуло або було поранено. Живим довелося чекати бою у траншеях у промерзлій

«... лискуче чорній, багатій, твердій як мармур» (glänzend schwarz, fett, wie Marmor so fest, und tief) [8, 952] кримській землі. Проте, попри описи складних обставин, з'являються епізоди, де наша батьківщина постає дивною загадкою для письменника: «Росія, така яку її можна побачити із залізничного вагона, непоказна, велика і сумна, справді казкова земля, яку не так просто «осягнути»...» (Rußland, so wie man es vom Eisenbahnwagen sehen kann, ist unsagbar groß und traurig, ein wirklich märchenhaftes Land, das man so leicht nicht «erfassen» kann...) [8, 945]. Співчуттям проинятий опис корінного населення та його скрутного становища, яке довелося розділити і Генріху Бюллю під час його більш ніж трьохмісячного перебування на українських землях: «...скорботні обличчя людей...» (die traurigen Gesichter der Leute) [8, 941], «...невимовна нужденність...» (es ist ein unsagbares Elend) [8, 942], «...бідняки з сумними очима...» (arme Menschen mit traurigen Augen) [8, 944], «...бідність людей тут просто жахлива» (die Armut des Menschen ist doch entsetzlich) [8, 952]. Саме реальність межової ситуації наблизила письменника до істинного емоційного стану людей у тогочасній, окупованій, стражденній Україні, сповненій «...похмурих, блідих, бідних, вбогих пролетарів...» (finstere, bleiche, arme, elende Proleten) [8, 945]. Перебування в Івано-Франківську тільки посилює це враження: «... сніг облагороджує бруд та відчай, які характеризують ці середні — ах, всі — польські міста. Я думаю, що немає більш знедоленого народу і землі, ніж Польща. Росія знає також цю темну, надзвичайно значущу скорботу... Тут обличчя похмурі та сумні від хмільного, міцного смутку...» (...der Schnee veredelt den Schmutz und die Trostlosigkeit, die diese mittleren — ах, alle — polnischen Städte kennzeichnet. Ich glaube, es gibt kein traurigeres Volk und Land als Polen! Rußland kennt zwar auch diese dunkle, fast substantielle Trauer... Hier sind die Gesichter düster und schwermütig — von einer berausenden, stolzen Trauer...) [8, 994]. Обставини жорстоких боїв зробили митця відчуженим від на-

вколишнього, нерідного йому простору. Війна постає «жахливою, жорстокою та звірською» (*Der Krieg ist entsetzlich, grausam und bestialisch*) [8, 952], сповненою скорботного жаху та прокльонів. Однією із розрад Генріха Бьоля стали саме листи, в яких він описує труднощі та ділиться власними роздумами зі своїми рідними — дружиною Аннемарі, батьками та братами. Незважаючи на випробування долі, письменник упевнено протистойть зовнішньому хаосу та абсурду. Як справжній християнин, він відчуває співчуття і до мертвих товаришів, і до недавніх ворогів: «Я привчив себе, проходячи повз всякого мерця, німця чи росіянина, спокійно казати «Боже, благослови їхні душі!»» (*Ich habe mir angewöhnt, bei jedem Toten, an dem ich vorbeikomme, ob Deutscher oder Russe, still zu sagen: «Gott segne deine Seele!»*) [8, 952]. Сповнена любові творча душа не виявляє власної національної вищості, а безкорисно співпереживає горю усіх людей — німців, росіян чи українців. Письменник, перебуваючи в осерді смерті та страждань поранених, не віддаляється від Бога, а, навпаки, поглиблює свою віру і межу трансцендентальної взаємодії з Творцем, який стає джерелом надії та опертям у випробуваннях: «Якби я щосекунди не мав би надії на поміч Господа, це життя було б неможливо встерпіти» (*Wenn ich nicht jede Sekunde die Hoffnung hätte auf die Hilfe Gottes, wäre dieses Leben nicht zu ertragen*) [8, 953]. Всупереч обставинам життя та нігілістичного духу епохи Генріх Бьоля більш ніж категоричний: «Бог живе, Бог живе, і Він любить нас, Він завжди нам допомагав» (*Gott lebt ja, Gott lebt, und er liebt uns und hat uns immer, immer geholfen*) [8, 1006].

Після повернення на батьківщину і з падінням гітлерівського режиму митець не полишає творчої діяльності. Страшний досвід війни змушує його зафіксувати побачене та пережите. Письменник відчуває власний зв'язок із іншими людьми та відповідальність за все, що трапилося упродовж шести років Другої світової війни: «Я ніколи не відчував себе самотнім, — зауважував митець

на першій же сторінці своїх «Франкфуртських лекцій». — Навпаки, я завжди відчував свій зв'язок з іншими, свою співучасть, співучасть з часом та сучасниками, всім тим, що було пережито, переболено, бачено та почуто моїм поколінням» [3, 5] (...ich habe mich nie als einzelnen empfunden, sondern als Gebundenen. Gebunden an Zeit und Zeitgenossenschaft, an das von einer Generation Erlebte, Erfahrene, Gesehene und Gehörte...) [10, 9]. Відчуття та враження, отримані на Східному фронті, Генріх Бьолль зафіксував не тільки у своїх листах, а й в художніх текстах. Ця особливість надзвичайно характерна для його ранньої творчості, присвяченій бойовим подіям та повоєнному часові. Творчий доробок письменника пов'язаний із різними куточками України, які йому довелося відвідати самому або про які він дізнався пізніше: Галичина, Волинь, Львів, Ковель, Тернопіль, Хмельницький, Вінниця, Калинівка, Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Запоріжжя, Черкаси, Севастополь, Херсон, Коломия, Нікополь, Миколаїв, Стрий, Крим, Берегове, Джанкой, Керч, Чернівці та Станіслав (Івано-Франківськ). Згодом назви деяких з цих місцевостей стали художніми топосами його творів (повість «Поїзд точно за розкладом», роман «Дім без господаря» та безлічі оповідань). Символічне семантичне навантаження, пов'язане із українськими землями, має радше негативне наповнення. Наша батьківщина стає втіленням незчисленних поразок і смертей, вироком для багатьох німецьких солдат. Батьки маленьких героїв роману «Дім без господаря» Мартіна Баха та Генріха Брілаха гинуть в Україні. Між Запоріжжям та Дніпропетровськом згорів батько Генріха, а біля села Калинівка свій вічний спокій знаходить батько Мартіна. Цікавою у цьому зв'язку є повість «Поїзд точно за розкладом». Першим авторським варіантом назви була «Між Львовом та Чернівцями», проте видавцеві вона видавалась занадто незрозумілою для німецького читача, тому і була змінена на більш загальну. Основні події твору відбуваються у Галичині. Її територією рухається головний персонаж повісті

Андреас назустріч своїй неминучій загибелі. Він сповнений поганого передчуття. Воно переслідує його постійно під час подорожі та інспірує думки про близьку смерть, де простір між Львовом та Чернівцями набуває містично-зловіщого символічного наповнення: «...так я мушу померти між Львовом та Чернівцями» (ich müßte ja zwischen Lemberg und Czernowitz sterben!) [9, 11]; «Скоро, скоро я помру. Між Львовом та Чернівцями» (Bald, bald werde ich sterben. Zwischen Lemberg und Czernowitz) [9, 21]; «Відстань між Львовом і Чернівцями, де я повинен померти» (Strecke zwischen Lemberg und Czernowitz, wo ich sterben muß) [9, 25]; «...дуже сумне і незрозуміле відчуття. В неділю зранку між Львовом і Чернівцями я помру...» (...sehr trauriges und ungewisses Gefühl. Sonntag morgen werde ich sterben zwischen Lemberg und Czernowitz...) [9, 29]; «...сьогодні я мушу померти між Львовом і Чернівцями перед далеким польським горизонтом» (...nun muß ich sterben zwischen Lemberg und Czernowitz, vor dem weiten polnischen Horizont) [9, 36]; «Я помру вночі в неділю чи зранку між Львовом і Чернівцями» (Ich werde am Sonntag morgen sterben oder in der Nacht, zwischen Lemberg und Czernowitz) [9, 38].

Складність становища межової ситуації посилює відчуження та згущує відчуття трагізму головних героїв, особливо Андреаса. Посилюється агонія внутрішнього стану персонажа, що веде до суб'єктивізації локального та зовнішнього простору. Все навколо набуває загрозливого, похмурого значення: «Галичина — темне слово, страшне слово, і водночас воно вабить до себе. Щось в ньому є від ножа, який поволі ріже...Галичина» (Galizien, ein dunkles Wort, ein schreckliches Wort, und doch ein schönes Wort. Es ist etwas von einem sehr leise schneidenden Messer darin... Galizien...) [9, 26]. З розгортанням сюжету поглиблюється емоційна напруга: «У цьому слові (Галичина) багато крові, крові, яка стікає з-під ножа» (Es ist viel Blut in diesem Wort, Blut, von dem Messer fließen gemacht) [9, 42].

Двоїтим постає опис Львова — столиці Галичини. Він красивий, чарівний і трагічний, і порожній водночас: «Львів гарний. Львів він може собі уявити. Гарні, похмурі і важкі ці міста, криваве їхнє минуле, а тепер їхні провулки тихі, тихі й занедбані...» (Lemberg ist gut. Lemberg kann er sich vorstellen. Schön und düster und ohne Leichtigkeit sind diese Städte, blutig ihre Vergangenheit und wild die Gassen, still und wild) [9, 26]. Його «вулиці такі, як у всіх великих містах світу. Широкі, елегантні, пологі сумні вулиці з блідо-жовтими будинками, які здаються вимерлими» (Da sind Straßen wie überall in der Welt in großen Städten. Breite, elegante Straßen, abfallende Straßen, traurige Straßen mit gelblichen Fassaden, die ausgestorben scheinen) [9, 79].

Невблаганна реальність війни руйнує долі людей добрих і злих. Із неї ніхто не виходить переможцем. Комусь вона приносить каліцтво, фізичні чи духовні страждання, іншим — смерть. Погане передчуття головного героя повісті збувається. Він гине разом зі своїми товаришами недалеко від Стрия, саме між Львовом і Чернівцями. Вони помирають саме тоді, коли з'явилася надія на можливість перечекати бойові дії у спокійному місці. Так простежується паралель художньої прози з листами письменника, адже багато друзів Генріха Бьоля упокоїлися саме на українській землі.

Провівши літературознавчий аналіз епістолярної та художньої спадщини Генріха Бьоля, ми можемо констатувати значний вплив українських топосів на його життя та творчість. Територія, міста та селища України стали невід'ємними компонентами його листів і художніх творів, символами німецьких злочинів, поразок і смертей, — з одного боку, та джерелом зацікавлення, співчуття, поваги до її народу, — з другого.

Література

1. Бьолль Г. Твори: В 2 т. Т. 1 — Пер. з нім. / Пердм. Д. Затонською. — К.: Дніпро, 1989 — 798 с.
2. Бьолль Г. Тоді в Одесі; По харчі; Діти також цивільні; Наша добра старенька Рене; Свічки для Марії: Оповідання (письменника ФРН) / Генріх Бьолль; З нім. пер. А.Рибін; [Заставка О.Блащюка] // Всесвіт. — 1989. — № 7. — С. 2-19.
3. Бёлль Г. Каждый день умирает частица свободы: Пер. с нем. / Сост. Е.А. Кацева; Предисл. Т.А. Мотылевой; Комментар. А.А. Гугнина и А.В. Карельского. — М.: Прогресс, 1989. — 368 с.
4. Бёлль Г. Собрание сочинений. В 5-ти т. Т. 1. Романы; Повесть; Рассказы; Эссе. 1947-1954: Пер. с нем. / Редкол.: А. Карельский, Н. Павлова, И. Фрадкин; Комментар. Г.Бергельсона. — М.: Худож. лит., 1989. — 703 с.
5. Зарубіжні письменники: Енциклопедичний довідник: У 2 Т. Т.1: А-К / За ред. Н. Михальської, Б. Щавурського. — Тернопіль: Богдан, 2005. — 824 с.
6. Затонський Д. Генріх Бьолль — людина і письменник / Дмитро Затонський // Вікно в світ. — 1999. — № 2. — С. 110-132.
7. Шахова К.Ю. 5 німецьких лауреатів Нобелівської премії з літератури: Посібник / К.Ю. Шахова. — К.: Юніверс, 2001. — 208 с.
8. Böll H. Briefe aus dem Krieg 1939-1945. Band 1 / Böll H. / Herausgegeben und kommentiert von Jochen Schubert. — Köln: Kiepenheuer&Witsch, 2001 — 808 s.
9. Böll H. Briefe aus dem Krieg 1939-1945. Band 2 / Böll H. / Herausgegeben und kommentiert von Jochen Schubert. — Köln: Kiepenheuer&Witsch, 2001 — S. 809-1652.
10. Böll H. Der Zug war pünktlich: Erzählungen / H. Böll. — München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001. — 138 s.
11. Böll H. Frankfurter Vorlesungen / H. Böll. — Köln-Berlin: Kiepenheuer, 1966. — 110 s.
12. Zachau Reinhard K. Heinrich Böll: forty years of criticism / Reinhard K. Zachau. — Columbia: Camden House, 1994. — 155 p.

Петро Бубній, Юрій Ковальков

Неформальна академія наук

Тернопільська асоціація Нобелівських студій

*Досліджується внесок Наукового товариства
імені Т. Шевченка у світову науку та культуру,
членства у ньому Нобелівських лауреатів.*

Науковий рух на Західній Україні другої половини ХІХ століття привів до створення такого феномена, як Наукове товариство імені Т. Шевченка. Воно народилося у лоні львівської «Просвіти» 11 грудня 1873 р. як літературний осередок, що мав за мету «спомогати розвою української словесності», яка зазнавала утисків, зокрема російського царизму. Невипадково організаторами і фундаторами цього товариства стали письменник Олександр Кониський і вчений Володимир Антонович, промисловець Василь Смиренко, Євген Чикаленко, професор Павло Пелехін, Кость Панківський, Єлизавета Скоропадська-Милорадович, наш земляк о. Степан Качала та ін. За їх кошти було придбано друкарню, два великих будинки у Львові.

У 1892 році літературне товариство було перетворено на Наукове товариство імені Т. Шевченка, яке через деякий час об-

рало його головою нашого земляка Олександра Барвінського. Після переїзду до Львова з Києва молодого історика Михайла Грушевського і титанічних зусиль Івана Франка значно активізувалась діяльність НТШ, набувши всеукраїнського і всеохоплюючого значення щодо різних галузей науки. Місто Лева, за висловом письменника Романа Іваничука, по суті відтоді стало «духовним осередком усього українського життя».

Наукове товариство мало три секції: історико-філософську, філологічну і математично-природописно-лікарську. Кожна з них складалася з різних дослідних комісій. До їх роботи були залучені найвидатніші українські вчені. Згодом дійсними членами НТШ обиралися провідні науковці ряду зарубіжних країн.

У різні роки в товаристві плідно працювали вихідці із Тернопільщини, зокрема Володимир Гнатюк, Іван Верхратський, Станіслав Дністрянський, Василь Сімович, Степан Рудницький, Микола Чубатий, Мирон Кордуба, Володимир Левицький, Євген Храпливий, Марія Деркач, Володимир Кучер, Юліан Гірняк, Микола Чайковський та інші вчені різних галузей науки. Кирило Студинський керував цією неформальною українською академією наук впродовж дев'яти років. Кожен з тернополян вніс вагомий вклад у розвиток вітчизняної науки.

За час роботи до 1039 року НТШ видало 118 томів збірників філологічної, історико-філософської і математично-природописно-лікарської секцій, «Етнографічного збірника» та «Збірника правничої комісії». Крім того, вийшло 88 випусків «Хроніки НТШ», 22 томи «Матеріалів до української етнології», 15 — «Українсько-руського архіву», 22 — «Джерел історії України-Руси». Товариство випускало також «Українську бібліотеку», «Літературно-науковий вісник», публікуючи художні твори тогочасних письменників. На сторінках видань НТШ публікувалися в перекладах українською мовою твори авторів,

відзначених Нобелівською премією. Словом, НТШ, що вважалося нетитулованою українською академією наук, обмінювалося своїми виданнями з 224 науковими установами 28 країн Європи, Америки та Азії, підтримувало творче співробітництво. Воно стало справжнім вогнищем науки і культури в Україні та далеко за її межами. Наукові секції діяли за кращими зразками європейських академій наук того часу. Наприклад, серед 108 дійсних членів математично-природописно-лікарської секції 77 членів представляли вітчизняну науку, а 31 — репрезентував науку світову.

Внесок НТШ у всесвітній науковий процес був настільки помітним, а рівень української науки таким високим, що членство у ньому брали зірки першої величини на європейському та світовому науковому небосхилі. Зокрема, дійсні члени Товариства — представники інших зарубіжних країн Олександр Брюкнер, Ян Бодуен де Куртене, Давид Гільберт, Альфред Єнсен, Раймунд Кайндль, Фелікс Кляйн, Андре Мазон, Томас Масарик, Любор Нідерле, Олексій Шахматов, Ватрослав Ягич та інші.

Серед них і три Нобелівських лауреати — Альберт Ейнштейн (Нобелівська премія з фізики 1921 р.), Фріц Прегль (Нобелівська премія з хімії 1923 р.) та Макс Планк (Нобелівська премія з фізики 1918 р.). Зокрема, Нобелівського лауреата Альберта Ейнштейна до НТШ обрали 17 березня 1929 р., а вже 4 квітня від нього отримали подячного листа такого змісту: «Вельмишановні панове! Я сердечно дякую вам за те, що ви обрали мене членом вашого шановного Товариства. Я завжди з радістю прийняв би ті вибори, зовсім незалежно від того, які ще іноземні члени належать до вашого Товариства. З найщирішим привітом — А. Ейнштейн».

З такою ж сатисфакцією сприйняв своє членство у НТШ і Макс Планк. Ось зміст його листа:

«М. Планк
28 січня 1924, Берлін

Берлін-Грюневальд, 2

Високоповажний пане Президенте!

4 ц(ього) м(ісяця) Ви повідомили мене, що українське Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові обрало мене дійсним членом математично-природописної секції. Залежить мені на тому, щоб висловити Вам, що я розглядаю це обрання як особливо високу відзнаку і що буду гордитися тим, що надалі зможу вважати себе членом цієї поважної організації. Прошу Вас висловити Товариству мою щирю, сердечну подяку за виявлену мені честь.

Водночас не помину, щоб не висловити моїх щирих побажань дальшого розвитку і розцвіту Вашого товариства з нагоди 50-річчя його заснування. Ви знаєте, що ми в Німеччині якраз виявляємо живий інтерес до української культури і постійні симпатії також до Вашого політичного розвитку.

*З цілковитою пошаною
Д-р М. Планк».*

Товариство стало підґрунтям для організації у 20-ті роки минулого століття у Львові підпільних Українського університету і Української політехнічної школи, ряду інших інституцій. З встановленням у Західній Україні радянської влади 1940 року його було закрито і на його базі утворено філіал Академії наук Української РСР.

Після Другої світової війни багато членів НТШ виїхало за кордон. Автономні філіали Наукового товариства імені Т. Шевченка почали працювати у Серселі (Франція), а також у США і Австралії. Їх силами було видано багатотомну «Енциклопедію українознавства» за редакцією Володимира Кубійовича.

В той час, як перестала діяльність НТШ в Україні, його вогнища запалили у Канаді, США, Австралії та Європі. Силами її науковців опубліковано чимало матеріалів, які розкривають історію України, збагачують світову науку. В роботі осередків НТШ за рубежом брали активну участь вихідці із Тернопільщини Матвій Стахів, Зіновій Храпливий, Богдан Гнатюк, Ярослав Падох, Василь Верига, Теодозій Ляхович, Олександр Смакула тощо.

У період перебудови склалися сприятливі умови для відродження діяльності НТШ в Україні, як суспільного сектора розвитку вітчизняної науки. Це сталося 21 жовтня в 1989 р. у Львові. За роки незалежності Української державності навколо Наукового товариства імені Т. Шевченка об'єдналося майже півтора тисячі вчених, робота яких зосереджена в 6 секціях та 35 різнопрофільних комісіях. Осередки НТШ створені в більшості обласних центрів України. Один з перших було організовано в Тернополі, який об'єднує понад 200 членів Товариства і очолює його відомий український вчений в галузі епідеміології, академік Національної академії наук України, професор Михайло Андрейчин. Сучасні науковці гідно продовжують справу своїх попередників.

Олена Смук

**«О, Боже, про одне тебе благаю:
хоча б не було війни...»
(Дж. Голсуорсі «Долина тіней»)**

Тернопільський національний
педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка

Розглядається вплив всесвітньовідомого англійського письменника, літератора, лауреата Нобелівської премії Джона Голсуорсі на миротворчий рух. Аналізується не лише його антивоєнна творчість, але й благодійницька та миротворча діяльність.

Минуло 100 років з часу написання англійським письменником, поетом, драматургом Джоном Голсуорсі всесвітньо відомого роману «Власник», який започатковує знамениту трилогію «Сага про Форсайтів», за яку він отримав у 1932 р. Нобелівську премію.

І хоч Голсуорсі — лауреат Нобелівської премії з літератури, проте він дуже багато зробив для утвердження тих ідеалів, за які Нобелівський комітет присуджує премію Миру. Джон Голсуорсі народився 14 серпня 1867 р. в містечку Куме графства Суррей у

заможній родині юриста. Після закінчення коледжу навчався в Оксфордському університеті. В 1890 році став адвокатом, проте так і не приступив до юридичної практики. Він захоплюється літературою, багато читає і подорожує не лише Англією, але й багатьма країнами світу.

Під час навколосвітньої мандрівки в 1892 р. Голсуорсі знайомиться з відомим англійським письменником, літературознавцем і видавцем Джозефом Конрадом, з яким зав'язалась міцна дружба на все життя, що в значній мірі вплинуло і на вибір його подальшого творчого шляху [1, с. 298].

В 1895 р. Голсуорсі остаточно вирішує зайнятися літературною творчістю і вже через два роки випускає свою першу книжку – «Під чотирма вітрами».

Щоб стати літератором, молодому Голсуорсі довелося подолати опір не лише своєї сім'ї і свого соціального середовища, а й у самому собі подолати англійського буржуа. Адже він був продуктом цього ж буржуазного середовища, яке так майстерно охарактеризував у «Сазі про Форсайтів».

Молодий Голсуорсі обрав собі, на погляд родини й середовища, досить сумнівний шлях літературної творчості. Більше того, він став критиком свого класу, його моралі, життєвих принципів. А це в його середовищі вважалось божевіллям.

Великий вплив на молодого Голсуорсі, за його ж твердженнями, справили твори російського письменника Івана Тургенева, який для нього був «найвищим літературним зразком» [2, с. 7]. Майбутнього англійського романіста приваблювали у творах Тургенева сміливий потяг до правди, людяність, неперевершена простота художньої майстерності.

До речі, можна образно сказати, що через Тургенева, Дж. Голсуорсі був дотично пов'язаний з Україною. Тургенєв Іван Сергійович (1818-1883), хоч був росіянином, жив в Росії і у Франції, проте з інтересом і симпатією ставився до українського народу і його

літератури. Підтримував дружні стосунки з Т.Г.Шевченком (клопотався про посмертну публікацію його творів за кордоном, брав участь у визволенні з кріпацтва родичів поета); Марком Вовчком (переклав російською мовою її оповідання і надрукував їх у 1859 р. з своєю передмовою), написав «Спомини про Шевченка» (1875). Зустрічався в Петербурзі з діячами української культури (М. Костомаровим, В. Білозерським, Т. Шевченком, Д. Мордовцем та ін.) [3, с. 18].

В 1896 р. Голсуорсі видає свій перший роман — «Джослін», в 1904 р. — п'яту книгу «Острів фарисеїв». 23 березня 1906 р. вперше вийшов у світ у видавництві «Хейнеман» його роман «Власник», який започатковує знамениту трилогію «Сага про Форсайтів». Він приніс Голсуорсі репутацію серйозного письменника, став найвідомішим його твором.

В цьому ж 1906 р. Голсуорсі дебютував п'єсою «Срібна шкатулка», після чого одержав визнання і як драматург. Згодом виходять найпопулярніші його п'єси «Боротьба», «Правосуддя» і «Справедливість», в яких драматург порушує гостросюжетні соціальні проблеми, а остання п'єса навіть спричинила тюремну реформу.

Характерною особливістю його творів була любов до життя і віра в людину, повага до інших народів, їхньої культури і національних традицій. Борючись своїми творами за ці ідеали, видатний майстер критичного реалізму протистояв ідеології попередників фашизму — Фрідріхові Ніцше, Освальдові Шпенглеру, Габріеле д'Аннунціо.

У п'єсі «Натовп», написаній на початку 1914 року він різко викриває бездушну довіру міщанства до облудної ура-патріотичної пропаганди, що її вели ідеологи реваншизму з метою підготовки загарбницької війни.

З початком Першої світової війни Голсуорсі записав у своєму щоденнику: «Я ненавиджу і відчуваю огиду до будь-якої війни, я ставлюсь до неї з презирством. Думка про те, що щодня будуть

здійснюватись мільйони актів звірств і насильства, розриває мені душу... Написав декілька слів про мир, але не буду їх нікуди посилати. Який сенс шептати під час урагану» [4, с. 207].

В перші тижні війни Голсуорсі написав нарис «Роздуми про війну», де він в розгубленості від неможливості зупинити світове побоїще зауважує: «Це велика поразка всіх утопістів, мрійників, поетів, філософів, гуманістів, борців за мир...» [4, с. 208].

Така людина як Голсуорсі, наділена гострим відчуттям співчуття до ближнього, не могла не впасти у відчай при думці про неминучість людських страждань і руйнувань під час війни, який посилювався усвідомленням власного безсилля, щоб їй протистояти.

Проте на пропозицію Анрі Барбюса приєднатися до антивоєнної літературної групи «Кларте» відповів відмовою, тому що вважав, що мистецтво не повинно брати на себе ніяких політичних зобов'язань [1, с. 123].

В політичній сфері він не займав визначеної позиції: «Я не належу ні до однієї з політичних партій — ні до торі, ні до лібералів, ні до соціалістів — і прагну бути вільним у своїх міркуваннях» [8, с. 25-26].

Д. Голсуорсі постійно мучило сумління, він не знав як полегшити людські страждання, спричинені війною, ніби сам був винуватий у цьому. «Страшно заглянути у власну душу, — писав він. — Я все роздумую про те, в чому полягає мій обов'язок...» [1, с. 208].

Як великий гуманіст, для якого завжди на першому місці стояла турбота про ближнього, про долю людства, щоб хоч трохи полегшити страждання інвалідів, біженців..., він вирішує усі кошти, зароблені літературною працею, віддати на благодійні цілі у фонд допомоги жертвам війни. У щоденнику письменника-нобеліста ми знаходимо такі записи: «Відправив 250 фунтів в різні воєнні фонди. Загальна сума витрат складає тепер 1250 фунтів: 400 фунтів — на польові шпитали, 300 — допомога бельгійцям, 250 — на сигарети, 200 — принцу Уельському... 50 — пожертви дрібним комітетам» [1, с. 209].

Але цього йому здається замало і він вирішує їхати з дружиною у Францію працювати на громадських засадах у шпиталі Дороти Олхасен для поранених вояків: Джон — масажистом, Ада — санітаркою. Для цього проходить курси масажистів і відправляється на континент. Три місяці без жодного вихідного дня працював у госпіталі інвалідів. «Мій масаж, як не дивно, очевидно йде на користь, — писав Джон своїй сестрі Мейбл Рейнолдс. — В день я працюю з десятком пацієнтів, витрачаючи на це п'ять годин, згодом близько півгодини займаюся з кількома хворими гімнастикою за системою Мюлера, а також допомагаю хворим, прислужуючи за столом під час обіду» [1, с. 222].

Робота в шпиталі викликала в нього постійну зацікавленість і турботу про інвалідів війни, до їх майбутнього, їх можливості отримати нові професії, щоб вони змогли адаптуватися до нового життя з своїми вадами, щоб могли відчувати себе повноцінними громадянами суспільства. Голсуорсі з тривогою роздумує: «Що чекає інвалідів війни після шпиталю? Чи зможуть вони прилаштуватися в післявоєнному житті, чи існує небезпека, що країна, якій вони служили, забуде про них одразу ж, як тільки наступить мир?» [1, с. 224].

Як актуально звучать ці слова сьогодні і для нашої незалежної України! Адже й у нас розв'язані далеко не усі проблеми ветеранів війни, інвалідів-афганців, інших миротворців, тих кого скорочують з військової служби. Чи багато є у нас меценатів, які б щось зробили для полегшення їх долі?!

В 1916 р. Голсуорсі передає Червоному Хресту свій фамільний будинок на Кембрідж-гейт, 8, в якому згодом було відкрито клуб інвалідів війни під назвою «Кіченф Хауз» [4: 232] та у фонд цього клубу 400 фунтів стерлінгів, а також редагує журнал для інвалідів «Повернення до життя» [1: 219]. Як відомий меценат, Голсуорсі і після війни витрачав не менше половини власних коштів на добродійність, активно виступав за соціальні реформи, агітував за

перегляд закону про цензуру, розлучення, мінімальну зарплату, виборчі права жінок. Уже будучи смертельно хворим (страждав від пухлини мозку) письменник розпорядився, щоб Нобелівську премію, присуджену йому у 1932 році «за високу майстерність оповідача, вершиною чого є «Сага про Форсайтів», було передано ПЕН-клубу — міжнародній письменницькій організації, яка була заснована Голсуорсі ще у 1921 р.

Помер всесвітньо відомий письменник-гуманіст, автор 20 романів, 27 п'єс, 135 новел, 3 віршованих збірок і 5 збірок есе 31 січня 1933 р. і відповідно до заповіту, його прах було розвіяно в горах біля Бері, які він дуже любив.

Минають роки, десятиліття, уже й 100 років минуло з виповнилось з дня виходу у світ першої частини трилогії Голсуорсі «Сага про Форсайтів» — «Власник», але вона досі не застаріла. Адже справді видатні літературні твори, які входять в золотий фонд «Нобеліани», ніколи не старіють. Вони не втрачають своєї цінності і як документи свого часу, і як високі надбання художнього людинознавства.

Література

1. Дюпре К. Джон Голсуорсі. Біографія / К. Дюпре. -М.: Радуга.- 1986.- 312 с.
2. Ільчевський Анатолій. Передмова / Джон Голсуорсі. Сага про Форсайтів. Трилогія / Анатолій Ільчевський.-К: Вища школа.-1982.- 879 с.
3. Тургенев І.С. Оповідання і повісті // Передмова / І.С. Тургенев. — К.: Держліт.України. 1979.-395 с.
4. Голсуорсі Д. Размышления о войне. Вступн. ст., предисловие Д. Жактиевой / Д. Голсуорсі // Собр. соч., взт. М.: Правда, 1962.
5. Голсуорсі Д. Сага про Форсайтів. Трилогія/ Д. Голсуорсі.- К.: Вища школа.-1982. — 879 с.
6. Лауреати Нобелівської премії 1901-2001: Енциклопедичний довідник. Ювілейний випуск. Джон Голсуорсі.-К.: Наука.-768 с.

7. Томчани В.І. Лауреати Нобелівської премії з літератури// Обдарована дитина/ В.І. Томчани.-2003, № 5. — с.124.
8. Шпиталь А. Джон Голсуорсі/ А. Шпиталь, А. Шкляр. Нобелівські лауреати з літератури. -К.: Зарубіжна література, 1997.-68 с.

Василь Ніконенко

Нобелівська премія як аванс політиці реалізму і новаторства

Тернопільський національний
технічний університет ім. Івана Пулюя

Розглядається феномен харизматичності нинішнього президента США Барака Обами та інноваційний характер його внутрішньої і зовнішньої політики, яка зорієнтована на нову парадигму співіснування і співробітництва соціальних груп та цивілізацій. Удостоєння його Нобелівська премії миру розцінюється як великий кредит довіри до цього найвпливовішого політика планети і своєрідний стимул до реалізації його конструктивного курсу.

9 жовтня 2009 р. інформаційні агентства та інші засоби масової інформації усього світу повідомили, що новим лауреатом Нобелівської премії миру став Президент США Барак Обама. Таке сенсаційне рішення Нобелівського комітету стало несподіванкою, оскільки найпрестижнішу гуманітарну нагороду світу отримала людина, яка не пропрацювала на президентській посаді ще й року. Навіть для самого Барака Обами присудження йому

цієї премії було несподіванкою. Збентежений і здивований такою високою оцінкою, він відверто визнав, що не сприймає її як визнання його власних досягнень і не вважає себе бути гідним серед попередніх лауреатів Нобелівської премії миру, які суттєво вплинули на хід світового розвитку.

Чим же й насправді керувався Нобелівський комітет в Осло, роблячи свій вибір? Адже серед кандидатів на цю премію була рекордна кількість номінантів — 205 як конкретних відомих осіб, так і організацій. Обґрунтовуючи свій вибір на користь Барака Обами, Нобелівський комітет миру брав передусім до уваги його цілеспрямовані зусилля по активізації міжнародної дипломатії і співпраці між народами, по формуванню нового клімату в міжнародній політиці, а також його діяльність по скороченню арсеналів ядерної зброї та побудові без'ядерного світу. Одночасно Комітет керувався також бажанням підтримати те, що Барак Обама як Президент США намагається досягти на своїй посаді. Саме тому світова громадськість розцінила присудження Нобелівської премії миру Обамі як нагороду не тільки і, можливо, не стільки за минулі досягнення, але й за те, що буде зроблено ним у майбутньому. Це розуміє і сам Обама, розцінюючи премію, як стимул для подальших дій.

Кандидатура Барака Обами, який є свіжим обличчям в американській політиці, ідеально підходить для носія змін і генератора нових ідей та відмови від застарілих стереотипів мислення і поведінки. Він, на відміну від більшості американських політиків, має реальніше та об'єктивніше уявлення про світ і життя простого люду, пізнавши на власному досвіді і расову дискримінацію, і відчувши ставлення до США за кордоном.

Народився Барак Хусейн Обама 4 серпня 1961 р. в Гонолулу, столиці штату Гавайї, в родині темношкірого кенійця і білої американки, які навчалися в Гавайському університеті. Коли Бараківі виповнилося лише два роки, його батьки розлучилися, а коли

хлопчиків було шість років, його мати вийшла заміж вдруге за індонезійського студента, і сім'я переїхала на батьківщину вітчима — в Джакарту. Уже дорослим Барак дізнався, що його батько загинув в автомобільній аварії в Кенії, а в 1995 р. померла від раку його мати.

Початкову освіту Барак Обама здобув в одній із державних шкіл Джакарти, а після переїзду родини на Гавайї продовжує навчання в привілейованій школі в Гонолулу, яку закінчив в 1979 р. Після школи Обама навчається в Західному коледжі в Лос-Анджелесі, потім переводиться на політологічне відділення Колумбійського університету, який закінчує в 1983 р., а далі навчається на юридичному факультеті Гарвардського університету. Він має вчений ступінь доктора юридичних наук і майже 10 років викладав курс «Конституційне право» та інші дисципліни на юридичному факультеті Чиказького університету.

Займаючись юридичною практикою, Барак Обама спеціалізувався на проблемах дотримання та захисту громадянських прав і свобод, запобігання расової дискримінації, вдосконалення системи благодійницької допомоги мешканцям бідних районів та іммігрантам. Розуміючи, що для поліпшення умов життя людей необхідні зміни в законодавстві і в політиці, Обама бореться за місце в сенаті штату Іллінойс, де і розпочинається його політична кар'єра як голови одного з комітетів і представника Демократичної партії. Закликаючи до оновлення і змін в політичному житті, Барак Обама обирається в сенат США, де він на той момент стає єдиним афроамериканцем.

Стрімке політичне зростання Обама супроводжується надзвичайно швидким завоюванням симпатії преси. Барак Обама стає однією з найвідоміших фігур у Вашингтоні. Він відкрито проголошує про свої наміри балотуватися на номінацію від Демократичної партії на президентських виборах. Передвиборча конкуренція між першою жінкою (Хіллари Клінтон) та першим чорношкірим

кандидатом на посаду президента була однією з найцікавіших в історії США. В цій кампанії Обама користувався такою популярністю, що преса заговорила про «обамоманію»... 4 листопада 2008 р. на виборах із значним відривом він обходить свого конкурента — республіканця Джона Маккейна, і 12 січня 2009 р. обіймає посаду президента США. Подивитись на церемонію інавгурації 44-го президента США у Вашингтон приїхало декілька мільйонів людей. Політики і прості громадяни усіх країн світу зустріли перемогу першого темношкірого, який став президентом наймогутнішої держави світу, з великим оптимізмом і надією.

Симпатії та довір'я до Обама ґрунтуються на харизмі його лідерства та його особистісних рисах і якостях. Фігура цього політика породжує у багатьох асоціації із Джоном Кеннеді. Навіть його опоненти визнають унікальну харизматичність Барака Обама, його гостре політичне чуття, вміння об'єднувати навколо себе і на підтримку певних цілей людей різних національностей, соціальних верств і віросповідань. Особливо важливою є роль таких лідерів у складні, кризові періоди суспільного розвитку. Свідченням блискучого організаторського таланту Обама і його толерантного ставлення до конкурентів та інакодумців є його довід об'єднання в роботі над розв'язанням конкретних проблем представників Демократичної і Республіканської партій. Характерною особливістю Барака Обама є відмова від ворожої позиції стосовно конкурентів. Для цього він намагається усунути з політики стиль впевненості в своїй повній правоті і помилково-шкідливої дурості противників. Він зорієнтований не на очорнювання опонентів, а на пошук в їхній позиції раціональних моментів і конструктивне співробітництво з ними.

Зростанню авторитету першого чорношкірого президента США сприяють його привабливі людські якості — чесність, щирість, скромність, працелюбність і дисциплінованість, вміння дохідливо доносити до людей свою думку завдяки блискучому

використанню ораторських прийомів. Як широка читацька аудиторія, так і літературні критики визнають також письменницьку майстерність Обама, який у двох своїх книгах — «Мрії від мого батька» і «Сміливість надії» розповідає про формування свого світогляду і своє бачення перспектив суспільного розвитку. Маючи християнські переконання, Барак Обама разом із сім'єю відвідує церковні богослужіння. До речі, грошову частину Нобелівської премії миру — 10 млн крон або 1.4 млн доларів чи 980 тис. євро Обама вирішив віддати на благодійність, що є яскравим свідченням його гуманізму і моральності. Обама не намагається робити політичний капітал на своєму афроамериканському походженні і кольорі шкіри. Він неодноразово заявляв, що не звинувачує нікого і ні в чому, не вимагає якоїсь компенсації за історичні образи, що мали місце у далекому чи недавньому минулому.

Слід визнати, що слова і наміри Барака Обама не розходяться з ділом, про що свідчить його діяльність на міжнародній арені. Осудливо ставлячись ще раніше до планів адміністрації Джорджа Буша щодо вторгнення в Ірак, нині вже на посаді президента США Обама робить практичні кроки для завершення цієї військової операції і виведення звідти американських військ. Він виразив свою готовність до переговорів із Іраном, з яким США вже тридцять років не підтримують дипломатичних відносин, і виступив за мирне урегулювання усього комплексу проблем близькосхідного конфлікту. При цьому Обама оголосив про відмову від односторонньої зовнішньої політики свого попередника — Джорджа Буша як на регіональному, так і на національному і глобальному рівнях. Були зроблені реальні кроки по конструктивному «перезавантаженню» американо-російських відносин і підписанню нової угоди про обмеження стратегічних наступальних озброєнь, що відкриватиме перспективу світу без ядерної зброї і «шлях, який ґрунтуватиметься на взаємних інтересах та взаємній повазі» [1, С. 333]. У цьому ж контексті слід розцінювати відмову Барака

Обами від проекту Дж. Буша щодо розміщення в Європі, зокрема в Польщі і Чехії, ракет-перехоплювачів та радарів. Обама під час виборчої кампанії неодноразово заявляв про ці свої наміри в разі обрання його президентом США і слова свого дотримався.

Заявивши, що Америка занадто часто і непродумано займалась так званим «експортом демократії», Обама відмовляється від месіанських амбіцій попередньої адміністрації, оскільки така політика здійснювалась не на основі врахування цінностей і позицій більшості населення планети. «Він нарешті сказав відверто, що світова політика і політика західної цивілізації повинні ввійти в нову еру і ґрунтуватися на новій філософії, у відповідності до якої безпека має досягатися не мовою конфронтації, а співробітництва, — констатував інший відомий лауреат Нобелівської премії миру Лех Валенса. — Ми отримали урок нового мислення» [2].

Перемога на президентських виборах в США Барака Обами і присудження йому Нобелівської премії миру вселяють у серця людей надії на те, що політика набуватиме ознак виваженості і конструктивного реалізму. «Промінчиком надії» назвав Обаму відомий американський кінорежисер

Майкл Мур [3]. Нині Барак Обама є найвпливовішим політиком планети, у якого є всі шанси виправдати великий кредит довіри до нього людей, і Нобелівська премія миру буде не тільки авансом за добрі наміри, але й імпульсом до втілення їх.

Література

1. *Інавгураційні промови Президентів США.* — Харків: Фоліо. — 2009. — 335 с.
2. *Валенса Л. Мы можем обижаться на США и Обаму, но президент США доказал, что мыслит шире. Киевский телеграф.* — 2009, № 42.
3. *Мур М. Не надо подражать Америке, не теряйте себя! // Киевский вестник.* — 10 декабря 2009 года.

Василь Ніконенко

Лех Валенса як символ боротьби за свободу

Тернопільський національний
технічний університет ім. Івана Пулюя

Досліджується життя і діяльність легендарного провідника «Солідарності» і правозахисника, першого президента посткомуністичної Польщі Леха Валенси, ефективність боротьби якого по демонтажу тоталітаризму і переходу до демократії була зумовлена не тільки особистим героїзмом цього видатного політика, але й його консенсусно-компромісним курсом, орієнтацією на реалізм і конструктивний підхід до розв'язання суспільних конфліктів.

У сузір'ї яскравих постатей — лауреатів Нобелівської премії миру почесне місце займає видатний політичний діяч, легендарний провідник «Солідарності» і колишній президент Польщі Лех Валенса. Ця престижна нагорода, якої Л. Валенса був удостоєний в 1983 р., стала закономірним визнанням і оцінкою його героїчної правозахисної діяльності, спрямованої на демонтаж тоталітаризму та перехід до демократії.

Лех Валенса належить до того розряду політиків, які вийшли

із середовища простих трудівників, і свого «хлопського» походження майбутній харизматичний лідер ніколи не забував і не цурався [1, С. 288]. Після початкової освіти, яку Л. Валенса здобув у приходській школі, він навчається у професійному училищі, де набуває кваліфікацію електрика. Не виявивши особливих успіхів у навчанні, він уже тоді демонструє свої яскраві організаторські здібності. Після кількох років служби в армії Валенса влаштовується електрослюсарем на величезну судноверф у балтійському порту Гданьськ, де включається в активну правозахисну діяльність. За участь у робітничих заворушеннях Валенса був звільнений з роботи, що змусило його перебиватись випадковим заробітком. Саме в цей період він вступає в дисидентський «Комітет громадської самооборони», за що зазнає переслідувань з боку таємної поліції і неодноразових арештів. Незважаючи на це, Валенса починає видавати нелегальну газету «Балтійський робітник», а в 1979 р. засновує нелегальну Балтійську вільну профспілку. Разом з іншими робітничими лідерами Л. Валенса підписує Хартію прав робітників, в якій були викладені основні вимоги до влади, в тому числі і вимога права на створення незалежних профспілок та права на страйк.

Під час нової хвилі робітничих заворушень страйкуючі захопили в 1980 р. судноверф, і уряд Польщі, зважаючи на зростання масштабів страйкового руху, змушений був піти на переговори, в результаті яких була підписана знаменита Гданьська угода. Відповідно до неї робітники здобули право на об'єднання в спілки і право на страйки, підвищення зарплати, доступ до засобів масової інформації. Була також досягнута домовленість про звільнення політичних в'язнів. Все це стало можливим завдяки поміркованій, виваженій і реалістичній лінії Л. Валенси як голови страйкового комітету, а потім і голови загальнонаціонального об'єднання «Солідарність».

Коли радикали висунули вимогу про відставку комуністичного уряду і перегляд політичних зв'язків Польщі з Радянським

Союзом, спровокувавши тим самим введення в 1981 р. воєнного стану, Л. Валенса гiрко сказав профспiлковим лiдерам: «Ви свого добились». В умовах воєнного стану, який був введений генералом В. Ярузельським, всi керiвники профспiлок були арештованi, «Солiдарнiсть» була заборонена, армiя зайняла мiста Польщi. Інтернований майже рiк Валенса став свiдком розгрому створеного ним профспiлкового руху.

Присудження в таких умовах Леху Валенсi Нобелiвськoї премiї миру стало для нього вагомою пiдтримкою, додавши оптимiзму i посиливши надiї на краще майбутнє, яке ґрунтуватиметься на справедливостi i гуманiзми. Побоюючись, що йому не дозволять повернутися в Польщу, Л. Валенса попросив свою дружину Мирославу бути присутньою замість нього на урочистій церемонiї в Осло (Норвегiя) i прочитати його послання. Нобелiвську лекцiю Л.Валенси озвучив один iз лiдерiв «Солiдарностi» Б. Цивiнський, який переховувався тодi в Брюсселi. Лейтмотивом цiєї лекцiї був заклик до взаєморозумiння i дiалогу.

Тим часом процес лiбералiзацiї в Польщi набирав силу, i в 1989 р. опозицiя була не тiльки легалiзована, але й перемогла на парламентських виборах. У 1990 р. Лех Валенса перемагає на президентських виборах (за нього було вiддано 75% голосiв). За час свого президентства (1990-1995 рр.) Л. Валенса пiдтримував курс на системнi ринковi реформи i формування полiтичної системи, характерною рисою якої є сильна президентська влада, яка б не допускала хаосу i обмежувала бюрократiю. Перший президент демократичної Польщi постiйно вимагав залучати до працi у органах влади професiоналiв, прагматикiв, зауважуючи у зв'язку з цим, що боротися за владу легше, нiж керувати i управляти.

Популярнiсть i харизма Леха Валенса ґрунтувались не тiльки на його смiливiй i послiдовнiй боротьбi за свободу, але й на його привабливих якостях: чесностi, правдивостi, дисциплiнованостi, простотi, почуттi гумору, вродженiй схильностi до консенсусних

і компромісних методів урегулювання конфліктних ситуацій [1, С. 172]. Валенса вміє виступати, ігноруючи при цьому ораторські прийоми і граматичні норми, що імпонує аудиторії. Він хороший сім'янин, у нього восьмеро дітей, стосунки з якими він будує як на любові, так і на вимогливості [1, С. 169, 172, 245]. Загальновідомим є також те, що Лех Валенса ревний католик, який щоденно відвідує костел. Вважають, що саме церква в значній мірі сприяла формуванню його схильності до компромісів і негативного ставлення до насильства в політиці [1, С. 9].

Після закінчення президентської каденції Л. Валенса не припиняє своєї політичної діяльності. Не боячись звинувачень радикалів у схильності до компромісів, він орієнтується, як і раніше, на пошук взаємопорозуміння і конструктивного співробітництва між різними соціальними групами і політичними силами. Валенса переконаний, що конфлікти слід вирішувати мирно, бо навіть в умовах тоталітарного режиму виважена і збалансована політика запобігла кровопролиттю і сприяла тому, що комуністи віддали владу мирно. Саме тому він виступає проти закликів нових керівників «Солідарності» вивести людей на вулиці, оскільки не можна сліпо переносити методи політичної боротьби минулого на умови посттоталітарного сьогодення. Коли у зв'язку із відзначенням ювілею Варшавського антифашистського повстання була влаштована інсценізація вуличних боїв, то Л. Валенса відверто заявив, що він є противником таких акцій, бо вони не примиряють, а розділяють. Потрібно ж усувати бар'єри, перепони, а не зводити нові. Конструктивну медіаторську функцію виконував Лех Валенса і під час помаранчевих подій 2004-го року в Україні, активно включившись у пошук консенсусу шляхом взаємних компромісів.

Послідовну миротворчу діяльність веде колишній президент Польщі та очолюваний ним незалежний фонд «Інститут Леха Валенси» на міжнародній арені. За великі й результативні зусилля по досягненню і зміцненню європейської єдності його прийма-

ють в Раду мудреців ЄС. Міжнародне визнання здобув Л. Валенса своїми оцінками як регіональних, так і глобальних проблем людства, конструктивним підходом до їх розв'язання. Він є послідовним прихильником постійної модернізації і трансформації суспільства, вважаючи, що в іншому випадку західна цивілізація програє, як програв і комунізм. Адже нас чекає світ, який подібний на правила дорожнього руху, де кожен буде вибирати свій шлях, дотримуючись при цьому принципів свободи, плюралізму і співробітництва.

Література

1. *Walensa L. Droga do wolności. — Warszawa: Editions spotkania, 1991. — 290 с.*

Василь Ніконенко

Альберт Швейцер і концепція «благоговіння перед життям»

Тернопільський національний
технічний університет ім. Івана Пулюя

Аналізується унікальна постать великого гуманіста ХХ століття, творця нового етичного світогляду і теорії «благоговіння перед життям» Альберта Швейцера. Особлива увага звертається на те, що цей геніальний вчений і громадський діяч на практиці власного життя і діяльності в найнесприятливіших і екстремальних обставинах довів реальність своїх теоретичних постулатів.

Яскравою і унікальною особистістю, справжнім енциклопедистом ХХ століття був геніальний німецький мислитель і громадський діяч Альберт Швейцер (1875-1965), якому вдалося не тільки створити самобутню етичну доктрину гуманізму, але й втілити її у реальне життя. Постать цієї унікальної людини, що мала універсальний спектр обдарувань, не вміщається у звичні рамки конкретних понять, які відображають диференційований характер життєдіяльності у сучасному суспільстві. Вражає вже сам перелік його професійних і громадських занять: вчений, письменник, філософ, теолог, пастор, місіонер, музикознавець, органіст, лікар і громадський діяч.

Уже до тридцятирічного віку Швейцер зумів досягти визначних успіхів у різних сферах своєї діяльності, ставши відомим не тільки в Німеччині, але й в інших країнах своїми науковими працями та концертами. Його книга про життя і творчість Й.С. Баха забезпечила йому європейську славу як талановитого дослідника-музикознавця. І ось уже на підступах до вершин успіху і тріумфу молодий професор Страсбурзького університету Альберт Швейцер вирішує все різко змінити, поринувши з головою у надзвичайно складну і важку працю — вивчення медицини, цілком нової для нього галузі знань. Через 6 років ретельного студіювання медицини А. Швейцер отримує диплом лікаря і міняє Європу на Африку, славу і комфорт на скромне місце лікаря, благополуччя на труднощі і небезпеку.

У 1913 р. А. Швейцер засновує в Ламбарені (Габон) лікарню, яка стала головною справою і полігоном місіонерської діяльності та перевірки його морально-етичної доктрини гуманізму. Саме за подвижницьку та безкорисливу працю лікаря і організатора лепрозорію для хворих на проказу в цій частині Екваторіальної Африки, а також за самовіддану місіонерську діяльність Альберт Швейцер і був удостоєний в 1952 р. Нобелівської премії миру, що стало свідченням світового визнання його заслуг на ниві реального утвердження ідеалів гуманізму.

Основним критерієм зрілості суспільства і досягнутого рівня гуманізму А. Швейцер вважав ставлення людини до життя. Він був переконаний, що процес рефлексії над життям обов'язково і незворотно веде до усвідомлення необхідності шанобливого, навіть «благоговійного» ставлення до життя, причому до усіх форм його вияву[1, С. 29]. Тільки світогляд, що ґрунтується на благоговінні перед життям, його збереженні і вдосконаленні, може бути основою морального оновлення суспільства. Повага до всього живого є фактично універсальним законом, що був відкритий А. Швейцером.

Принцип благоговійного ставлення до життя виступає у А. Швейцера єдиним і самодостатнім змістом нормативної моделі морально гідної поведінки. Будь-який відступ, відхилення від цього принципу об'єктивно стає моральним злом. «Добро — те, що сприяє збереженню і розвитку життя, — писав мислитель, — зло ж є тим, що знищує життя або перешкоджає йому» [1, С. 218].

Етика А. Швейцера не містить системи норм, вона пропонує єдине правило — благоговійно ставитись до життя всюди і завжди, коли індивід зустрічається з іншими проявами волі до життя. «Суттю волі до життя є її прагнення прожити життя, — вважав А. Швейцер. — В ній закладена внутрішня сила, що примушує її здійснити свою ціль найдосконаліше. У квітучому дереві, в дивовижних формах медузи, в стеблинах трави, в кристалах — скрізь вона прагне досягти властивої їй досконалості. У всьому, що існує, діє сила, що прагне до ідеалу» [1, С. 203].

Справжня моральність у людині, на думку А. Швейцера, є тільки тоді, коли вона підкоряється внутрішньому спонуканню допомагати будь-якому життю, якому вона може допомогти, і утримуватися від того, щоб завдати будь-якої шкоди живому: не зірве без потреби квітку, не роздушить комаху, перенесе черв'яка з дороги в траву, не боячись бути висміяним за сентиментальність

[1, С. 218]. Звичайно, людина не ангел, і як істота земна, тілесна вона не може не спричиняти шкоди іншим створінням. Але людина може свідомо дотримуватись у своїх діях принципу благоговіння перед життям, сприяючи його утвердженню всюди, де це можливо, і зводячи до мінімуму шкоду, що пов'язана з її існуванням і діяльністю.

Індивід не може ігнорувати того, що реальності, в межах якої він діє, притаманна жорстока драма роздвоєння, коли одна жива істота утверджує себе за рахунок іншої. І людині не дано вирватись із цієї ситуації роздвоєності. На питання про те, як же людина має вести себе, А. Швейцер відповідає: сприймати ситуацію

такою, якою вона є, мати мужність і мудрість бачити біле білим, а чорне чорним. Людина повинна бути достатньо як розумною і тверезою, щоб не ставити перед собою нереального завдання повністю уникнути зла, так і достатньо чесною і мужньою, щоб не видавати заподієне нею зло за добро.

Особливо важливим є те, що принцип поваги до життя і благоговіння перед ним є змістовно визначеним і самоочевидним. Щоб встановити відповідність своїх дій цьому моральному принципу, індивіду не потрібно вдаватись до якихось додаткових логічних процедур. Зробити це для нього так само просто, як і вияснити: світить на небі сонце чи ні. Моральний імператив Швейцера блокує всілякі хитромудрі маніпуляції свідомості. Адже до уваги беруться тільки прямі дії, що спрямовані на утвердження волі до життя. А тут помилитись уже не можна. Зриваючи квітку, людина здійснює зло, рятуючи поранену тварину, творить добро. Це так просто, так елементарно.

Мінімально необхідний поріг між благоговінням до життя і життєзапереченням у кожному конкретному випадку визначає сам діючий індивід. Загального правила, абсолюту, що визначає етичний стандарт поведінки, готового рецепту дозволеного «самозбереження» не існує. Етика А. Швейцера лише встановлює дві осі — добра і зла, — і в рамках цієї системи координат, відповідно до обставин і почуття відповідальності кожна людина вирішує, чим вона може і повинна поступитися заради інших. Людина розкриває себе як моральна істота саме через свою поведінку в конкретних життєвих ситуаціях, беручи на себе всю відповідальність за свій вибір і свою поведінку. «Селянин, що скопив на лузі тисячу квітів для корму своїй корові, не повинен заради забави змінити квітку, що росте обабіч дороги, бо в цьому випадку він здійснює злочин проти життя, який не виправданий жодною необхідністю», — слушно зауважує А. Швейцер [1, С. 223].

Переконливий доказ і яскраву ілюстрацію реальної можливості жити у відповідності з новим етичним світоглядом дав сам

Альберт Швейцер, який жив так, як мислив, і мислив так, як жив. На досвіді власної життєдіяльності він показав, як можна залишатися людяним в будь-яких життєвих обставинах. Великий гуманіст здійснив на собі своєрідний експеримент, причому з такими граничними навантаженнями, які надають йому достатню доказовість, верифікувавши тим самим свої теоретичні постулати щодо принципу благоговіння перед життям.

Наприкінці свого життя Альберт Швейцер включається в активну і організовану боротьбу за збереження миру та заборону випробувань атомної зброї і заборону цієї зброї взагалі, усвідомлюючи колосальну небезпеку для людства і для всього живого на землі. Це стало логічним і закономірним продовженням боротьби великого гуманіста і лауреата Нобелівської премії миру за реалізацію свого принципу благоговіння перед життям.

Література

1. Швейцер А. *Благоговение перед жизнью. Пер. с нем.* — М.: Прогресс, 1992. — 576 с.

Михайло Андрейчин

Відкриття збудників інфекційних хвороб: сучасні досягнення і перспектива

Тернопільський державний
медичний університет ім. І.Я. Горбачевського

Складено список з понад 50 інфекційних збудників, які були відкриті різними наукоцями в період від 1980 по 2006 рр. Відповідно вдалось описати ряд раніше не диференційованих вірусних, рикетсійних, хламідійних і бактерійних інфекцій. Названо науковців, які були удостоєні Нобелівської премії за найбільш важливі досягнення в цій ділянці інфектології.

Пропонується вивчати світовий досвід виявлення збудників інфекційних хвороб, залучаючи до цього молодих дослідників.

За останню чверть ХХ століття біологічні науки збагатились методами досліджень, які здійснили справжню науково-технічну революцію в пізнавальному процесі. Арсенал діагностики інфекційних хвороб поповнили принципово нові методи: імуноферментний і радіоімунний аналіз, полімеразна ланцюгова реакція. За розробку останньої американський біохімік Керрі Мюллес у 1993 р. отримав Нобелівську премію. Вдалось розшифрувати мо-

лекулярну організацію багатьох збудників і відкрити низку нових патогенів.

Вчення про інфекційні хвороби набуло такого бурхливого розвитку, що навіть високо кваліфіковані фахівці в цій галузі медицини не встигають опанувати нові знання.

За нашими підрахунками, починаючи з 80-х років минулого століття і дотепер відкрито понад 50 раніше не відомих патогенних пріонів, вірусів, хламідій і бактерій та довести їх етіологічну роль у патології людини (табл. 1). Завдяки цьому палітра інфекційних хвороб людини істотно розширилась. Найбільше місце серед них посіли вірусні інфекції.

Таблиця 1

Збудники інфекційних хвороб, відкриті за останні 25 років

Рік	Мікроорганізм	Хвороба
1980	HTLV-1 (human T-cell lymphotropic virus)	Гострий лейкоз із Т-лімфоцитів (ATL) Тропічне спастичне ураження (TSP) Мієлопатія, поєднана з HTLV-1 (HAM)
1981	Токсигенні штами Staphylococcus aureus	Синдром токсичного шоку
1982	HTLV-2	Лейкоз
1982	Borrelia burgdorferi	Бореліоз (хвороба Лайма)
1983	HIV-1, HIV-2	ВІЛ-інфекція/СНІД (AIDS), СНІД-деменція
1983	Вірус JC	Прогресуюча мультифокальна лейкоенцефалопатія
1983	Escherichia coli O157:H7	Ентерогеморагічний ешерихіоз, гемолітико-уремічний синдром

1983	<i>Helicobacter pylori</i>	Гастроудоденіт, виразкова хвороба
1984	<i>Rickettsia japonica</i>	Японська плямиста гарячка
1984	<i>Ehrlichia senettsu</i>	Ерліхіоз сенетсу
1985	<i>Enterocytozoon bieneus</i>	Тривала діарея
1986	<i>Cyclospora cayetanensis</i>	Затяжна водяниста діарея
1986	Герпес-вірус 6-го типу (HHV-6)	Раптова екзантема (триденна гарячка)
1989	Вірус гепатиту С (HCV)	Гепатит С
1989	<i>Chlamidia pneumoniae</i>	Назофарингіт, пневмонія, брон- хіальна астма, ішемічна хвороба серця, ендокардит
1989	Вірус Гуанаріто	Венесуельська геморагічна гарячка
1990	Герпес-вірус 7-го типу (HHV-7)	Синдром хронічної втоми
1990	Вірус гепатиту Е (HEV)	Гепатит Е
1991	<i>Encephalitozoon hellem</i>	Кон'юнктивіт, дисемінована хворо- ба
1991	Нові види <i>Babesia</i>	Нетиповий бабезіоз
1991	<i>Ehrlichia chaffeensis</i>	Моноцитарний ерліхіоз людини
1992	<i>Vibrio cholerae</i> O139:H7	Холера
1992	<i>Bartonella henselae</i>	Доброякісний лімфоретикульоз
1993	<i>Bartonella elizabethae</i>	Бактерійний ендокардит
1993	<i>Encephalitozoon cuniculi</i>	Дисемінована хвороба

1993	<i>Chlamidia pecorum</i>	Назофарингіт, пневмонія, бронхіальна астма, ішемічна хвороба серця, ендокардит
1993	Вірус Sin Nombre	Гантавірусний легеневий комплекс
1994	Вірус Sabia	Бразильська геморагічна гарячка
1994	Герпес-вірус 8-го типу (HHV-8)	Саркома Капоші, первинна лімфома, хвороба Кастлемана
1994	<i>Ehrlichia phagocytophila</i>	Гранулоцитарний ерліхіоз людини
1994	Вірус Гендра	Менінгіт та енцефаліт
1994	Bat paramyxovirus	Респіраторні хвороби з ураженням нервової системи
1995	Вірус гепатиту G	Гепатит G
1996	Пріони	Пріонові хвороби: Кройтцфельдта-Якоба, куру, синдром Герстмана-Страусслера-Шейнкера, фатальне сімейне безсоння, хвороба Альперса, аміотрофічний лейкоспонгіоз, міозит із пріонасоційованими вклученнями
1996	Hendra virus / Australian bat lyssavirus	Летальна пневмонія, енцефаліт
1997	Віруси грипу А H7N1 і H5N1	Грип А (Гонконг), пташиний
1997	Вірус гепатиту TT	Гепатит TT
1998	<i>Corynebacterium rhodococcus equi</i>	Деструктивна пневмонія
1999	Вірус Нінар	Менінгіт і енцефаліт
1999	Віруси грипу А H9N2 і А H9N9	Пташиний грип (Гонконг)

1999	Vірус гепатиту Sen	Гепатит Sen ?
1999	<i>Bartonella vinsonii</i> <i>ssp. arupensis</i>	Бактерійний ендокардит
1999	<i>Arcanobacterium</i> <i>haemolyticum</i>	Дифтерійне запалення глотки
2000	<i>Bartonella vinsonii</i> <i>ssp. berkhoffii</i>	Бактерійний ендокардит
2001	Метапневмовірус людини (hMPV)	Метапневмовірусна хвороба
2002	Вірус тяжкого гострого респіра- торного синдрому (SARS-Cov)	Тяжкий гострий респіраторний синдром
2003	Вірус грипу H7N7	Грип А, пташиний
2004	Mimivirus	Пневмонія
2006	<i>Granulobacter</i> <i>bethesdensis</i>	Хронічний гранульоматоз
Далі буде!		

Пріонові хвороби. Пріони — новий клас інфекційних агентів, які складаються лише зі змінених (патогенних) власних білкових молекул. Вони не містять нуклеїнових кислот і цим відрізняються від усіх інших відомих мікроорганізмів. Відкриття пріонів стало науковою сенсацією ХХ століття. Зробив це відкриття у 1982 р. американський біолог Стенлі Прюзинер, за що був удостоєний Нобелівської премії (1997).

Встановлено, що протеїн-пріон (PrP) є глікопротеїдом з молекулярною масою 33-35 kD, який кодується єдиним геномом, розташованим у людини в 20-й хромосомі. Найвищу концентрацію PrP виявлено в нейронах, але його можуть синтезувати й багато ін-

ших клітин організму. Цей білок існує у двох формах: у вигляді нормальної неінфекційної форми, яка виявляється в головному мозку як у нормі, так і при патологічних станах (позначається як клітинний протеїн-пріон, або PrP-с); у вигляді його ізоформи, або PrP-Sc (від scapie — тремор овець), яка вважається патологічною інфекційною формою, що накопичується в головному мозку тільки людей і тварин, котрі хворі на спонгіформну (губчасту) трансмісивну енцефалопатію. Патогенні пріони є мутантами PrP-с. На сьогодні встановлено 18 різних мутацій гена PrP людини, які асоційовані з різними пріоновими хворобами.

Розрізняють групу пріонових підгострих трансмісивних спонгіформних енцефалопатій людини та пріонові міопатії. До пріонових енцефалопатій зачислені хвороба Кройтцфельдта-Якоба та її нова атипозна форма, синдром Герстмана-Страусслера-Шейнкера, синдром «фатального родинного безсоння», хвороба куру, хронічна енцефалопатія дитячого віку, або прогресуюча хвороба Альперса.

Пріонові енцефалопатії виявляються з частотою від 1 до 100 на 1 млн мешканців. Родинні форми захворювання частіше спостерігаються в Чехії, Угорщині та Ізраїлі. Спорадична форма і так звана нова атипозна хвороба Кройтцфельдта-Якоба реєструються переважно в Європі, зокрема у Великобританії. Людина може інфікуватись двома шляхами: 1) внаслідок попадання інфекційного агента з їжею або після медичних процедур (пересадка твердої мозкової оболонки, рогівки, введення людського гіпофізарного гормону росту, прогестерону тощо), 2) шляхом спадкового, автосомно-домінантного успадкування. У природних умовах пріонові хвороби належать до зоонозів, джерело збудника — вівці, кози, корови, олені та інші копитні тварини, норки, коти. Виняток становить куру, який є антропонозом.

Ретровірусні хвороби. Завдяки розробці методики вирощування лімфоцитів у пробірках вдалось відкрити лімфотропні

ретровіруси HTLV-1, HTLV-2 (Human T-cell leukemia virus type 1 et 2), а також HIV-1 і HIV-2 (Human immunodeficiency virus). Всі вони містять РНК. Перші два віруси мають онкогенну властивість, спричиняючи проліферацію Т-лімфоцитів і помірну імунологічну недостатність, решта обумовлюють лімфаденопатію з руйнуванням Т-лімфоцитів й розвитком тяжкого імунодефіциту.

HIV-1 і HIV-2 мають різну географію поширення. У середині кожної родини віруси відрізняються за нуклеотидними послідовностями на 10-20 %, а родини поміж собою — не менш ніж на 30 %. Все це чітко показує вибухоподібну еволюцію HIV, що ускладнює створення тест-систем для лабораторної ідентифікації цих вірусів і розробку вакцин.

Джерелом названих ретровірусів є хворі на будь-яку клінічну форму інфекційного процесу. Передача збудника здійснюється парентеральним, статевим і трансплацентарним шляхами. В інфікованому організмі реплікація вірусів відбувається в клітинах крові та лімфи, що в разі HIV містять рецептори CD4+.

HTLV-1 і HTLV-2 спричиняють Т-клітинний лейкоз людини, HIV-1 і HIV-2 — ВІЛ-інфекцію/СНІД. Крім того, доведено етіологічну роль HTLV-1 у розвитку тропічного спінального парапарезу (HTLV-1 мієлопатія). Хвороба ендемічна для країн Південно-Східної Азії.

Одним з найбільших досягнень, очевидно, було відкриття вірусу імунодефіциту людини, що спричиняє ВІЛ-інфекцію/СНІД. Першовідкривачами збудника СНІДу, яким виявився лімфотропний ретровірус, визнані французські вчені Люк Монтаньє і Франсуаза Барре-Синуссі (1983), за що вони 2008 р. отримали Нобелівську премію. Однак це присвоєння спричинило суперечки серед науковців, тому що майже одночасно і незалежно від французів вірус відкрив американець Роберт Галло.

ВІЛ-інфекція набула пандемічного поширення. За матеріалами ВООЗ та ЮНЕЙДС на кінець 2005 р. число людей, які живуть із

ВІЛ/СНІДом, на планеті було найвищим за весь період епідемії — 40,3 млн осіб. Серед ВІЛ-інфікованих людей — 17,5 млн жінок репродуктивного віку та 2,3 млн дітей до 15 років. У 2005 р. було інфіковано ВІЛом 4,2 млн дорослого населення та 700 тис. дітей.

За даними сероепідеміологічного моніторингу, на кінець 2006 р. показник поширеності хворих на СНІД в Україні становив 14,4 на 100 тис. населення (на 01.01.2005 р. — 10,8 на 100 тис. населення), а показник інфікування склав 1,2 % (у 2005 р. — 1,1 %).

Шляхи інфікування ВІЛом: парентеральний (в основному при введенні ін'єкційних наркотиків) — 45,3 %, статевий — 35,4 %, (переважно гетеросексуальний), від матері до дитини — 16,4 %, не встановлений — 4,5 %. Споживачі ін'єкційних наркотиків склали 45,3 % від загальної кількості офіційно зареєстрованих ВІЛ-інфікованих громадян України.

Разом з Л. Монтаньє і Ф. Барре-Синуссі нобелівську премію отримав німецький вірусолог Харальд цур Хаузен за відкриття етіологічної ролі вірусу папіломи людини у виникненні раку шийки матки. Було відкрито шлях до створення вакцини проти цієї інфекції, яка вже успішно використовується. За даними ВООЗ, щорічно у світі діагностувалося коло 500 тис. випадків раку шийки матки і 250 тис. жінок помирало від цієї недуги. У щеплених осіб ця хвороба, як правило, не розвивається.

Герпеси. Знання про родину герпесвірусів поповнились відкриттям трьох нових ДНК-вірусів: HHV-6, HHV-7, HHV-8.

Вірус герпесу людини 6-го типу (Human herpes virus-6) здійснює реплікацію в імунокомпетентних клітинах CD4, а також менше у В-лімфоцитах, клітинах мозку, простати, яєчників, кісткового мозку. Уражає до 30 % дітей віком від 6 міс. до 3 років, спричиняючи розвиток раптової екзантеми. Збудник поширюється переважно парентеральним, перинатальним і статевим шляхами, а також, можливо, крапельним і контактано-побутовим. Пік захворюваності припадає на весну та осінь. Крім раптової екзантеми,

HHV-6, вірогідно, може бути етіологічним чинником синдрому хронічної втоми. Вважається, що в дорослих HHV-6 у поєднанні з HHV-7 може спричинити лімфопроліферативне захворювання.

Вірус герпесу людини 7-го типу (Human herpes virus-7) здійснює реплікацію в CD4-лімфоцитах і, можливо, у нервових клітинах й нещільній сполучній тканині. З цим вірусом пов'язують синдром хронічної втоми (chronic fatigue syndrome) і розвиток імунodefіциту. Передається контактним, статевим і аерогенним шляхами, при переливанні крові та її компонентів.

Вірус герпесу людини 8-го типу (Human herpes virus-8) дуже повільно продукується в Т- і В-лімфоцитах свого природного хазяїна. Вважається етіологічним чинником саркоми Капоші, первинної лімфоми, хвороби Кастлемана, а також, можливо, множинної мієломи. Епідеміологічний скринінг вказує на більше розповсюдження цього вірусу в південних країнах (Африка, Близький Схід, Південна Європа). У деяких африканських країнах цим вірусом інфіковано від 32 до 100 % населення. 30-50 % ВІЛ-інфікованих гомосексуалістів мають HHV-8. Основні шляхи передачі — статевий, парентеральний, перинатальний.

Вірусні гепатити. Дослідження вірусних гепатитів з тимчасовою умовною назвою «гепатити ні А, ні В» привело до відкриття ряду їх збудників, позначених літерами С, Е, G, ТТ і Sen.

HCV — флавівірус, має РНК і відзначається генетичною неоднорідністю, зумовленою частою заміною нуклеотидів у його геномі. Налічують 6 генотипів вірусу, понад 100 підтипів і нескінченну кількість їх мутантів (квазіваріантів). Через антигенну мінливість віріони весь час вислизають з-під імунного нагляду в організмі людини. Швидкість мутацій значно перевершує швидкість реплікації вірусу, що й обумовлює його багаторічну персистенцію в організмі людини.

Гепатит С — дуже розповсюджена хвороба печінки. Сьогодні у світі кількість хронічних носіїв HCV знаходиться в межах від

150 до 500 млн. Джерелом збудника виступають хворі люди і в 60-70 % випадків носії. Шлях передачі — парентеральний (штучний і природний). Ризик статевого і вертикального шляхів інфікування не перевищує 6 %. До 15 % інфікованих осіб видужують спонтанно, у 25 % хворих інфекція перебігає безсимптомно з нормальною активністю сироваткових амінотрансфераз і з мізерними патогістологічними змінами печінки. У 60 % хворих гепатит переходить у хронічну форму, у 20 % з них — у цироз печінки й навіть гепатокарциному. Такому висліді сприяють літній вік, чоловіча стать, алкоголізм, наркоманія, коінфекція ВІЛ і, можливо, HBV.

HEV — збудник гепатиту E — належить також до РНК-геномних вірусів. Був зачислений до родини Caliciviridae, але останнім часом його таксономічне місце переглядається. Порівняно з вірусом гепатиту A він стійкіший до фізичних і хімічних впливів. Основним джерелом збудника вважаються хворі на гепатит E. Виявлено широке розповсюдження вірусоносійства поміж тварин, найбільше в пацюків і свиней. Збудник передається за допомогою фекально-орального механізму, головним чином через забруднену фекаліями воду.

На відміну від бактерій, віріони гепатиту E можуть проходити через шари ґрунту й забруднювати підземні води, передаючись на значну відстань. Найбільші ендемічні осередки гепатиту E виявлені в Південно-Східній, Південній та Центральній Азії, Північній і Західній Африці, Центральній Америці. Поширення гепатиту E в Україні досліджували мало, описано його спалахи в Донбасі.

Цей вид гепатиту, як і гепатит A, належить до кишкових інфекцій і має деякі епідеміологічні особливості: експлозивний (вибуховий) характер спалахів з високим рівнем захворюваності в районах з неякісним водопостачанням; переважне ураження осіб у віці 15-40 років; низьку осередковість у родинах; територіальна нерівномірність поширення; сезонність захворювань, пов'язану з періодом мусонних дощів; періодичність із 7-8-річним інтервалом.

HGV — РНК-геномний з родини флавівірусів. Частота його виявлення у населення різних регіонів коливається від 0,5 до 20 %. Він часто перебуває в коінфекції з HBV (10 %) або HCV (40 %). Джерело збудника становлять хворі люди та вірусоносії. Передається парентеральним, статевим і перинатальним шляхами. До груп ризику належать ін'єкційні наркомани, реципієнти крові (найбільше пацієнти на гемодіалізі, гемофіліки), гомо- і бісексуалісти, медичні працівники (хірурги, акушер-гінекологи, лаборанти тощо).

TTV (Transfusion-transmitted virus) — вірус гепатиту ТТ — ДНК-геномний, вірогідно належить до *Circoviridae*. Відзначається нуклеотидною неоднорідністю. Розрізняють 16 генотипів вірусу, а в середині кожного генотипу багато підтипів. Вважають, що ТТВ (подібно HCV) циркулює у вигляді квазівидів, які дають змогу йому долати імунний контроль хазяїна й обумовлювати персистенцію. Віріони розмножуються переважно в гепатоцитах і, ймовірно, в кістковому мозку.

Джерелом збудника служать хворі люди, вірусоносії, свійські тварини і птахи. Шляхи передачі — парентеральний, аліментарний, перинатальний. Частота виявлення ТТВ у населення різних регіонів коливається в широких межах — від 1 до 83 %. Часто вірус знаходили в крові хворих на гепатити В і С, цироз печінки, первинну гепатокарциному, а також захворювання крові, але його роль при цій патології потребує більшого дослідження. До груп ризику належать наркомани, гомосексуалісти, повії, а також гемофіліки та хворі на гемодіалізі.

На сьогодні остаточно не доведено зв'язок ТТВ з патологічними процесами в печінці. Припускають, що він є супутником невідомого гепатотропного вірусу чи якогось іншого чинника, в поєднанні з яким може реалізувати свої патогенні потенції.

SenV — вірус гепатиту Sen — ДНК-геномний з родини *Circoviridae*. Серед його штамів ідентифіковано 8 варіантів, які за будовою наближаються до деяких типів ТТВ. Вірус виявлено в 2 %

осіб, яким не робили гемотрансфузію, у 8 % осіб, які піддавались гемотрансфузії, та у 83 % хворих на гепатит «ні А, ні Е».

Джерелом збудника можуть бути як хворі люди, так і вірусоносії. Вважається, що передача здійснюється парентеральним шляхом, зокрема при переливанні крові. Проте потрібні додаткові докази етіологічної ролі вірусу Sen.

Параміксовірусні хвороби. З родини параміксовірусів вдалось виділити патогенні віруси Гендра й Ніпаг. Їх джерелом для людини можуть бути кажани, дикі тварини, свині, коні, собаки, коти. Клінічна картина характеризується високою гарячкою, болем у голові та м'язах, явищами енцефаліту. Летальність досягає 50 %.

Ареал захворюваності охоплює Австралію, Індонезію, Малайзію, Філіппіни. Спалахи, зумовлені поширенням вірусу Гендра, зареєстровані в 1994, 1995, 1999 рр. Захворіли особи, котрі були в тісному контакті з хворими кіньми. Епідемія Ніпаг-інфекції сталась у вересні 1998 — квітні 1999 рр. в Малайзії. Було виявлено 265 хворих, із них 105 померло (39,6 %). Епідеміологічне обстеження показало, що 93 % захворілих мали професійний контакт зі свинями. У березні 1999 р. стався спалах Ніпаг-інфекції в Сінгапурі, де захворіло 11 осіб, померла 1. Всі вони працювали зі свинями, привезеними з місцевості, де були зареєстровані випадки цієї інфекції серед людей.

Гантавірусний пульмональний синдром. У роді гантавірусів, що належить до родини буньявірусів, відкрито РНК-геномний вірус Sin Nombre, який спричиняє гантавірусний пульмональний синдром, віднесений до групи зоонозів. Джерелом збудника виступають оленяча миша (Sin Nombre Virus), бавовняний щур (Black Cruk, Canal Virus), рисовий щур (Bayou Virus), білонога миша (New York Virus) і, можливо, інші тварини. Механізм передачі — крапельний (інгаляція аерозолу слини, слизу чи випорожнень гризунів). Для захворюваності характерна весняно-літня сезонність. Хворіють переважно дорослі люди, які професійно

зв'язані з об'єктами і територією, заселеною вказаними гризунами. За період з 1993 р. і до тепер у США й Канаді зареєстровано 280 випадків інфекції в 31 штаті.

Геморагічні гарячки. Відкрито венесуельську та бразильську геморагічні гарячки. Збудником венесуельської геморагічної гарячки виявився РНК-геномний вірус Гуанаріто (*Guanarito virus*), якого віднесено до родини *Arenaviridae*, групи аренавірусів Нового Світу (*New World arenaviruses*). Основний ареал поширення цього збудника — центральні штати Венесуели. Природним резервуаром виступають гризуни *Zygodontomys brevicauda* (різновид мишей). Артроподний вектор поширення не встановлено. Із шляхів передачі найбільш вірогідний аерозольний з виділень гризунів.

Збудником бразильської геморагічної гарячки є РНК-геномний вірус Сабіа з групи аренавірусів Нового Світу (*New World arenaviruses*). Випадки захворювань людей були зареєстровані в Бразилії та США. Вони були набуті в лабораторних умовах. Природний резервуар вірусу, як і артроподний вектор його можливого поширення залишаються не встановлені. Зараження людей, вірогідно, стались аерогенним шляхом (від піддослідних гризунів).

Ентеровірусний везикульозний стоматит. Родина *Picornaviridae* поповнилась РНК-геномним ентеровірусом 71-го типу, який стійкий до кислої реакції і може спричинити захворювання при рН від 3 до 10. Вважається збудником ентеровірусного везикульозного стоматиту або синдрому «рука, нога, рот» (*hand, foot, mouth*). Джерелом збудника є хвора людина і вірусоносії. Механізми передачі — фекально-оральний, рановий та крапельний. У сприйнятливий організм вірус проникає переважно через дихальні шляхи і травний канал. Хворіють, як правило, діти.

Пташиний грип. Головним представником родини ортоміксівірусів, як добре відомо, виступає збудник грипу. Серед вірусів грипу, окрім давно відомих віріонів з антигенною формулою А

(H1N1), (H2N2), (H3N2), відкрито збудника пташиного грипу А (H5N1), (H7N7) і (H9N2). На відміну від перших трьох збудників інфекції, що вважається антропонозом, пташиний грип віднесено до зоонозів, оскільки джерелом збудника служить домашня птиця. Механізм передачі, вірогідно, не тільки крапельний, а й фекально-оральний та контактний. Найбільш сприйнятливі до цієї інфекції діти. Для клінічної картини характерні гарячка, мерзлякуватість, біль у голові, м'язах і горлі, симптоми ураження очей і пневмонія.

Спалахи пташиного грипу встановлено у Гонконгу в 1997 р. (H5N1), у 1999 р. (H9N2) і в 2003 р. (H3N1) і (H9N2). У 2003 р. епідемічний спалах мав місце в Нідерландах (H7N7), а наступного року — в Китаї (H5N1). Результати досліджень епідемії 2004 р. засвідчили вищу вірулентність вірусу та його здатність долати міжвидовий бар'єр від птахів до людей, оскільки всі захворілі мали прямий контакт із зараженими птахами. У комплексі протиепідемічних заходів вирішальне значення мало повне знищення всього поголів'я домашньої птиці.

Тяжкий гострий респіраторний синдром. З роду *Coronavirus*, родини *Coronaviridae*, виділено РНК-геномний вірус, який спричиняє тяжкий гострий респіраторний синдром (*Severe acute respiratory syndrome — SARS*), або атипову пневмонію. Джерелом збудника (*SARS-CoV*) служать хворі люди, реконвалесценти та вірусносії. Механізми передачі — крапельний і фекально-оральний. Контагіозність висока. Перший спалах стався 2002 р. у Китаї, звідки вірус було занесено в Канаду, Ірландію, США та інші країни.

Тяжкий гострий респіраторний синдром віднесено до карантинних інфекцій, щодо яких здійснюються міжнародні обмежувальні заходи. Епідеміологічні критерії діагнозу: 1) близький контакт із хворим на SARS протягом останніх 10 днів; 2) перебування у країнах, де зареєстровано захворювання; 3) наявність пневмонії.

Метапневмовірусна хвороба. До родини Paramyxoviridae, під-родини Pneumoviridae, зачислено рід Metapneumovirus, першим відомим представником якого став метапневмовірус людини (human Metapneumovirus — hMPV). Встановлено, що практично всі діти у віці до 5 років мають антитіла до цього вірусу. Джерело збудника — інфіковані люди, основний механізм передачі — крапельний. Захворюваність дітей і дорослих має осінньо-зимову сезонність.

Ерліхіози (лейкоцитарні рикетсіози). У роді Ehrlichia, що належить до родини Rickettsiaceae, на сьогодні розрізняють три види патогенних ерліхій, які мають медичне значення, — *E. senettsu*, *E. chaffeensis* і *E. phagocytophila*. Вони розмножуються в лейкоцитах, головним чином у моноцитах і макрофагах або в гранулоцитах (нейтрофілах крові). Відповідно до збудника розрізняють ерліхіоз сенетсу (раніше рикетсіоз сенетсу), моноцитарний і гранулоцитарний ерліхіози людини. Циркуляція моноцитарного і гранулоцитарного ерліхіозів, очевидно, тісно пов'язана з іксодовими кліщами та їх природними годувальниками (олени, козулі, собаки, гризуни). Найбільше захворювань на ці ерліхіози виявлено в США і Західній Європі. Природний цикл ерліхіозу сенетсу обмежений півднем Японії і, можливо, зв'язаний з молюсками, які паразитують на рибі. Отже, ерліхіози відносяться до зоонозів із трансмісивним механізмом передачі.

Хламідіози. Відкрито два види патогенних хламідій: *S. pneumoniae* і *S. psittaci*. Хламідіоз, спричинений *S. pneumoniae*, належить до антропонозів. Джерелом збудника можуть бути люди з маніфестними та безсимптомними формами інфекції. Механізм передачі — крапельний. У різних регіонах антитіла виявляють у 40-70 % здорових людей. У США та Фінляндії вказана хламідія виступає етіологічним чинником у 10 % хворих на пневмонію. Накопичено досить багато даних про участь *S. pneumoniae* в патогенезі атеросклерозу, інфаркту міокарда, ендокардиту, медіастинального лімфаденіту.

Хламідіоз, обумовлений *C. pecorum*, віднесено до зоонозів. У ролі джерела збудника виступають як свійські, так і дикі тварини. Механізм передачі фекально-оральний, крапельний, рановий. Ризик захворювання пов'язаний з професією тваринника (ветеринарі, зоотехніки, скотарі, доярки, робітники м'ясокомбінатів тощо). Пік захворюваності припадає на весну та осінь.

Хвороба Лайма (кліщові бореліози) — група природно-осередкових бактерійних хвороб, які спричинюються бореліями і передаються іксодовими кліщами. Збудник — *Borrelia burgdorferi* — грамнегативний ДНК-вмісний мікроб, що належить до родини *Spirochaetaceae* роду *Borrelia*. На сьогодні відомо 10 генотипів збудника. Його джерелом можуть бути понад 200 видів хребетних, у т.ч. і 300 дрібних ссавців і 100 птахів. Також кліщі *I. persulcatus*, *I. ricinus* та ін., у яких борелії передаються трансфазово й трансвалярально. Хвороба реєструється переважно в лісових ландшафтних зонах з помірним кліматом. Сприйнятливість майже абсолютна.

Баргонельози. У цій групі поки що виділено хворобу від котячих подряпин і бактерійний ендокардит.

Донедавна вважали, що хвороба від котячої подряпини (син. феліноз, доброякісний лімфоретикульоз) вірусної етіології. В дійсності ж збудником виявилась *Bartonella henselae* — дрібна грамнегативна паличка, що дуже повільно росте на спеціальних живильних середовищах.

Джерелом і резервуаром збудника служать коти, в яких *B. henselae* належить до нормальної мікрофлори порожнини рота. Передача інфекції людині здійснюється прямим контактом (укус, дряпання, лизання). Найбільш сприйнятливі діти та імунокомпromетовані особи.

Збудниками бактерійного ендокардиту може бути *B. elizabethae*, а також *B. vinsonii* ssp. *arupensis* et *berkhoffii*. Результати мікробіологічних і генетичних досліджень дають підстави виділити, обидва підвиди в окремий вид, що відрізняється від давно відомого

виду *B. vinsonii*. Резервуаром збудника в природі є щури та миші. Дослідження епідеміологічних і клініко-патогенетичних особливостей захворювань людей тривають. Припускають, що особливістю бартозел як внутрішньоклітинних паразитів є їх здатність спричиняти проліферацію судинного ендотелію в організмі хазяїна.

Ешерихіози. Цю групу інфекцій поповнили дві клінічні форми: ентерогеморагічний ешерихіоз (гострий геморагічний коліт) і гемолітико-уремічний синдром, збудниками яких є *E. coli* O157:H7, що утворює веротоксин (VTEC O157). Вдалось розділити веротоксин на два типи: VT1, що нейтралізується антишиггатоксином, і VT2, який ним не зв'язується.

У випадку гострого геморагічного коліту відбувається пошкодження ешерихійним веротоксином (VT1) ендотелію кровоносних капілярів з утворенням крововиливів, тромбів і відкладенням фібрину в слизовій оболонці кишок.

Причиною гемолітико-уремічного синдрому, вірогідно, виступає VT2. До факторів ризику належить вік хворого до 5 років і, можливо, застосування антибіотиків при гострих кишкових інфекціях. У патогенезі основну роль відіграють такі чинники: пошкодження ендотелію ешерихійним веротоксином та імунними комплексами; локальне (ниркове) і дисеміноване внутрішньосудинне згортання, крові; зниження продукції простагліцину, що є інгібітором агрегації тромбоцитів.

Гелікобактеріоз. У 80-ті роки збіглого століття світ був подивований відкриттям кислотостійкої грамнегативної спіралеподібної бактерії *Helicobacter pylori*. Австралійські лікарі Дж. Варрен і Б. Маршал навели докази, що *Helicobacter pylori* та *H. mustelae* можуть спричинити розвиток гастриту типу В, дуоденіту та виразкової хвороби. До цього названі хвороби вважались неінфекційними. У цій патології людини найбільше значення надається *H. pylori*, який має багато різних ферментів, цитотоксинів й інших сполук, що спричиняють запальні, атрофічні та деструктивні

зміни слизової оболонки шлунка і дванадцятипалої кишки. За це відкриття Б. Маршалл і Р. Уоррен у 2005 р. отримали Нобелівську нагороду. З тих пір сотні тисяч хворих пройшли успішне лікування антибіотиками, багато з них уникли можливих ускладнень і оперативного втручання.

Гелікобактеріоз належить до зоонозів. Джерело збудника — свійські та дикі тварини, птахи, хворі люди, бактеріоносії. Передача бактерій людині здійснюється за допомогою фекально-орального механізму. Чинниками передачі служать забруднена їжа (переважно м'ясні та молочні продукти), вода, побутові речі. Сприйнятливість майже всезагальна. Пік захворюваності припадає на літо та осінь.

Холера. Доведено, що *Vibrio cholerae* O139 здатний виділяти екзотоксин, який ідентичний з екзотоксином біоварів вібріону власне холери і Ель-Тор, що відносяться до серогрупи O1. *V. cholerae* O139 не аглютинується видоспецифічною O1-антисироваткою і типоспецифічними Огава-, Інаба-, Гікошима-сироватками. Вібріони O139 продукують екзотоксин холероген у меншій кількості, ніж бактерії O1. Вони спричинили спалах холери в Південно-Східній Азії. Летальність досягала 5 %. Припускають можливість розвитку наступної (8-ї) пандемії холери, обумовленої вібріонами O139. Важливо зазначити, що холерна вакцина з вібріонів O1 не формує імунітету до вібріонів O139.

Дослідження етіології різних патологічних станів триває. Все частіше з'являються повідомлення про етіологічне значення інфекційних агентів у хворобах, які досі вважались неінфекційними й традиційно відносились до інших клінічних спеціальностей. Наводиться немало доказів, що автоімунні процеси в підшлунковій залозі, котрі обумовлюють розвиток інсулінозалежного діабету, ініціюються ентеровірусами, найбільш вірогідно вірусами Коксакі типу В. Багато фактів засвідчують зв'язок деяких психічних хвороб з репродукцією вірусів. Так, шизофренія у декілька разів

частіше виникає в потомства від вагітності, у 2-му триместрі якої мало місце захворювання матері на грип, а саме на цей період припадає інтенсивний розвиток ЦНС у плода. У хворих на депресію, невроз із нав'язливими ідеями, суїцид знайдено антигени вірусу хвороби Борна (BDV) і антитіла до них, а донедавна цей вірус вважався етіологічним чинником лише енцефаліту свійських тварин. Хвороба Борна у коней, овець, котів проявляється збудженням і агресією, а згодом виснаженням ЦНС (апатія, сонливість, втрата апетиту). Результати вірусологічних і морфологічних досліджень дали змогу виявити у тварин і людей, котрі загинули, персистенцію вказаного вірусу в лімбичній ділянці мозку та запально-дистрофічні зміни. З'явилися публікації про те, що неврологічні та психічні розлади можуть бути зв'язані з активізацією *Legionella pneumophila*.

Окремої розповіді потребують мікози. На сьогодні зареєстровано коло 100 000 різновидів грибів, однак вважається, що існує приблизно 250 000 видів. Для людини потенційно патогенні 100 000 видів, які можуть вражати будь-які органи і системи. Найчастіше уражаються шкіра та слизові оболонки, органи дихання (з розвитком гострих респіраторних захворювань і пневмонії), травний канал. Незаперечна роль грибів в алергізації організму та септичних станів на тлі імунodefіциту.

Таким чином, сучасним науковцям вдалось зробити вагомий внесок в етіологічне розшифрування інфекційних хвороб і суттєво збільшити число відомих нозологічних і клінічних форм. Відкривачі трьох збудників особливо важливих інфекцій (вірусного гепатиту В, пріонових хвороб, гелікобактеріозу, ВІА-інфекції, папілома-вірусної інфекції) були удостоєні найвищої міжнародної нагороди — Нобелівської премії.

У близькому майбутньому можна очікувати відкриття нових, досі невідомих збудників інфекційних хвороб. До цієї пошукової роботи треба долучити українських дослідників. Щоб досягти

успіху, необхідно ретельно вивчити історію, методики і світовий досвід виявлення збудників інфекційних хвороб за останні десятиріччя. Сучасну теорію і практику відкриття нових патогенів бажано внести в навчальні програми наукових кадрів, насамперед творчої молоді.

Література

1. Казаков В.Н., Шлопов В.Г. Прионные болезни. – Донецк: Донбас, 2009. – 444 с.
2. Каримова И.М. Герпесвирусная инфекция. Диагностика, клиника, лечение. – М.: Медицинское информационное агенство, 2004. – 120 с.
3. Малый В.П. HCV-инфекция (острая и хроническая). – Киев, 2005. – 292 с.
4. Майер К.-П. Гепатит и последствия гепатита /Пер. с нем. – М.: ГЭОТАР-МЕД, 2004. – 720 с.
5. Мавров И.И. Половые болезни. – Х.: Факт, 2002. – 789 с.
6. Позднев О.К. Медицинская микробиология / Под ред. В.И. Покровського. – М.: ГЭОТАР-МЕД, 2001. – 768 с.
7. Farrar W. Edmund. Infectious diseases, text color atlas. – Gower Medical Publishing. – London. New York. – 324 p.

Василь Копча

Пріонові хвороби: історія відкриття та ситуація в Україні

Тернопільський державний
медичний університет ім. І.Я. Горбачевського

Розповідь про принципово нові форми збудників інфекційних хвороб — пріони. Вони спричиняють завжди фатальні недуги, які, очевидно, є в усіх куточках Земної кулі, у тому числі й в Україні.

Сучасна медична наука розвивається стрімко і вносить такі зміни в наше розуміння таємниць природи, які політики називають перманентною революцією. Одним із славетних наукових досягнень минулого століття стало відкриття принципово нових форм збудників інфекційних хвороб — пріонів.

Нині учені проникли в тайни структури білка, які, як виявилося, бувають різними. Деякі з них організм використовує як енергетичний ресурс і як будівельний матеріал для нових клітин. Такі білки короткоживучі. Але, як виявилося, є й інші білки, які володіють зовсім іншими, й досі значною мірою незрозумілими функціями. З такими білками пов'язують виникнення особливої групи заразних хвороб — групи повільних інфекцій.

Аналізуючи етапи вивчення повільних інфекцій, можна звер-

нути увагу, що лікарі ще в минулому сторіччі стикалися з амілоїдним ураженням центральної нервової системи (ЦНС), але не припускали думки, що воно може бути інфекційного походження. Лише в 1954 р. Сігурдзон, вивчаючи скрепі — хворобу овець у Великобританії, яка проявлялася порушенням координації рухів, паралічами, нестерпною сверблячкою і завжди завершувалася смертю, вперше відніс її до групи повільних інфекцій. У 1966 р. була показана можливість викликати експериментальну інфекцію у мишей при зараженні їх мозковою тканиною хворих овець [1]. Але всі спроби виділити збудника від хворих тварин були марними. Відтак, збудник проходив крізь пори бактерійних фільтрів, що давало підстави говорити про вірусну етіологію. Оскільки всі зусилля виділити вірус або побачити його в електронному мікроскопі були марними, його назвали незвичайним «неконвенційним» вірусом.

Подальший успішний етап експериментального вивчення етіології повільних інфекцій зробив американський вірусолог D.C. Gajdusek [2], вивчаючи в Полінезії поширену лише серед населення роду Форі хворобу куру (у перекладі «сміятися, трястися»), при якій уражалася ЦНС і яка супроводжувалася порушенням координації рухів і прогресивно наростаючим недоумством. Через 3-9 міс. від початку хвороба завершувалася смертю.

Коли у 1957 р. двом шимпанзе D.C. Gajdusek ввів мозкову тканину людей, які померли від хвороби куру, піддослідні примати протягом перших 2-3 міс. були здоровими. Вчений вирішив продовжити термін спостереження за інфікованими мавпами і натрапив на несподіваний факт — після 12-16-місячного періоду інкубації шимпанзе захворіли [3]. Пасажі на шимпанзе викликали ту ж експериментальну інфекцію, симптоми якої збігалися з такою, що спостерігалася і в людей, хворих на куру. Так була доведена інфекційна природа цієї хвороби. У різних видів інфікованих мавп тривалість періоду інкубації суттєво відрізняється. Наприклад, у шимпанзе, які захворіли на куру, він тривав від 1,5 до 3 років,

у макак резус — 2-4 роки, в інших видів приматів — до 8 років. Через 19 років, у 1976 р. D. Carleton Gajdusek був удостоєний Нобелівської премії за опис клініки, гістологічних змін при хворобі куру, а також впровадження в клініку поняття «Повільні вірусні інфекції» (Slow virus diseases).

У 1982 р. S.B. Prusiner успішно довів, що біологічною структурною основою так званого «невстановленого трансмісивного агента» «скрепи» баранів і овець є патологічна (інфекційна) ізоформа клітинного протеїну Р (або PrP-с). Prusiner S.B. запропонував термін «prion» (від протеїнової інфекційної нуклеоли) для того, щоб підкреслити специфіку інфекційного агента, що принципово відрізняє його від вірусів і «віроїдів» своїми біологічними характеристиками.

Через 15 років, 10 грудня 1997 р., у Стокгольмському концертному залі король Швеції Карл XVI Густав за відкриття нового біологічного виду інфекційних агентів — пріонів вручив Stanley Prusiner Нобелівську премію з фізіології і медицини [4].

Особливістю пріонів є те, що вони не містять жодної нуклеїнової кислоти, тобто генетичного матеріалу, необхідного для репродукції, припустимо, вірусів, а побудовані із білка, який має вірулентні властивості. Незвичайність побудови пріонів стримує поки що деяких авторів публікацій від вживання слова збудник, адже їм не притаманні ознаки, які закріплювалися століттям за поняттям збудник. Говорять про інфекційний агент або неконвенційні віруси. Виходячи з того, що ці хвороби інфекційної природи, а інфекційний агент передається від джерела до сприйнятливому організму, експерти ВООЗ, в тому числі й ми, вживають поняття збудник.

Актуальність проблеми пріонів зумовлена тим, що вони є збудниками надзвичайно небезпечних для життя людей і тварин інфекцій. Наприклад, хвороба Кройцфельда-Якоба, синдром Герстманна-Штраусслера-Шейнкера, прогресуюче фатальне родинне безсоння, аміотрофічний лейкоспонгіоз, пріон-асоційовані

міо-, нефро-, адено-, офтальмопатії діагностуються у всіх країнах світу, а збудники скрепі і сказу корів з Великобританії завезені в ряд країн Європи, Близького Сходу, Азії. Сучасні карантинні заходи стосовно ліквідації епізоотії трудомісткі, завдають величезних економічних збитків державі, а також мають негативний вплив на соціальну ситуацію.

Л. Пастер, говорячи про науку, звеличував теорію, яка базується на реальній експериментальній основі, і любив повторювати, що лише теорія може бути фундаментом для великого виходу в практику. У своїй повсякденній творчій діяльності Пастер відчув, який тернистий шлях має подолати навіть геніальний винахід до впровадження в практику або визнання його. Подібний шлях скептицизму і захоплення притаманний і вченню про пріони. Професор Гамбурзького університету ім. Г. Петте К. Маннвейлер вважає, що пріони є «найзагадковішими і хвилюючими об'єктами медицини наших днів». До останніх слів можна додати, що пріони можуть бути «загадковими і хвилюючими» об'єктами і для інших наук, адже припускають, що вони приховують у собі велику таємницю можливого існування найпримітивніших форм життя на нашій планеті [5].

У перспективі досягнення біологічної науки, а саме вивчення пріонів, можуть змінити погляди філософів на життя, які бачать його в єднанні структури і функції клітини або комплексу клітин, що створюють орган, або в ширшому розумінні — організм. Віріон донедавна вважався найпримітивнішою формою життя, але він має свою структуру і функцію, закодовану в генетичному матеріалі — нуклеїнових кислотах. Завдяки останнім підтримується передача спадкоємних ознак новій популяції. Пріон є білком, що не має нуклеїнових кислот, проте здатний відтворити собі подібні популяції.

Вивчення пріонів відкриває перед науковцями нову, надзвичайної ваги гіпотезу, яка потребує всебічного дослідження. К. Гай-

душек, вивчаючи повільну інфекцію куру, для якої пізніше була доведена пріонова етіологія, звернув увагу, що людина, уражена згаданим збудником, прискорено старіє завдяки руйнуванню і «зношеності» організму. Проаналізувавши зібрані дані, він висловив припущення, що, можливо, старіння є також повільною інфекцією, для якої період інкубації може тривати десятиліттями, а перебіг хвороби — роками. При наших сучасних знаннях повільних інфекцій таке припущення не може викликати здивування. Адже кількомісячний перебіг хвороби куру перетворює молоду, гарно розвинену людину в старця. Повторимося, що, можливо, це припущення є робочою гіпотезою, але вона заслуговує на те, щоб не залишити її без належної уваги.

Не ставлячи перед собою завдання висвітлення усіх пріонових хвороб, зупинимося лише на окремих особливостях однієї з них — спонгіформної енцефалопатії великої рогатої худоби (синонім — хвороба скаженої корови), оскільки з останньою пов'язані драматичні й, навіть, трагічні сторінки і нашої історії.

Ще в XIX ст. у Великобританії було описане захворювання овець з характерними дегенеративними ураженнями ЦНС і, як наслідок, виникали порушення координації рухів, паралічі, нестерпне свербіння. Хворобу назвали скрепі і вона завжди закінчувалася смертю тварин. Вважалося, що людина не сприйнятлива до цього збудника, але дещо пізніше було доведено, що патогістологічні зміни в мозку хворих на скрепі овець майже такі ж, які виявлялися у хворих на хворобу Кройцфельда-Якоба.

Особливої гостроти проблема скрепі набула у Великобританії у зв'язку з так званою хворобою сказу корів. Вважалося, що збудник скрепі від хворих овець до людей не передається. І дійсно, віці в Англії хворіли часто, а серед людей щось подібного на скрепі не виявлялося. У п'ятидесятих роках експерти сільського господарства довели, що коли в корм коровам додавати кісткове борошно, то збільшуються надой молока, і почали систематично це

робити. Серед кісткових відходів були і голови заражених овець. Таким шляхом збудник систематично потрапляв в організм корів, що і сприяло його адаптації до нового макроорганізму. З 1986 р. у Великобританії різко зросла кількість захворювань корів — біля 160 тис. випадків. Але коли збудник адаптувався до організму корів, то з 1990 р. люди, які споживали м'ясо уражених корів, також почали хворіти й помирати. З.Р. Пилле [6], проаналізувавши літературні джерела стосовно обговорюваного питання, допускає, що збудник скрепі при адаптації до нових видів теплокровних хазяїв змінив свою вірулентність настільки, що набув здатності спричиняти подібні захворювання у людей.

Оскільки яловичина експортувалася на ринки Європи та ряду інших країн, виникла паніка не лише у Великобританії, а і в країнах імпортерів м'яса. Рада Європи заборонила імпорт яловичини і худоби з Англії. Різко скоротився попит на яловичину в самій Британії, ярмарки, на яких фермери продавали худобу, перестали діяти. Заборона урядом Великобританії додавати в корм борошно, приготовлене з відходів убитих тварин, обумовила іншу ланцюгову екологічну проблему. Почали виростати гори відходів забитих тварин, адже фабрики, які переробляли їх на борошно, перестали діяти. Велика армія працівників втратила роботу. Учені підраховували, що для ліквідації епізоотії «сказу корів» необхідно знищити і спалити мільйони корів, а це збитки на мільярди фунтів стерлінгів. Свідомо зупиняємося на перипетіях подій у Великобританії, щоб звернути увагу на те, як може жахливо помститися природа, коли людина некоректно втручається і змінює її закони. Корову Бог створив травоядною, однак людина перетворила її на «канібала» і поплатилася...

Доведено, що збудник скрепі, «сказу корів» та подібних захворювань у людини — пріон. Період інкубації може тривати від декількох місяців до 2-3 років і більше.

Скрепі, а також хвороба сказаної корови — типові зоонози

інфекції. Теплокровним хазяїном для збудника в природі є вівці, в останні два десятиліття до них додалися ще й корови. Найбільша концентрація збудника в мозковій тканині, але він у значних титрах виявляється в тканинах інших органів, у крові. Хвора людина в домашніх побутових умовах або в лікарні не створює небезпеки для оточуючих, якщо вони не контактують з тканинами, особливо мозковою, ураженої людини. Враховуючи те, що концентрація пріонів в органах у період інкубації значна, а сам період тривалий, людина може стати джерелом збудника при переливанні крові, при трансплантації органів, взятих від заражених, але поки що не захворілих.

Людина заражається при вживанні м'яса дорізаних хворих тварин, частіше у період інкубації, коли у них будь-яких симптомів хвороби не спостерігається. Враховуючи високу терморезистентність пріонів, звичайна термічна кулінарна обробка м'яса не знешкоджує збудника хвороби.

Особливості епідемічного процесу у людей, які заразилися при споживанні м'яса інфікованих тварин, вивчені недостатньо, а сам факт зараження людей від корів доведений лише на початку 90-х років [7].

На жаль, маємо прикрий досвід виявлення пріонових хвороб і в Україні. Так, за даними Е.І. Федорова та Т.І. Коваль (2001), у Полтавській області постмортально на підставі клінічних проявів, анамнестичних і патогістологічних даних було діагностовано два варіанти пріонових хвороб — класичний і новий варіанти хвороби Кройцтфельда-Якоба, а також дуже рідкісну форму пріонової інфекції — аміотрофічний лейкоспонгіоз. Автори розрахували показник ураженості населення Полтавської області пріоновими захворюваннями, який становив 8,4 на 1 млн населення, що перевищує світові показники, крім ендемічних регіонів. Дослідники припускають, що інфікування реалізувалося через ін'єкції медикаментів тваринного походження (зокрема церебролізину

та гормону росту) чи через інші фактори ризику (у т.ч. професійні — робота ветеринаром, стоматологом тощо) [8].

Очевидно, не є винятком і Тернопільщина. Через значні діагностичні труднощі підтвердити пріонові хвороби ми ще не можемо, однак є усі підстави вважати, що такі хворі є і кількість їх з часом зростатиме.

Так, у 1998 р. величезні партії яловичини з Великобританії та Нідерландів, ймовірно контамінованої пріонами, з метою економії газу не спалювали, а просто закопували. Та заповзятливі українські бізнесмени спромоглися вилучати такі туші й контейнеровозами за фальшивими документами переправляти в Україну [9, 10]. На щастя, реакція санепідемслужби у той час була доволі адекватною й швидкою: усі приватні м'ясопереробні структури, які використовували сировину незрозуміло якого походження й організовані, як правило, польськими підприємцями майже у кожному селі Тернопільської та сусідніх з нею областей, були закриті. А невдовзі було запроваджене й ембарго на імпорт яловичини.

Ще один приклад. Усе почалося з того, що 2000 р. у продуктових магазинах Польщі було проведене грандіозне чищення: вилучалися продукти, при виготовленні яких використовувалася яловичина, імпортована з країн, де зареєстрований «коров'ячий сказ». Основний удар органів санепідконтролю припав на продукти, що містили желатин. Як відомо, його отримують з кісток, зрізаного з них м'яса і сухожиль, тобто з частин туші, визнаних потенційно небезпечними.

Були вилучені тисячі найменувань товарів, серед них супові та фруктові концентрати, соуси, ковбасні вироби, йогурти, до складу яких входили желеутворюючі речовини, кондитерські вироби... У розряд підозрілих потрапили деякі жувальні гумки і широко розрекламовані цукерки «Мамба».

На жаль, тоді, аби уникнути значних економічних збитків,

польські підприємці за демпінговими цінами реалізували величезні партії зазначених цукерок українським «човникам». Як результат — попри категоричну заборону продажу «Мамби» у сусідній Польщі усі прилавки, передусім західноукраїнських ринків, були «завалені» цим продуктом. У той час газета «Нью-Йорк дейлі ньюс», яка провела власне розслідування з приводу «Мамби», завагалася, чи випадково для неї запозичили назву «змії, яка вважається однією з найотруйніших у світі» [11].

Відтоді спеціально для польських любителів «Мамби» німецька компанія «Шторк» змінила технологію виготовлення цукерок так, щоб повністю виключити яловичий желатин. Та офіційних відомостей про безпеку «Мамби», яка реалізується у нас, немає.

Таким чином, сучасна ситуація дає підстави стверджувати, що недооцінка небезпеки поширення пріонів створює реальну соціальну, економічну і моральну небезпеку людству. Не маємо права зробити помилку, як це трапилось зі СНІДом. Адже здійняли тривогу, коли інфекція поширилася в багатьох країнах світу. Таке заспокійливе ставлення обійшлося людству сотнями тисяч смертей, десятками мільйонів інфікованих і втратою щорічно мільярдів доларів поки що на тимчасове підтримання життя заражених.

Література

1. Gajdusek D.C., Morris J.A. Encephalopathy in mice following inoculation of scrapie sheep brain // *Nature*. — 1963. — V. 197, N 4872. — P. 1084-1086.
2. Gajdusek D.C., Zigas V. Studies on kuru: I. The ecologic setting of kuru // *Am. J. Trop. Med. Hyg.* — 1961. — V. 10, N 1. — P. 80-91.
3. Gajdusek D.C., Gibbs C.J., Alpers M. Experimental transmission of a kuru-like syndrome to chimpanzees // *Nature*. — 1966. — N 209. — P. 794-796.
4. Казаков В.Н., Шлопов В.Г. Прионные болезни. — Донецк: Донбасс, 2009. — 444 с.
5. Сняк К.М., Вернер О.М. Повільні інфекції пріонної етіології // *Інфекційні хвороби*. — 2000. — № 1. — С. 48-55.

6. Пилле З.Р. Спонгиформная энцефалопатия крупного рогатого скота // Вопросы вирусологии. — 1994. — № 2. — С. 50-53.
7. Benenson A.S. Encephalopathy, subacute spongiform // Control of communicable diseases of man. — Washington, 1990. — P. 154-157.
8. Федоров Е.И., Коваль Т.И. Проблема прионових інфекцій: діагностичні та клініко-епідеміологічні аспекти // Інфекційні хвороби. — 2001. — № 1. — С. 14-18.
9. Ротай Н. Польская свинка под елку? — <http://www.neprg.ru/index.php-quest-go-eq-News-and-id-eq-191-and-in-eq-view>
10. Богомолова В. Смерть родом из коровника. — <http://ridnapartiya.org.ua/forum/viewtopic.php?f=49&t=527>
11. Зедайн О. Коровье бешенство // Здоровье. — 2001. — № 4. — [http://lechebnik.info/496/14.htm](http://lechebник.info/496/14.htm)

Михайло Андрейчин,
Василь Копча, Віктор Барштейн

Суперечки з приводу вердикту нобелівського комітету про першовідкривачів вірусу імунодефіциту людини

Тернопільський державний
медичний університет ім. І.Я. Горбачевського,
ДУ «Інститут харчової біотехнології та геноміки
Національної академії наук України», м. Київ

*Розкрито перипетії навколо визнання пріоритету відкриття
збудника одного з найзагадковіших і небезпечних інфекційних
хвороб сучасності — вірусу імунодефіциту людини.*

Зараз важко знайти людину, яка б не чула про ВІЛ — вірус імунодефіциту людини і СНІД — синдром набутого імунодефіциту. ВІЛ-інфекція, неначе пожежа, охопила зараз усі населені континенти. За незвичайно короткий час вона стала проблемою номер один для Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я й ООН, відтіснивши на друге місце рак і серцевосудинні захворювання [1]. Мабуть, жодна хвороба не задавала вченим таких серйозних за-

гадок за такий незначний термін. Війна з вірусом СНІДу ведеться на планеті з наростаючими зусиллями. Щомісячно у світовій науковій пресі публікуються нові відомості про ВІА-інфекцію та її збудника, які часто змушують докорінним чином змінювати точку зору на патологію цього захворювання. Поки загадок більше...

За свою 27-річну історію ВІА-інфекція призвела до тяжких соціально-економічних і демографічних наслідків для багатьох країн, створила загрозу особистій і громадській безпеці. Більша частина захворюваності припадає на країни, що розвиваються [2, 3]. Її досі не знижуються, а подекуди значно зростають темпи розповсюдження ВІА-інфекції і смертність від СНІДу. За експертними оцінками, кількість ВІА-інфікованих у світі дорівнює не менше 35-40 млн [4]. І у більшості пострадянських республік, починаючи з 90-х років збіглого століття, відзначається стійке зростання захворюваності.

Епідемією ВІА-інфекції/СНІДу охоплені всі адміністративні території України. Починаючи з 1995 р., відбувається надзвичайно швидке зростання чисельності ВІА-інфікованих. Наша країна перебуває в епіцентрі епідемії ВІА у Східній Європі: кількість зареєстрованих нових випадків ВІА-інфікування майже вдвічі перевищує відповідний показник для Західної і майже в 14 разів — Центральної Європи. Таким чином, за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я, оцінний показник поширеності ВІА-інфекції серед дорослого населення України є одним з найвищих у європейському регіоні і становить 1,63 % [5]. Викликають стурбованість високі темпи поширення такої інфекції не тільки у групах ризику, але й серед так званих благополучних груп населення [6].

У 2009 р. в нашій державі щоденно офіційно реєструвалися 54 випадки ВІА-інфекції, 12 випадків СНІДу, 7 випадків смерті від СНІДу [7].

За даними Українського центру профілактики та боротьби зі

СНІДом МОЗ України, з часу виявлення першого випадку ВІЛ-інфекції у 1987 р. і на I квартал 2010 р. серед громадян країни офіційно зареєстровано 166 183 інфікованих (у т.ч. 17,4 тис. дітей). За останні 5 років кількість випадків ВІЛ-інфекції в Україні зросла в 20 разів. На сьогодні захворіло на СНІД 32 545, 23 969, померло від СНІДу 18 562 людей, у тому числі 312 дітей. Відтак, показник смертності за останні 6 років збільшився в 3,4 разу. Щороку від СНІДу помирає 2-4 тис. молодих людей віком 15-49 років [7].

За останньою оцінкою вітчизняних фахівців та експертів ЮНЕЙДС, загальна кількість ВІЛ-інфікованих в Україні у 2010 р. може становити близько 350 тис. осіб, що становить 1,5 % населення віком 15-49 років). Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІДу прогнозує: у 2014 р. в Україні, за оптимістичним сценарієм, загальна кількість ВІЛ-інфікованих становитиме 479 тис., а за песимістичним — 820 тисяч. Відповідно у 2014 р. ВІЛ-інфекцію матимуть 2,0-3,5 % людей репродуктивного віку. Таким чином, прогнозована тривалість життя скоротиться на 2-4 роки для чоловіків і на 3-5 років — для жінок [6].

Усе почалося з того, що 27 років тому лікарі світу були спантеличені збільшенням числа пацієнтів з рідкісними захворюваннями, такими як саркома Капоші. Цей вид злоякісної пухлини, що локалізується у дермі, до 1980-х років реєстрували з частотою один-два випадки на десять мільйонів, причому всі пацієнти були старші 60 років. Більшості нових хворих ще не виповнилося 30 років.

Крім почастишання випадків саркоми Капоші в лікарні Європи і США почали ушпиталювати пацієнтів зі злоякісною формою пневмоцистної пневмонії. Це захворювання спричиняється грибом *Pneumocystis jirovecii* (carinii) і украй рідко трапляється у людей з нормальним імунітетом.

У незвичайних пацієнтів були й інші захворювання і симптоми, наприклад, збільшені лімфовузли. Крім того, їх об'єднувала

ще одна ознака: більшість пацієнтів з рідкісними захворюваннями була гомосексуалістами. Стандартне лікування не давало помітного ефекту на стан пацієнтів, число яких росло. Крім чоловіків нетрадиційної орієнтації, симптоми виявлялися у людей, які страждали на гемофілію, наркоманів і пацієнтів після трансплантації органів. Через деякий час лікарі усвідомили, що всі ці, на перший погляд, незв'язані недуги зумовлені однією і тією ж причиною, але виявити її не вдалося.

У 1982 р. до пошуків приєдналася група вірусологів з Інституту Пастера, яку очолював Люк Монтаньє (Luc Montagnier) (мал. 1). Одним із співробітників Монтаньє була Франсуаза Барр-Сінуссі (Francoise Barre-Sinoussi) (мал. 2). До того моменту, коли майбутні нобелівські лауреати зайнялися розгадкою страшної загадки (пацієнтам не допомагало лікування, і вони швидко помирали), один з учених, який також намагався зрозуміти причину нового симптомокомплексу, Віллі Розенбаум (Willy Rozenbaum) з клініки Біша в Парижі, припустив, що всі симптоми зумовлені ретровірусом.

Мал. 1. Люк Монтаньє.

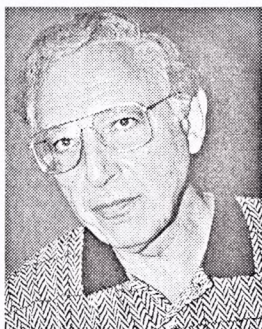
Мал. 2. Франсуаза Барр-Сінуссі.

Розенбаум послав Монтаньє зразок тканини лімфовузла одного з пацієнтів з характерними для невідомого захворювання симптомами. Монтаньє і Барр-Сінуссі ізолювали клітини лімфо-

вузла і виростили їх культуру. Дослідники виявили у клітинах активність ферменту, який необхідний ретровірусам для того, щоб вмонтувати свій геном у ДНК господаря. Генетична інформація ретровірусів знаходиться у формі РНК, а в ядрах заражених клітин — ДНК. Вірусний фермент зворотна транскриптаза перекладає геном вірусу з «мови РНК» на «мову ДНК».

Виявлення активності зворотної транскриптази є абсолютним доказом того, що в клітинах «господарює» ретровірус. Проте Монтаньє і Барр-Сінуссі продовжили роботу і виявили вірусні частинки, що відгалужуються від заражених клітин. Дослідники додали ці частинки до здорових клітин і переконалися, що віруси вбивають їх. Французькі науковці назвали новий вірус вірусом, що асоціюється з лімфоаденопатією — lymphadenopathy-associated virus (LAV). Проте ця назва не прижилася. Пізніше наукове співтовариство ухвалило дати новому вірусу те ім'я, яке ми знаємо сьогодні, — вірус імунodefіциту людини.

Чому дослідники вирішили, що Нобелівської премії достойні саме роботи з відкриття вірусу імунodefіциту, зрозуміло. Виникає питання, чому в число лауреатів не потрапив Роберт Галло (мал. 3), чиї роботи значною мірою сприяли доказу того, що ВІЛ є інфекційним агентом, що спричиняє СНІД. Команди Галло і Монтаньє опублікували свої роботи приблизно в один і той же час,

Мал. 3. Роберт Галло.

проте відносно деяких експериментів американського біохіміка виникли сумніви. Врешті-решт науковий світ прийшов до висновку, що Монтаньє і Барр-Сінуссі першими виділили ВІЛ, а Галло першим показав його зв'язок зі СНІДом. Проте в офіційному прес-релізі, присвяченому Нобелівській премії з фізіології і медицини 2008 р., ім'я Галло жодного разу не згадується [8].

Не можна заперечувати: Роберт Галло — визнаний світовий авторитет в галузі вивчення ретровірусів. Вчений почав досліджувати їх ще в 1970 р., а згодом розробив методіку культивування лімфоцитів, що значно полегшило виділення і вивчення ретровірусів, які уражають організм людини.

Саме Роберт Галло у 1980 р. першим виділив ретровірус людини — HTLV (Human T-Cell Leukemia Virus), який спричиняє злоякісне переродження Т-лімфоцитів людини, що призводить до розвитку лейкозу. Ще один ретровірус людини, HTLV-2, відповідалий за виникнення так званого волосняноклітинного Т-лейкозу, був виділений ним же двома роками пізніше.

Зіставивши епідеміологічні особливості захворювання, що пізніше отримало назву СНІД, і різке падіння у хворих числа Т-лімфоцитів, Галло припустив, що за розвиток СНІДу відповідає представник родини ретровірусів. За неофіційною версією, один із співробітників Люка Монтаньє, який відвідував лабораторію Галло, передав цю ідею своєму шефові, так що по суті група Монтаньє займалася перевіркою гіпотези Галло.

Роберт Галло: «Досвід роботи з HTLV дозволив нам прогнозувати майбутнє, зокрема, розвиток ВІЛ-епідемії. Ми зрозуміли механізми передачі вірусу: через сексуальний контакт, кров, від матері до дитини через грудне молоко, за допомогою клітинного тропізму, родинних ретровірусів приматів і копитних...» [9].

Попри це, як вже ми відзначали раніше, у 1983 р. французька команда під керівництвом Л. Монтаньє — дійсно першою — виділила новий вірус з лімфовузлів хворого, імовірно Фредеріка

Брюж'єра (Brugiere). Група здогадувалася, що саме цей вірус (з префіксом «ретро-», як і передбачав Галло), був причиною хвороби, але ретельно перевірити його властивості і роль у захворюванні не змогла — не вистачило виділеної кількості вірусних частинок. Стаття про відкриття вірусу LAV була опублікована в Science у травні 1983 р. [10].

У свою чергу, Галло в травні 1984 р. у своїй статті в тому ж Science [11] також оголосив про виділення «ще одного з ретровірусів», вже третього за рахунком, названого ним HTLV-III В. При цьому Галло переконливо показав, що цей вірус є причиною СНІДу.

Пізніше з'ясувалося, що французькі й американські учені вели мову про один і той же вірус. У 1986 р. він був офіційно названий вірусом імунодефіциту людини — ВІЛ. Незаперечна важливість відкриття була підтверджена присудженням Монтаньє і Галло (спільно з Майроном Ессексом) Ласкерівської премії, яку вважають за ознаку отримання незабаром премії Нобелівської. Відзначимо, це відбулося в тому ж 1986 р., майже відразу після відкриття, що трапляється у край рідко.

А незадовго до вручення премії з'ясувалося, що обидві групи досліджували не просто один і той же вірус, але навіть один і той же штам вірусу. З'ясування питання про те, кому належить пріоритет відкриття ВІЛу, тривало майже шість років.

У 1983 і 1984 рр. обидві лабораторії активно обмінювалися не тільки інформацією про дослідження. Відомо, що група Галло у 1983 р отримала з Пастерівського інституту декілька зразків зі штамом вірусу, виділеного у пацієнта, позначеного кодом BRU.

У 1985 р. групи незалежно опублікували генетичні послідовності своїх перших штамів — тут-то і з'ясувалася неймовірна схожість LAV і HTLV-III В. Штами були майже ідентичні, відмінності генетичного матеріалу не перевищували 2 %, що примітно, тому що цей вірус надзвичайно швидко мутує. «Навіть два ізо-

ляти одного і того ж штаму можуть розрізнятися майже на 3 %, а якщо проаналізувати генетичний матеріал, отриманий від двох ВІА-позитивних людей, то штами відрізнятимуться в середньому приблизно на 13 %», — відзначає Філліда Браун з *New Scientist* у статті, присвяченій розслідуванню [12].

Припущення про те, що Роберт Галло свідомо використовував у своїх дослідженнях штаму, вперше виділений Люком Монтаньє, очевидно, не витримує критики. Галло мав у своєму розпорядженні методику напрацювання необхідних вірусів у достатньо великих кількостях, і у нього не було потреби використовувати для досліджень чужі штами. Мабуть, мова повинна йти просто про помилку.

Проте Галло довго відмовлявся визнати її. Однією з причин могло бути те, що у 1985 р. він отримав американський патент як творець тесту на наявність у крові антитіл до ВІАу, хоча група Монтаньє подала заявку на випробування тесту в США на чотири місяці раніше. Пастерівський інститут опротестував право на цей патент. Хоча до суду тоді справа не дійшла, але питання два роки розбиралося на найвищому рівні, за участю президентів США і Франції — Рональда Рейгана і Франсуа Міттерана. Відтак було ухвалене соломонове рішення про «спільне» відкриття і, відповідно, спільне володіння патентом.

Питання про підозрілу схожість вірусів, виділених двома групами, залишилося тоді відкритим, і Галло знову спробував порушити його у 1991 р., після того, як досліджував штаму BRU, отриманий з Франції. Як виявилось, він все ж таки не збігається зі штамом HTLV-III В.

Французи були вимушені провести власне ретельне розслідування, у ході якого виявили, що в п'яти відправлених до США зразках були насправді два штами вірусу, а не один, як вони припускали раніше. Більше того, з'ясувалося, що вірус LAV, описаний Монтаньє, був виділений зі взірців, отриманих від пацієнта під

кодом LAI, а не BRU. Вивчення штаму LAI показало, що він ідентичний HTLV-III В. Таким чином, пріоритет відкриття вірусу залишився все ж таки за французькою стороною.

Роберту Галло, загалом, залишалось тільки погодитися з цим висновком. У своїй книзі «Полювання на вірус», випущеній у світ в 1991 р., Галло згадує роботу свого співробітника Мікі Поповича: «Він безперервно повторно заражав, знову і знову додаючи вірус до клітинної лінії або додаючи нові клітини за необхідності... Тепер він мав об'єднаний вірус десяти пацієнтів... До цього дня ми не знаємо, від якого пацієнта він був отриманий», — визнає Галло.

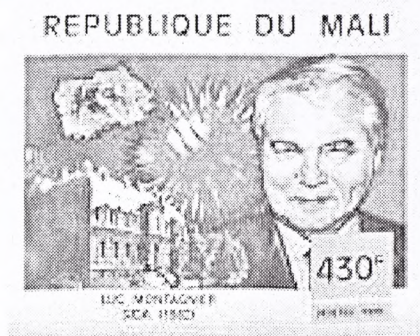
Крапку в суперечці двох учених, очевидно, поставило рішення Нобелівського комітету, що визнав пріоритет відкриття ВІЛу за Люком Монтаньє. До честі Монтаньє, він так прокоментував висновок шведських експертів: «Він (Галло — прим. авт.) тією ж мірою заслуговує на присудження премії, як і ми двоє» (маючи на увазі себе і Франсуазу Барре-Сінуссі) [13].

Роберт Галло у відповідь назвав Люка Монтаньє своїм «давнім товаришем і колегою», і подякував за визнання своїх заслуг у дослідженні вірусу. «Я радий, що Нобелівський комітет цими нагородами вирішив визнати важливість [досліджень] СНІДу, — відзначив Роберт Галло. — І горджуся тим, що я і мої колеги продовжуємо пошук вакцин проти СНІДу...» [13].

Доказ того, що страшне захворювання спричиняє ретровірус, і розробка технології його виділення дозволили вченим всього світу розпочати більш «прицільне» вивчення «чуми ХХ століття». До тих пір, поки не стало ясно, що саме викликає симптоми, лікувати хворобу було неможливо. Після того, як вбивця був ідентифікований, дослідження пішли значно швидше. У 1985 р. була отримана повна послідовність РНК вірусу. Нині ВІЛ є найбільш вивченим з усіх відомих вірусів. Сучасні ліки впливають на різні стадії процесу зараження і розмноження вірусу й дозволяють пацієнтам довгий час вести практично нормальний спосіб жит-

тя. До того ж вивчення геному ВІЛу, його антигенних властивостей та особливостей імунної відповіді макроорганізму дозволяє вченим сподіватися, що незабаром буде створена дієва вакцина, здатна захищати людей від зараження цим смертельним вірусом.

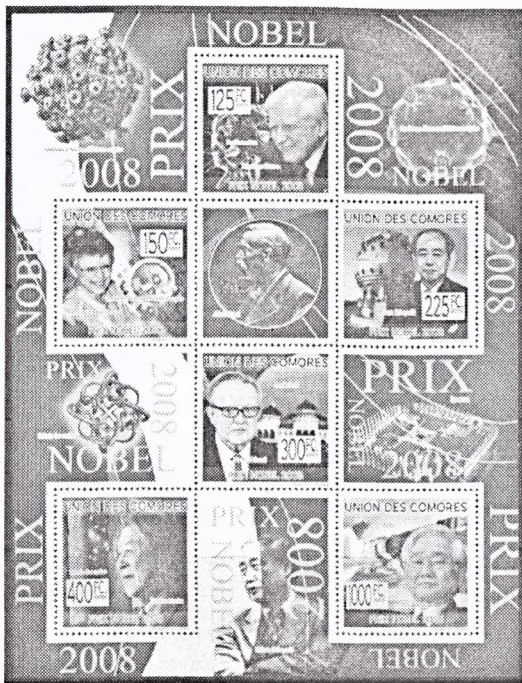
Відкриття вірусу імунодефіциту людини спричинило значний резонанс у всьому світі, і не тільки в медичних колах. Своєрідним підтвердженням цього факту є відповідна філателістична тематика (мал. 4-7). А 1988 р. ООН проголосила 1 грудня Всесвітнім днем боротьби зі СНІДом.

Мал. 4. Марка Республіки Малі з портретом Л. Монтаньє, зображенням Інституту Пастера та моделі вірусу імунодефіциту людини (1999 р.).

Мал. 5. Марка Королівства Бутану з портретом Л. Монтаньє та зображенням вірусу імунодефіциту людини (2000 р.).

Мал. 6. Блок марок Коморських островів 2009 р. (Нобелівська премія 2008), що складається з 6 марок.

Верхнє зображення — Гаральд цур Гаузен (нім. *Harald zur Hausen*) — лауреат Нобелівської премії в галузі медицини і фізіології 2008 р., яку він розділив з Люком Монтаньє і Франсуазою Барре-Сінуссі. Цур Гаузен відкрив роль папіломавірусів у розвитку раку шийки матки. Справа від портрету — кансид папіломавірусу людини. Те ж зображення і на марці.

Нижче, зліва — Франсуаза Барре-Сінуссі. Вище портрету — модель вірусу імунодефіциту людини. Те ж зображення (у розрізі) і на марці.

Справа — портрет Макото Кобаясі на фоні дослідницького обладнання. Це — японський фізик, лауреат Нобелівської премії з фізики 2008 р., співавтор відомої статті, присвяченої порушенню CP-симетрії. Стаття «*CP Violation in the Renormalizable Theory of Weak Interaction*» (1973 р.) написана

разом з Тосіхіде Маскаво, на 2007 р. займає третє місце за кількістю цитувань серед статей з фізики високих енергій (і друге, якщо не враховувати роботи за авторством колаборації).

Нижче, в центрі — Мартті Ойва Калеві Ахтисаарі (фін. *Martti Oiva Kalevi Ahtisaari*) — президент Фінляндії у 1994-2000 рр., фінський дипломат, співробітник ООН. Лауреат Нобелівської премії миру 2008 р.

Нижче, зліва — Ейчиро Намбу (англ. *Yoichiro Nambu*) — японський і американський фізик-теоретик, лауреат Нобелівської премії з фізики 2008 р. за відкриття механізму спонтанного порушення симетрії в субатомній фізиці.

Справа — Тосіхіде Маскава — японський фізик-теоретик, лауреат Нобелівської премії з фізики 2008 р. Співатор згаданої вище статті, присвяченої порушенню CP-симетрії.

Мал. 7. Марка с купоном (Франція, 1994 р.). На марці напис — відкриття вірусу СНІДу у 1983 р.

Насамкінець відзначимо, що описана Нобелівська премія (2008 р.) була присуджена за відкриття, зроблені четверть століття тому (1983 р.). Як це не сумно, але такий термін є звичайним для цієї премії. За цей час ученим вдалося здійснити значний поступ у розробці ліків проти СНІДу, проте так і не вдалося повністю перемогти цю хворобу. Можливо, науковий світ так довго тягнув з нагородженням першовідкривачів ВІЛу в надії, що випаде можливість нагородити творця панацеї від цієї напасті. Залишається сподіватися, що нинішні лауреати зможуть коли-небудь привітати учених, які закінчать розпочату їх попередниками справу.

Література

1. Барлет Д., Галант Д. Клинические аспекты ВИЧ-инфекции. — ММНІВ, 2007. — 557 с.
2. Онищенко Г.Г. Основные направления деятельности по противодействию эпидемии ВИЧ/СПИДа в Российской Федерации // Иммунология. — 2006. — № 6. — С. 356-361.
3. Zakażenia HIV i AIDS w praktyce lekarskiej / Pod red. W. Haloty. — Szczecin: SWA Ottonianum, 1999. — 171 s.
4. Щербінська А.М., Бочкова Л.В., Александрін А.В. Епідемічна ситуація з ВІА-інфекції/СНІДу в Україні // Актуальні проблеми профілактики особливо небезпечних інфекцій та біологічної безпеки (матеріали наради-семінару). — Сімферополь, 2008. — С. 79-80.
5. Щербінська А.М., Миронюк І.С., Молчанець О.В. Організаційні засади протидії епідемії ВІА-інфекції в Україні // Інфекційні хвороби. — 2009. — № 2. — С. 5-12.
6. Андрейчин М.А. Інфекційна захворюваність в Україні: ілюзії та реалії // Інфекційні хвороби. — 2008. — № 3. — С. 77-84.
7. ВІА-інфекція в Україні // Інформаційний бюлетень. — № 31. — Київ, 2009. — 32 с.
8. <http://lenta.ru/articles/2008/10/06/nobelmed/30.07.2010>
9. Gallo R.C. History of the discoveries of the first human retroviruses: HTLV-1 and HTLV-2 // Oncogene. — 2005. — V. 24. — P. 5926-5930.
10. Barre-Sinoussi F, Chermann J.C., Rey F. et al. Isolation of a T-lymphotropic retrovirus from a patient at risk for acquired immune deficiency syndrome (AIDS) // Science. — 1983. — V. 220. — P. 868-871.
11. Gallo R.C., Salahuddin S.Z., Popovic M. et al. Frequent detection and isolation of cytopathic retroviruses (HTLV-III) from patients with AIDS and at risk for AIDS // Science. — 1984. — V. 224. — P. 500-503.
12. Brown Ph. The strains of the HIV war // New Scientist. — 1991. — N 1770, V. 130. — P. 20-21.
13. http://www.strf.ru/organization.aspx?CatalogId=379&d_no=16021

Олександр Левченко

Видатний український радянський офтальмолог Володимир Філатов — реальний претендент на премію Нобеля

м. Тернопіль

У статті, на основі раніше невідомих джерел та публікацій, висвітлюються перспективи здобути Нобелівську премію в галузі фізіології і медицини українського радянського вченого-офтальмолога Володимира Петровича Філатова (м. Одеса), дано стислий огляд його наукових досягнень та новаторських успіхів у лікуванні захворювань органів зору людини.

Українське походження багатьох нобелівських лауреатів — не заперечне, а зв'язки України з інтелектуалами світу давні й багатогранні. Українські інтелектуали тривалий час безпосередньо причетні до міжнародного нобелівського руху, ряд наших вчених і громадських діячів активно співпрацювали з нобелівськими установами, включаючи номінування на премію гідних претендентів на премію Нобеля — громадян різних країн. Тепер особливо важливо продовжувати пошуки і виявляти нові імена та справи реальних вітчизняних претендентів на цю нагороду.

Сьогодні ми можемо достеменно говорити найперше про наших претендентів, які висувалися на премію в період з 1901 до початку 1960 р., враховуючи 50-річний термін суворо закритого зберігання документів Нобелівських комітетів. Отже, матимемо підтвердження достовірності фактів номінування на премію, наприклад, В. Стуса, О. Гончара та інших претендентів з України лише після того, як документи за відповідні періоди будуть відкриті нобелівськими установами. Проте дослідження продовжуються і за цих умов. Відтак, цілком можливі доповнення до вище перелічених українських номінантів на премію.

Посилаючись на фундаментальну працю «Советский Союз в интерьере нобелевских премий...» автор якої російський професор А.М. Блох мав широкий доступ до архівів нобелівських установ, наводимо прізвище раніше нам невідомого претендента на Нобелівську премію з України. Зокрема, 1905 р. номінувався на премію в галузі фізіології та медицини Сергій Іванович Чирьев з м. Києва (1850-1915). Він, уродженець м. Самари, був професором Київського університету, відомий фізіолог. Вчений успішно займався дослідженням серця та внутрішньосудинного тиску тощо [1]. Але в 1905 р., нобелівським лауреатом став інший уродженець України — Ілля Мечников, який отримав це міжнародне визнання за дослідження явища фагоцитозу [2, 3].

Вивчаючи в Стокгольмі списки офіційно зареєстрованих номінантів з колишнього Радянського Союзу на премію в галузі фізіології та медицини, зокрема, за 1948-1953 рр. професор Блох несподівано виявив ім'я видатного українського радянського вченого-офтальмолога Володимира Петровича ФІЛАТОВА. Це справді для нас вельми важливе відкриття.

Кандидатуру Філатова, яка після попередніх експертних оцінок і процедур потрапила до так званого «малого списку» реальних претендентів на премію, запропонував румунський професор із університету в Яссах Г. Настасе [4]. У своєму аргументованому

поданні номінатор посилається на праці академіка В.П. Філатова та результати здійснених ним унікальних на той час операцій, пов'язаних з трансплантацією рогівки ока та інших тканин, викликаних захворюваннями органів зору, а також при лікуванні деяких небезпечних змін шкірних покривів.

Номінатором кандидатури В.П. Філатова на премію Нобеля виступив не вітчизняний вчений, а зарубіжний, проте це не дивина. По-перше, ім'я Філатова користувалося у вченому світі особливим, можна сказати, якимось магічним впливом і авторитетом, а по-друге, наші, вітчизняні вчені, письменники, політичні діячі переважно знають себе, а своїх вельми успішних колег шанують далеко не завжди. Можливо, це є однією з причин того, що наші співвітчизники так довго не отримують цю видатну нагороду. Адже нобелівські установи, скажемо так, надають перевагу претендентам, запропонованих їх співвітчизниками.

Філатов В.П. народився 1875 р. в с. Михайлівське Пензенської губернії (Росія). Невдовзі його сім'я переїхала в м. Сибірськ (нині — Ульяновськ, РФ). Тут Володимир навчався в гімназії, закінчив медичний факультет Московського університету [5]. Батько майбутнього видатного українського лікаря-офтальмолога працював хірургом та фахівцем з очних хвороб Сибірської земської лікарні. Під впливом батька Володимир Петрович присвятив своє життя і працю боротьбі з тяжкою недугою — сліпотю та вважав, що кожна людина повинна бачити сонце. У Москві, зокрема, офтальмологію він вивчав під керівництвом визначного російського офтальмолога професора Крюкова, в якого, після закінчення університету, залишився ординатором і перейнявся проблемою пересадки рогівки, поглиблював свої знання і досвід на практичній роботі в Московській очній лікарні, вивчав основні хвороби очей та методику їх лікування, вдосконалював оперативну техніку.

На запрошення професора Голованова 1903 р. Володимир Фі-

латов переїздить на роботу в Україну, в Одесу, яка назавжди стала його рідним краєм. Тут працював у клініці очних хвороб Новоросійського (нині Одеського національного університету ім. І. Мечникова). З цією клінікою та заснованим Філатовим в Одесі Українським науково-дослідним інститутом очних хвороб і тканинної терапії було пов'язане життя видатного лікаря і вченого. В Одесі він захистив докторську дисертацію на тему: «Учение о клеточных ядах в офтальмологи». Ця праця вийшла в світ окремим виданням 1908 р., а 1909 р. Філатов став приват-доцентом, через два роки — завідувачим кафедрою та клінікою очних хвороб медичного факультету, якою керував до останніх днів життя. В Одесі Філатов особливо зацікавився проблемою сліпоти, що настає від появи більма. Поступово розробив свій метод боротьби з сліпотою методом пересадки рогівки та не погодився з песимістичним твердженням, що такі хвороби як атрофія зорового нерва, пігментний риніт, ускладнення короткозорості та інші нібито не підлягають лікуванню. 1933 р. вчений розробив новий метод лікування спочатку очних, а потім і інших захворювань — тканинну терапію, завдяки якій ряд хвороб, які до Філатова вважалися невиліковними, тепер піддаються лікуванню. Філатов вперше здійснив повну пересадку рогівки. Експерименти перервала світова, а потім громадянська війни. Повернувся до трансплантації органів лише 1923 р., зацікавився пластичною хірургією і поступово відкрив широкі можливості пластичного відновлення різних частин тіла, особливо пластичної хірургії обличчя. Пізніше В.П. Філатов запропонував свій принципово новий метод пластики за допомогою так званого «круглого стебла», названий «методом Філатова», що виявився особливо ефективним у роки війни, коли широко застосовувався хірургами для подолання дефектів у поранених радянських вояків.

Володимир Філатов користувався високим авторитетом в радянській владі як лікар і вчений світового класу. Тому він не мав перешкод для поїздок за кордон, де вивчав досягнення вчених-

офтальмологів щодо хірургії органів зору. І не вибачав іноземним колегам крадіжок його новаторських методів, привласнення результатів своєї праці. Так, він публічно засудив дії британського хірурга Гіллеса, який приписував собі філатовський метод пластики на «круглому стеблі». Лише після тривалої боротьби Філатову вдалося змусити Гіллеса публічно, в науковому американському журналі «Хірургія, акушерство і гінекологія» визнати першість Філатова в цьому питанні.

До клініки Філатова приїздили хворі з різних республік Союзу РСР та зарубіжних країн. Тому радянський уряд вирішив створити в Одесі велику клінічну та експериментальну базу з офтальмології. 1936 р. організовано Інститут, названий іменем Філатова. 1939 р. для Філатовського інституту побудовано просторий, трьохповерховий корпус, вчений отримав всі умови для плідної наукової та практичної роботи.

У роки війни Інститут Філатова перетворився в спеціалізований госпіталь, що надавав невідкладну допомогу пораненим учасникам оборони Одеси. Філатов з частиною співробітників евакуювався до П'ятигорська, потім в Ташкент, де безперервно лікував фронтовиків, багато зробив для відновлення здоров'я захисників вітчизни та населення Узбекистану. При цьому Філатов не полишав наукову та просвітницьку діяльність: лише в період Другої світової війни видав монографії та брошури: «Офтальмологія на службі в Красной Армії», «Круглий листок в офтальмології» та ін. Пізніше опубліковані праці В.П. Філатова «Оптична пересадка рогівки і тканинна терапія» (1945, 1948 рр.), «Тканевая терапія» (1948 р.), «Мои пути в науке» (1955 р.), «Операции на роговой оболочке и склере» (1960 р.) «Избранные труды» (тт. 1-4, 1961 р.).

Одеса, як і вся звільнена від фашистських окупантів Україна, була в руїнах. Повернувшись сюди, В.П. Філатов, разом із співробітниками, взявся за відновлення будівель та обладнання Інституту. Пізніше він дякував Микиті Хрущову та місцевим партій-

ним і радянським керівникам, завдяки підтримці яких клінічну та лабораторну базу було відновлено та суттєво розширено.

У повоєнні роки в Радянському Союзі, мабуть, не було дорослої людини, яка не чула про Філатова. Його ім'я знали в багатьох країнах, воно було загальновідоме. Радянська країна була оточена «залізною завісою», перебувала в стані оголошеної їй «холодної війни», а в Одесу, до Філатова, приїжджали з усіх усюд, щоб повернути втрачений зір. Від нього чекали чуда і поранені червоноармійці, які втратили зір на фронті, і колгоспні трактористи, і лісоруби Сибіру, і лідери компартій, і королі та арабські шейхи.

Філатов — лікар і вчений зі світовим іменем. Він вніс багато нового та оригінального в українську і світову офтальмологію, дав поштовх тканинній терапії, що знайшла застосування в різних галузях медицини, запропонував хірургічну методику пластики на «круглому стеблі», розробив і ввів у практику хірургічної офтальмології методи пересадки рогівки очей померлих, опрацював власні методи лікування глаукоми, трахоми, травматизму в офтальмології. Філатов нерідко повторював своїм учням: «Все, що впливає на ціле, впливає на частину, все, що впливає на частину — впливає на ціле. Тому кожна хвороба організму справляє негативний вплив на орган зору, а всяке захворювання органу зору впливає на весь організм». Цей афоризм належить основоположнику офтальмології Карлу Максимовичу Бєру (1792-1876) — відомому біологу та ембріологу [6], якого шанував і вчення якого розвивав В.П. Філатов.

За піввіку лікарської практики Філатов провів тисячі операцій, як авторитетно стверджує його учениця й соратниця, академік Н. Пулковська, хірургічним втручанням Філатов повертав зір навіть безнадійно хворим [7]. В Одеському Інституті Філатова, навчалися, переймали досвід кілька поколінь українських і зарубіжних окулістів та хірургів інших спеціалізацій. Вчений і громадянин вів також значну громадсько-політичну діяльність, як академік, член

вчених рад, депутат Одеської міськради та Верховної Ради УРСР. За видатну працю «Оптическая пересадка роговой оболочки и тканевая терапия» 1941 р. йому присуджена Сталінська премія I ступеня. 15 липня 1950 р. В.П. Філатову присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці «за значні наукові відкриття і видатні заслуги в галузі лікування очних захворювань та підготовку наукових кадрів, у зв'язку з 75-річчям від дня народження». Нобелівської нагороди йому присудити не встигли. Проте, цей факт ніскільки не применшує значимість особистості В.П. Філатова в нашій вітчизняній медичній науці.

Якщо доля дає талант, то нерідко повною дещицею. Філатов не лише видатний лікар-офтальмолог і хірург, вчений і вихователь медичних кадрів, він також мав незвичне для літнього академіка захоплення — любив поезію і сам писав добрі вірші, які іноді читав своїм учням у кабінеті чи на дачі. На березі Чорного моря, в Аркадії, на Малому Фонтані вчений любив малювати етюди. Фарбами зображував українську Одесу, яка стала йому рідною, та море.

Ім'я Володимира Петровича Філатова було огорнуто якоюсь таємничістю. Багато людей уявляли його чарівником з магичною силою зцілювати незрячих. Його знала вся велика Радянська країна. Важко назвати іншого видатного вченого, до якого б так шанобливо ставилася вища державна і партійна верхівка Союзу РСР. І це при тому, що академік Філатов був глибоко віруючою людиною. У житті та лікарській діяльності він неухильно сповідував принципи: «РОЗУМ, ВІРА, НАУКА». До речі, таких же принципів нерозривної єдності віри й науки дотримується й наш славний землянин, уродженець с. Москалівка на Лановеччині Іван Климишин — видатний український і європейський астроном та богослов [8]. Як висловився І. Климишин, дві речі наповнюють душу все новим та зростаючим подивом і благоговінням. І все частіше нормальна людина розмірковує про них — зоряне небо наді мною та моральний закон у мені.

Література

1. Чир'єв // *Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича.* — Т. 10. — Львів, 2000. — С. 3750.
2. Мечников Ілля Ілліч // *Лауреати Нобелівської премії. Енциклопедичний довідник. Видання ювілейне / Довгий С.О., Литвин В.М., Солоїденко В.Б.* — Київ: ДІА, 2001. — С. 55.
3. *Илья Ильич Мечников // Федоровский Гжегож. Шеренга великих медиков.* Варшава: Наша Ксенгарня, 1975. — С. 132.
4. Блох А.М. *Советский Союз в интерьере нобелевских премий. Факты. Документы. Размышления. Комментарии.* — 2-е изд., перераб и доп. — Москва: ФИЗМАТЛИТ, 2005. — С. 346.
5. Філатов Володимир // *Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича.* — Т. 9. — Львів, 2000. — С. 3507.
6. Бэр К.М., Греб К. *Шеренга великих биологов.* — Printed in Poland. Zakłady Graficzne w Toruniu, 1971. — С. 71.
7. Пучковская Надежда. В.П. Филатов. — Москва: Медкнига, 1969. — С. 4.
8. Климишин Иван. *Вчені знаходять Бога.* — Івано-Франківськ: «Нова зоря», 1999. — С. 12.

Олег Куц, Володимир Петров

**Українські корені
найвидатнішого відкриття
XX сторіччя**

**(до 80-річчя лауреата Нобелівської премії
з фізіології та медицини 1962 р.
Джеймса Вотсона)**

Львівський національний
медичний університет ім. Данила Галицького

У 1962 р. «за відкриття у галузі молекулярної структури нуклеїнових кислот та за визначення їх ролі для передачі інформації в живій матерії» Джеймс Вотсон разом з британцями Френсісом Кріком та Морісом Вілкінсом одержав Нобелівську премію в галузі фізіології та медицини. Суспільством відкриття визнано найвидатнішим у XX сторіччі.

Яким шляхом йшли ці видатні вчені до розкриття найбільшої таємниці життя? Про це нам розповідають дві книги Джеймса Вотсона, подаровані нам автором у 2002 р., коли світова наукова громадскість святкувала 75-річний ювілей вченого.

Перша книга — це загальновідома «Подвійна спіраль», яка неодноразово перевидавалася на теренах СРСР, друга — зовсім неві-

дома нашому читачеві — «Гени, дівчата та Гамов», видана у США у 2002 р. Обидві книжки у популярній формі розповідають про історію відкриття генетичного коду, духовні переживання автора після першої публікації роботи, про те, який великий вплив та допомогу у цій цікавій та надзвичайно складній роботі справили жінки, а також ... роль фізика-теоретика Георгія Гамова у розвитку молекулярної біології. Для нашого читача було незрозумілим, хто ж такий Гамов?

На більшості фотографій, якими насичена книга, ця людина завжди в центрі оточення видатних вчених, включаючи і Нобелівських лауреатів. З «Большого энциклопедического словаря», М., 1998 г. «Гамов (Gamow) Георгий Антонович (Джордж) (1904-1968), американский физик-теоретик, ч.-к. АН СССР (1932). Родился в России (в Одесе, О.К.), с 1933 за границей, с 1934 в США. Разработал теорию альфа-распада. Выдвинул гипотезу «горячей Вселенной». Сделал первый расчет генетического кода». «Горячей Вселенной теория, теория физ. процессов в расширяющейся Вселенной, согласно которой в прошлом Вселенная имела значительно большую, чем сейчас плотность материи и очень высокую температуру. Решающим подтверждением Г.В.т. явилось открытие реликтового излучения». Ми не стали з'ясовувати, що таке «реликтовое излучение», але дізналися, що Г. Гамов «сделал первый расчет генетического кода», а книга Вотсона дала нам інформацію про те, що наш земляк з Одеси у 1928 р., тобто у 24 роки, став професором теоретичної фізики у Ленінградському університеті, у 1930-1933 рр. стажувався у Копенгагені та Кембриджі, де працював разом з всесвітньовідомими вченими Нільсом Бором (Нобелівська премія з фізики 1922 р.), Вернером Гейзенбергом (Нобелівська премія з фізики 1932 р.), Вольфгангом Паулі (Нобелівська премія з фізики 1945 р.), Львом Ландау (Нобелівська премія з фізики 1962 р.). А емігрувавши у США 1931 р., він став професором кафедри теоретичної фізики Університету Джорджа Вашингтона

у Нью-Йорку, де працював до 1956 р. і практично він надихнув своїх молодих колег Вотсона, Кріка, Вілкінса на відкриття найбільшої таємниці життя. Джеймс Вотсон на перших сторінках своєї книги зазначає, що саме Гамов першим після виходу в світ у квітні 1953 р. в журналі *Nature* статті про подвійну спіраль вказав на те, що вже теорія чисел передбачає кодування однієї амінокислоти кількома нуклеотидами і наштовхнув молодих дослідників на ідею подвійної спіралі. Ці перші ідеї про триплетні були висловлені за пляшкою скотчу з содовою у січні 1954 р. Вотсону «in a mild alcoholic clage». Експериментально гіпотеза триплетів була підтверджена майже через 10 років. За ініціатииви Георгія Гамова у тому ж 1954 р. був створений краватковий клуб (RNA Tie Club), до складу якого входили Р. Фейнман (Нобелівська премія з фізики 1965 р.), Е. Чаргофф, Д. Вотсон та Ф. Крік (Нобелівська премія з фізіології та медицини 1962 р.), М. Кальвін (Нобелівська премія з хімії 1961 р.), Г. Гамов. Метою було дослідження ролі РНК у реалізації генетичної інформації. Зусиллями цих та інших дослідників вже у 60-х роках можна було сформулювати формулу: ДНК — РНК — білок. Сьогодні це вважається основним постулатом молекулярної біології.

До останніх днів свого життя наш земляк Георгій Гамов був в оточенні своїх учнів, хоча не розділив з ними радості одержання Нобелівської премії через майже 10 років після завершення роботи. Видатний вчений помер у 1968 р. у Нью-Йорку.

6 квітня 2008 р. виповнилося 80 років з дня народження американського молекулярного біолога Джеймса Девея Вотсона — одного з авторів відкриття, яке справедливо вважається найвидатнішим у ХХ сторіччі. Надзвичайно обдарований хлопчик, який починав із загальноамериканської радіопрограми «Вікторина для дітей», який провчився в середній школі тільки два роки, який став у 18 років бакалавром природознавчих наук, з 1968 р. є директором однієї з найбільших лабораторій молекулярної біології у світі Колд — Спрінг — Харбор і зараз є її Президентом.

Юрій Фінклер

Нобелівські лауреати в гуманітарно-комунікаційній сфері та Україна

Галицький інститут імені В.Чорновола
Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
м. Тернопіль

*Проблема українських уявлень в галузі присудження
Нобелівських премій тісно пов'язана з мораллю, етикою
і регіональними контекстами функціонування премій.
Особливо це гостро це стосується гуманітарної наповненості
премій і, зокрема, у сфері комунікацій.*

Історія часто не може дати однозначної відповіді на запитання, як Україна пов'язана з Нобелівськими лауреатами, оскільки вона у нас заангажована та часто є жертвою некомпетентності. Спочатку — чотири тези.

Теза перша. Нобелівськими лауреатами є такі уродженці України:
Ілля Мечников, премія в галузі фізіології і медицини, 1908 р.
Народився в с. Іванівка Куп'янського району Харківської області
Зельман Абрахам Ваксман, премія в галузі фізіології та меди-

цини, 1952 р. Народився в с. Нова Прилука Вінницької області.

Шмуель Йосеф Агнон, премія в галузі літератури, 1966 р. Народився у м. Бучач, що на Тернопільщині.

Роалд Гофман, премія в галузі хімії, 1981 р. Народився у м. Золочів, що на Львівщині.

Георгій Харпак (Жорж Шарпак), премія в галузі фізики, 1992 р. Народився у м. Дубровиця Рівненської області.

Теза друга. Досить часто Нобелівськими лауреатами помилково називають Федора (Теодора) Добржанського, уродженця містечка Немирів на Вінниччині, великого генетика-еволюціоніста, філософа, активного учасника створення американської атомної бомби, а також Ервіна Чаргаффа, талановитого біохіміка, члена Національної АН США, Паризької АН, Нідерландської королівської АН, Академії натуралістів Німеччини «Леопольдіна».

Теза третя. Як уродженця м. Єлизаветград (тепер — Кіровоград) помилково згадують Ігоря Тамма, який 1958 р. одержав премію в галузі фізики. Проте народився він у російському м. Владивосток, а до Єлизаветграда переїхав у віці трьох років.

Часто уродженцем Харкова вважають Саймона Кузнеця (премія в галузі економіки 1971 р.). Насправді він народився у місті Пінську, Беларусь. У Харкові працював керівником статистичної служби України.

Теза четверта. Відкриттям українця Івана Пулюя «скористався» німець Уільям Конрад Рентген, йому і була в 1901 р. першою серед фізиків присуджена Нобелівська премія за «відкриття» «Х-променів». Знаючи про пріоритет Пулюя, Рентген як лауреат відмовився від грошової нагороди, але це не змінило ситуації.

Отже, п'ятеро людей, що народились в Україні, мають Нобелівські відзнаки. Уродженці нашої землі одержали найвищу міжнародну нагороду в усіх номінаціях, окрім премії Миру. І це показовий факт.

У яскравому сузір'ї нобелівських обранців-гуманітарів належ-

не місце посідає наш земляк, письменник Шмуель Йосеф Агнон (справжнє ім'я і прізвище — Шмуель Йосеф Халеві Чачкес), що народився 17 липня 1888 р. в м. Бучач на Тернопільщині. Автор романів, повістей, оповідань, дитячих казок, інтерпретатор галицьких народних легенд, Агнон у 1966 р. отримав Нобелівську премію в галузі літератури. Особливо було відзначено його твори «Весільний балдахін» та «Нічний гість», вельми теплий роман щодо українців. Нагороджений Державною премією Ізраїлю (1954 і 1958), був почесним громадянином Єрусалиму. Там, в місті-колиці трьох світових релігій — 17 лютого 1970 р. він знайшов вічний спокій.

Агнон — письменник високого рівня, класик світової літератури. Загалом 85 його творів надруковано в перекладах десятима мовами світу. Нобелівську премію в галузі літератури йому присвоїли «за глибоко оригінальну й майстерну прозу за мотивами життя єврейського народу», талановите відображення загальнолюдських проблем сучасності, насиченої парадоксами й протиріччями, та за його «комічну майстерність», «багатство та глибину творів». Кращі твори Агнона — про Галичину, долю галицьких євреїв. Літературознавці порівнюють Агнона із Сервантесом, Кафкою, Достоевським. Тісний зв'язок з фольклорними традиціями, переплетінням казкового з реальним у творах Агнона переконують читачів у близькості до нього творчості Михайла Коцюбинського — згадаймо неперевершені «Тіні забутих предків». Дослідники творчості Агнона наголошують на благодетельних зв'язках єврейської культури з українською, відзначаючи глибоке пізнання автором творчого досвіду насамперед Миколи Гоголя для становлення його як письменника, про що класик літератури говорив у своїй нобелівській промові.

Особистість Агнона формувалася на взаємодії кількох культур і релігій. У Бучачі, Коломиї, Львові, Тернополі мирно уживалися українська, польська та єврейська мови й культури, взаємодіючи з австрійською та німецькою. Духовне буття галичан визначало-

ся католицизмом, іудейством, православ'ям. Народившись і проживши в Галичині два десятиліття, класик світової літератури пам'ятав свою малу батьківщину до кінця життя.

У тому середовищі в Галичині, в якому жив і яке добре знав Агнон, не було повної духовної і моральної та релігійної єдності людей, так само, як і в будь-якому іншому людському середовищі. Існували різні релігійні, політичні течії: хасидизм, ортодоксальність, консерватизм, реформізм, сіонізм, націоналізм, що нерідко приводило до всіляких зіткнень між їх прихильниками. Для письменника Агнона було характерним об'єктивне ставлення до різних політичних, релігійних течій і їх прибічників, прагнення до неупередженого зображення розбіжностей між ними.

Що ж стосується незмінної симпатії Агнона, його зачарування, то це милий його серцю Бучач, галицьке довкілля, люди нашого благословенного краю, що надихали і живили його творчість. Він постійно тужив за рідним краєм, бачив його у снах. Давній Бучач став темою і багатьох казок пана Агнона. Більше того, наголошував відомий літературознавець із США Антін Рубінець, казки Агнона є нерідко переспівом галицьких народних легенд.

Агнон любив свою батьківщину — Галичину. Він, як і інші українські письменники з Галичини — Карл Француз, Станіслав Лем, Йозеф Рот, засновник галицької школи вчених-істориків Нахман Крохмаль, його відомий послідовник Соломон Рапопорт, великий німець Леопольд Захер-Мазох, яким зачитувався Агнон, та інші багато хорошого розповідали про Галичину всьому світові. Агнон по-своєму і результативно сприяв єврейсько-українському порозумінню і співпраці.

1996 р. батьківщину Агнона м. Бучач вперше відвідала донька письменника Емуна Чачкес-Ярон. Наступного року в Бучачі, Львові, Золочеві знято частину документального фільму «Агнон» із серії «Письменники століття», який 1999 р. отримав головну премію на фестивалі в Палермо (Італія).

А 2002 р. 11-ті Нобелівські читання у Тернополі були присвячені Агнону; на них було репрезентовано переклади творів письменника «Бучач. Обітована земля його серця» та бібліографічний покажчик літератури про нього.

Реальними лауреатами премії Альфреда Нобеля в гуманітарній сфері могли стати великі і відомі українці.

Як про реального претендента на Нобелівську премію в галузі літератури можна говорити про Івана Франка, уродженця Нагуєвич, що на Львівщині. Його кандидатуру як «великого Провідника свого народу, міжнародного генія», «справді найвизначнішого письменника сучасної Європи» висунув 26 листопада 1915 р. в листі до Нобелівського комітету професор, доктор філософії з Відня пан Йосеф Застирець. У документі, що зберігається в архіві Шведської академії під № 19 за 1915 р., на сторінках 6-7 можна прочитати: «№ 4. Іван Франко». На превеликий жаль, він не був увінчаний нобелівськими лаврами. Причина в тому, що листоподання надійшов до Стокгольма, коли питання про лауреатів уже було вирішене.

Не судилося отримати цю нагороду й Уласу Самчукові — «найвидатнішому українському прозаїку в діаспорі», уродженцю с. Дермань (тепер Рівненської області). Після виходу в світ роману-трилогії «Волинь» (перший том опубліковано ще 1934 р.) кандидатуру Уласа Самчука на здобуття Нобелівської премії з літератури висунув у 1980 р. торонтський російськомовний журнал «Современник». І тоді, і в наступні роки премію одержали інші, не українські майстри слова. Так і цього року трапилось тому, що його кандидатуру не висунув жоден із Нобелівських лауреатів. А саме така рекомендація могла бути визначальною.

На Нобелівську премію висували кандидатури поетів Павла Тичини (1966 р.) і Миколи Бажана (1970 р.). Їх запропонував Омелян Пріцак, широковідомий у світі український вчений-славіст і тюрколог, дійсний член Американської, Фінської, Турецької ака-

демій наук, донедавна професор Гарвардського університету. Однак Бажан, подякувавши Шведській академії літератури за увагу до його особи та творчості, в надісланому їй листі висловив сумніви в реальності та своєчасності висунення його кандидатури, тобто фактично відмовився від нагороди. В ранзі одного з реальних претендентів на найвищу відзнаку так і залишився Павло Тичина. Серед них був також поет-дисидент Василь Стус, якого 1985-го нобелівський лауреат Генріх Бьоль висував на здобуття Нобелівської премії з літератури. Як відомо, поет помер 4 вересня 1985 р. від тортур у таборі для політв'язнів. Але кандидатура померлого автора вже не могла розглядатися Шведською академією.

Українська діаспора в 1989 р. коли з'явилося нове видання «Собору» англійською мовою, розпочала заходи щодо висунення претендентом на Нобелівську премію з літератури пана Олеся Гончара. Його кандидатуру було запропоновано 1991 р. На жаль, безрезультатно. Безперечно, треба згадати й таку талановиту особистість, як Ісмаїл бей Гаспринський (1851-1914 рр.), який у царині кримськотатарської культури є зіркою першої величини. Усе своє життя він займався в Криму літературно-просвітницькою діяльністю. 1910 р. авторитетна група вчених Франції висунула кандидатуру Ісмаїла Гаспринського на здобуття Нобелівської премії. Їх підтримали відомі письменники з країн мусульманського Сходу. Це також, на жаль, не дало позитивного результату.

Роалд Гофман

Роздуми лауреата Нобелівської премії з хімії

Переклад статті лауреата Нобелівської премії Роалда Гофмана. Розкрито міркування автора про роль хімії у сучасному житті.

Громадськість майже завжди попірає хіміків за те, що вони створюють «неприродні» матеріали, які ще й виявляються просто небезпечними. Проте, це не зупиняє виробництва і широкого розповсюдження синтетичних матеріалів, які використовують для захисту і лікування людей і які роблять наше життя легшим, цікавішим і навіть різнобарвним. Однак, хіміків не можуть не бентежити сигнали громадськості, які підігриваються образливою і, навіть, ворожою позицією засобів масової інформації або інтелектуалів. Мені здається, що нинішнє ставлення суспільства до хіміків нагадує упереджене ставлення середньовічних європейців до діяльності євреїв-лихварів. Звичайно, можна порадити хімікам заглибитися у наукові дослідження і в жодному разі не брати на себе «колективну відповідальність» за гріхи, які творять жадібні й часто позбавлені почуття обов'язку виробники або торговці небезпечними хімічними речовинами. Однак, ця проблема заслуговує окремого розгляду, оскільки багато хіміків усе ж відчуває,

що реальне або уявне (гадаю, що справедливі обидва ці епітети) негативне ставлення суспільства і преси все ж стосується не лише хімічного бізнесу, але й хімії взагалі, а хіміків — особливо.

З іншого боку, було б досить важливо визначити різницю між термінами «штучний», «синтетичний» і «ненатуральний». Адже зазвичай слова в мові ніколи не ізольовані повністю від альтернативних і асоціативних значень, що виникають на їх основі. Тому, наприклад, при переході від «штучного» до «ненатурального» число таких побічних значень (а також пов'язаних з ними негативних властивостей, що маються на увазі), очевидно, буде змінюватись. Таке уточнення мало б зміст, але я навмисне вживаю саме ці два терміни (вважаючи їх взаємозамінними або еквівалентними), оскільки їх найчастіше використовують у діалозі хіміків з громадськістю.

Хіміки повинні всіляко розвивати і пропагувати ідею про те, що будь-який поділ на природне і неприродне майже завжди позбавлений змісту. Мені особисто це видається безсумнівним для будь-якої галузі людської діяльності: чи то мистецтва, науки, бізнесу або виховання дітей. Природне і неприродне в житті завжди настільки складно переплетені, що будь-яка спроба їх розділити таїть у собі глибоке внутрішнє протиріччя і неоднозначність.

Знаю з власного досвіду, що артисти й художники, аналізуючи свою діяльність, завжди сприймають «ненатуральність» (може те назвати її неприродністю або штучністю) як звичний і, навіть, стандартний прийом, який дозволяє зв'язати майстерність і творчість. Деякі з них сприймають цей підхід значно глибше і ширше. Так, наприклад, Ігор Стравинський у своїй книзі «Поетика музики» стверджує, що природні (тобто життєві) звуки взагалі не можуть бути віднесені до музики й остання ні в чому не повинна наслідувати природу: «Я визнаю, як початковий, сирий матеріал для музики, існування природних звуків, які, будучи приємними самі по собі, цілком можуть пестити наш слух і приносити нам

задоволення. Однак, над цією пасивною насолодою і поза нею ми відкриваємо власну Музику, і вона змушує нас брати активну участь у роботі думки, тієї Думки, яка наказує життю, дарує життя і формує його. Основа будь-якого творчого акту — якість інстинктивного стремління, яке можна назвати голодом, але цей голод — духовний».

Будь-який хімік, і я в тому числі, легко продовжить цю думку і відразу відзначить, що всі речовини і матеріали, які нас оточують, — вода, бронза, наліт патини на цій бронзі, руки скульптора, очі глядача — мають мікроскопічну структуру і складаються з молекул. А макроскопічні характеристики речовин, тобто вся різноманітність їх фізичних, хімічних і біологічних властивостей, визначається видом і взаємним розташуванням атомів, які складають ці молекули. Нейлон замінив шовк у жіночих панчохах зовсім не випадково: на молекулярному рівні ці речовини мають багато спільного в своїй будові (аміди, карбонільні групи, складчасті пластинчасті структури, водневі зв'язки...). Найбільш цінна інтелектуальна заслуга сучасної хімії полягає в тому, що вона точно встановила молекулярні структури для величезного числа речовин — від найчистішої води і складних бронзових сплавів до білка родопсину у сітківці людського ока.

Однак для того, щоб позбавити вченого-хіміка почуття зайвої комфортності, я все ж продовжу розмову про відмінності між природнім і неприроднім. Особливу значимість цьому питанню надає його історична «живучість». Дихотомія природне/неприродне має в хімії цікаву історичну традицію. Колись різниця між органічними й неорганічними сполуками здавалась принциповою і нездоланною. Пізніше ці відмінності були буквально зметені цілим рядом експериментів (починаючи з дослідів Германа Кольбе над оцтовою кислотою в 1845 р.), які наочно показали, що органічні речовини можна вільно синтезувати з неорганічних матеріалів, ніяк не пов'язаних з живою природою. Необхідно, до речі,

підкреслити і тонку термінологічну різницю: органічне протиставлялось неорганічному, суперечність між природним і неприродним взагалі не розглядалась. Саме винахідливість і працелюбність вчених дозволили довести ідентичність або рівноцінність органічних і неорганічних молекул, тобто відсутність принципової різниці між ними.

У наші дні рівноцінність штучних і природних речовин і предметів також часто стає предметом суперечок, іноді пов'язаних з економічними проблемами. Наприклад, фірми, зайняті продажем і рекламою так званих «екологічно чистих» або «здорових» продуктів харчування, люблять підкреслювати, що синтетичний вітамін С відрізняється від використовуваного ними вітаміну С, який отримують безпосередньо з шипшини (відповідно останній продається за вищою ціною). Однак чистий синтетичний вітамін С повністю ідентичний вітаміну С, який отриманий з шипшини, хоча ємність двох пляшок таких вітамінів буде завжди трохи відрізнятися (на рівні часток проценту). Я зовсім не хочу сказати, що ця різниця суттєва, а просто підкреслюю той простий факт, що дуже багато речовин за своєю природою не бувають абсолютно чистими. Вони є сумішами і тому можуть у принципі дещо відрізнятися одна від одної.

Хоча відмінності між органічним/неорганічним і природним/неприродним не мають суттєвого значення для хімії, ця дихотомія продовжує жити в мові й соціальних структурах. Наприклад, фахівці можуть обговорювати «синтез натуральних продуктів» (розуміючи під цим молекули реальних речовин, які існують в природі), відрізняючи такий синтез від синтезу речовин, які іноді раніше не існували в природі. Однак вельми знаменно, що хіміки ніколи не користуються словосполученням «неприродний продукт», хіба що жартома. Як це часто буває, гумор цієї фрази зумовлений певною двозначністю ставлення хіміків до своєї діяльності.

У зв'язку із проблемою, що розглядається, цікаво ще відзначити, що біохімія завжди була специфічним, виділеним розділом хімії. Біохіміки намагаються зрозуміти природу і механізм основних хімічних процесів у живих організмах, зводячи їх до певної послідовності елементарних хімічних актів. При цьому, однак, легко помітити, що хімікам інших спеціальностей (органікам, неорганікам і фізхімікам), які вивчають ті ж елементарні, основоположні реакції в інших системах, дуже рідко вдається отримати роботу на факультетах або кафедрах біохімії! Хіміки-синтетики воліють, до речі, говорити про біоміметичні методи (називаючи так реакції синтезу, що імітують природні процеси). Префікс «біо» цілком очевидно несе в багатьох випадках якийсь додатковий психологічний або соціальний навантаження. Такі професійні нюанси і тонкі відмінності ще раз підкреслюють живучість дихотомії природне/неприродне, навіть в рамках самої хімії.

Іноді я помічаю якусь дивність і нелогічність у поведінці вечних, коли питання стосується цієї дихотомії. Прикладом може бути сценка, описана нижче, яку я скомпонував із реальних подій. Виконавчий директор однієї великої хімічної компанії запросив мене на ленч у розкішний, нещодавно відкритий ресторан, який славився своєю французькою кухнею. Ми сиділи в прекрасних плетених кріслах за чудово сервійованим столом, прикрашеним серветками з тонкого льняного полотна.

Я приготувався до цікавої наукової бесіди, яка можливо перемішуватиметься світськими плітками, але замість цього мій співбесідник став вельми емоційно розповідати про якихось молодих людей, членів громадської організації типу європейських «зелених», які, як виявилось трохи пізніше, добряче попусували йому настрій на ранковій прес-конференції. Річ у тому, що мій знайомий представляв громадськості план своєї фірми зі створення нових виробничих потужностей для випуску пестицидів і гербіцидів. Ці молоді люди (про яких він ніяк не міг забути) наполе-

гливо чіплялися до нього з питаннями про мутагенну небезпеку запропонованих продуктів і про можливості надійного контролю переробки відходів виробництва. Вони агресивно (і навіть, як йому здавалось, нахабно) нагадували йому про екологічні проблеми, які виникали раніше внаслідок невдало організованого його ж компанією виробництва аналогічних продуктів. Мій товариш вважав ці критичні зауваження боязливими, ірраціональними і науково необґрунтованими. Йому здавалось, що ці юні критики просто не розуміють, наскільки необхідні пестициди і гербіциди фермерам і наскільки небезпечні комахи-шкідники, різні довгоносики. Літня людина, видатний хімік і чудовий бізнесмен виглядав розгубленим і засмученим (можливо, це була просто психологічною реакцією на вимушене, показне холоднокров'я під час самої прес-конференції). Його обурював дух анархії в цих молодих людях, і він навіть натякав на приховані політичні мотиви їх поведінки.

Однак потім смачні вина (спочатку шардоне зі штату Нью-Йорк, а потім чудове французьке Сент-Емільйон) дещо заспокоїли його, а після білого вина він навіть вдало пожартував стосовно останнього скандалу, пов'язаного з підробкою білого австрійського вина (цікаво, що скандал був спричинений тим, що для підсолодження вина використовувався диетилентгліколь — один із компонентів антифризу). Пізніше мій друг похвалився, що йому вдалося купити в антиквара незвичний індійський кошачок (ми обоє захоплюємося мистецтвом аборигенів Америки). Після ланчу ми прогулялися в садку поблизу ресторану, милуючись квітучими пурпуровими і чорними тюльпанами.

Із описаної сценки можна викинути усі деталі, але суть проблеми залишиться зрозумілою. Я впевнений, що кожен, хто заперече відмінність між природним і неприродним, у себе вдома воліє дивитись у вікно на нормальний пейзаж, а не милуватися фотографіями екзотичних видів у віконних рамах. Кожен хоче,

щоб поряд із будинком росли дерева, а не стояли їх пластикові або матерчаті муляжі. Ніякий солярій не замінить пляж в Альграві або на Багамах, будь-якій людині неприємно думати про пластикові дахи або столові гарнітури «під дерево», а громадськість буде завжди справедливо обурюватись тим, що Європейське економічне співтовариство витворяє із пивом. Вчені і технологи, які обурюються «нерозумністю» інших людей і їх нездатністю зрозуміти нерозбірливість природного і синтетичного, проводять такий поділ самі, як тільки це стосується їх власних переживань або умов життя.

Тому спробуємо розібратися, чому, власне, ми надаємо перевагу природному, незалежно від того, хто ми і чим займаємося. У прагненні до природності я бачу багато взаєпов'язаних психологічних і емоційних спонук, серед яких, на мій погляд, слід віділити шість основних — романтичність, міркування престижу, відчуття відчуженості, неприязнь до претенційності і продуктів масового виробництва, а також духовні і релігійні міркування. Нижче я спробую дуже коротко охарактеризувати ці мотиви.

Романтичність

У другому акті опери Чайковського «Пікова дама» є невелика сценка-пастораль під назвою «Вірна пастушка», якої, до речі, немає у початковому, пушкінському тексті. Вигадана Чайковським сценка є чарівним дуєтом у дузі Моцарта, який розповідає про чарівність сільського життя. Пасторальні сцени настільки ж традиційні (їх традиція сягає ще Дафніса і Хлоє) й популярні, як і сцени біля фонтану. Пов'язані з ними романтичні настрої виникають через нездійснене бажання отримати те, чого вже немає або не може бути взагалі. Жанр пасторалі можна розглядати навіть як спосіб відчуження від пасторальних настроїв — є певна іронія в тому, що ці нереалістичні й неприродні захоплення стосовно природного життя на лоні природи зачаровують майже усіх (за ви-

нятком, зрозуміло, тих людей, які дійсно живуть на цьому лоні й займаються тваринництвом). Майже зникли королівські двори й пов'язане з ними світське життя, але романтичні традиції збереглися, і в наших мріях досі живе бажання, що прийшло з тих часів, вирватися на лоно природи, торкнутися до дерева, вдихнути запах свіжого сіна або піймати у вітрила попутній морський вітер. При цьому немає ніякого значення, що в реальних стайнях завжди погано пахне або що більшість вокзалів на світі завжди брудні й гомінкі. Все це нічого не значить. Колись я бачив фільм, у якому Інgrid Бергман прощалася з Леслі Ховардом на вокзалі, і мені цього досить. З тих пір я немов би знаю всі вокзали, я відчув їхню чарівність і ця чарівність назавжди залишилася в моєму серці. Точно так само виглядає справа із запахом уявної стайні.

Міркування престижу

Чудові успіхи в розвитку синтетичних матеріалів пов'язані зі складною комбінацією багатьох чинників. Наприклад, синтетика виявилася дешевою, стійкішою й різноманітнішою у застосуванні, ніж багато природних матеріалів. Крім того, вона найчастіше володіла й цілком новими властивостями. Наше століття може по праву вважатися століттям полімерів, оскільки матеріали з великих синтетичних молекул замінюють природні матеріали: нейлон замінив бавовну в рибальських сітках, склопластик витиснув деревину в корпусах кораблів... Така заміна або навіть цілком нові застосування (наприклад, різні поліетиленові оболонки для харчових продуктів) — процес, безумовно, демократичний, оскільки широкий спектр матеріалів стає дешевшим й доступнішим для все більших груп населення. Величезна кількість людей в наші дні отримує те, що раніше було розкішшю.

Однак люди — дивні істоти (що, до речі, дуже приємно), і, якщо вони отримують щось, їм хочеться більшого. Іноді вони просто бажають жити краще, ніж сусіди. Коли синтетика стала дешевою

й доступною, відбулася дивна інверсія смаку. З'явилися самозвані експерти, які оголосили, що «природне», або «натуральне», володіє особливим шиком. Якщо довго запевняти бавовняну сорочку, що вона виглядає більш розкішно порівняно з полімерною (навіть якщо остання, як справедливо вказує реклама, «завжди відпрасована!»), то бавовняна сорочка напевно загордиться. Таке відношення поширюється й на багато чого іншого. Дерев'яна підлога сприймається приємніше, ніж накрита лінолеумом. Аналогічно рідкісний вид деревини сприймається як більш вишуканий і кращий.

Можливо, моє ставлення занадто негативне. Можливо, шовк дійсно приємніший на дотик, ніж нейлон. Можливо, ми не стільки бажаємо у чомусь перевершувати навколишніх, скільки прагнемо просто ледь-ледь відрізнятись (усього лише) від них. Нескінченна різноманітність природного дає нам можливість створювати ці невеликі відмінності.

Відчуження

Ми всі відчуваємо відчуження, відрив від наших інструментів і засобів виробництва, а також від результатів нашої праці. Це дуже помітно при роботі на складальному конвеєрі, при торгівлі галантереєю й навіть при проведенні наукових досліджень. Ми постійно працюємо над малою частиною чогось великого, а для підвищення ефективності організуємо масове виробництво. Один з побічних результатів такого підходу — можлива втрата інтересу до кінцевої мети, до того «великого», заради чого розпочиналася робота. Цілі гори паперу відокремлюють нас від інших людей, з якими пов'язана наша діяльність. Навколо нас з'являється усе більше машин, робота яких стає усе менш зрозумілою. Згадайте, як у книзі Марка Твена діловитий янки майже зумів відтворити при дворі короля Артура технології XIX століття. Я дуже сумніваюся, що комусь із моїх колег вдалося б створити хоч що-небудь в

аналогічних умовах, користуючись, наприклад, своїми професійними знаннями в теорії диференціальних рівнянь у частинних похідних. Ми звикли до того, що ліфт їде після натискання кнопки. Гірше стає справа з нашою звичкою до того, що від натискання кнопки запускається ракета й десь дуже далеко (ми цього не бачимо!) гинуть люди і ллється кров.

Синтетичні, штучні (якщо завгодно, неприродні) матеріали практично завжди дешевші природних, оскільки ми виготовляємо їх промислово. Масове виробництво, у свою чергу, пов'язане зі штампуванням, литтям або пресуванням, в результаті чого ми одержуємо однакові вироби. В принципі ці вироби можна зробити дуже гарними й витонченими, але на практиці саме дизайн завжди стає першою жертвою економічних міркувань. Ні форма, ні сутність стандартного продукту масового виробництва зазвичай нічого не говорять споживачеві про історію його виготовлення, яка, до речі, може бути досить цікавою. Наприклад, антибіотик типу тетрацикліну одержують шляхом культивування мікроорганізмів з наступною хімічною модифікацією, очищенням і капсулюванням. Всі ці процеси регулюються складними пристроями та апаратами, чудовими за своєю конструкцією й операціями, що виконуються, однак споживач ніколи не довідається, наприклад, що у виготовленні стандартної пляшечки з п'ятдесятьма таблетками тетрацикліну брали участь надзвичайно винахідливі люди й дуже цікаві механізми.

Щось заховане в глибинах нашої психіки завжди бажає бачити «відбиток» людської руки на будь-якому предметі. Існують, до речі, досить прості способи «індивідуалізації» предметів масового виробництва. Я згадую, наприклад, вірируваний кольоровий друк, що використовується фірмою Ф. Хундервассера (дуже недороге виробництво), або красиву і яскраву кераміку, що випускалася у Швеції Стігом Ліндбергом в 50-ті роки. Суспільству варто було б усіляко заохочувати спроби такого роду.

Неприязнь до претензійності

Підробка будь-якого роду викликає у людей роздратування й протест, оскільки нам неприємні брехня й самозванство. Можливо, багато проблем, пов'язаних із синтетичними виробами, виникає саме тому, що синтетика не лише неприродна (у тому розумінні, що її створюють люди, а не природа), але й найчастіше «придурюється», маскуючись під інші матеріали. Іноді така ситуація виникає цілком ненавмисно, в результаті заміни якого-небудь звичного побутового матеріалу пластиком, який у чомусь, безсумнівно, кращий: наприклад, він може бути більш термостійким і т.п. Так з'явилися у світ пластмасові тарілки, що нагадують порцелянові, і полімерні покриття для меблів із кольором і текстурою деревини. Серветки із синтетики зазвичай «суперничають» із льняними, мереживними або навіть вишитими виробами.

Я якось розмовляв з одним молодим чоловіком, який пов'язаний з мистецтвом «розпису під мрамур», і переконався, що майстер при фарбуванні не лише ретельно вивчає матеріал, але й глибоко замислюється над геологічними силами й процесами, які спричиняють відповідні візерунки. Багато штучних виробів прекрасні, але в них ми помічаємо занадто багато імітації, а таке «нагромодження лицемірства» викликає у глядача перемінні й неоднозначні почуття, що майже неминуче переходять у ворожість. Психолог сказав би, що люди жагуче прагнуть до автентичності, дійсності й реальності.

Неприязнь до масового виробництва

Внаслідок масового виробництва нас усе частіше оточують цілком однакові речі. Перші пластмасові попільниці та ювелірні прикраси з титану викликали великий інтерес, але, коли ці предмети буквально заповнили наше оточення, вони стали дратувати. Основною і часто єдиною стилістичною особливістю масової продукції стала її повторюваність (з іншого боку, саме одноманіт-

ність і відтворюваність у свій час забезпечили комерційний успіх цих товарів).

Іноді у нас викликає відразу не стільки однаковість штучних предметів довкола нас, скільки їх безглуздий надлишок. У типовому американському motelі, наприклад, практично неможливо заховатися від штучних матеріалів. Різноманітність виробів із пластику й синтетики в деяких приміщеннях просто захоплює й навіть створює можливості для інтелектуальних розваг (наприклад, розглядаючи обстановку, можна пройти курс хімії полімерів або розмірковувати над проблемами, які виникнуть у майбутньому в археологів, які вивчатимуть розкопки такого приміщення). Єдине, чого не викликає така кімната, — так це бажання поселитися в ній.

Духовні Причини

Так чому ж, власне, вчені і людство взагалі (оскільки вчені нічим не відрізняються від інших людей) прагнуть до природності? Поки у нас немає простих психологічних або соціологічних пояснень цьому явищу. Жан-Поль Мальро, який тонко відчував проблеми науки, писав з цього приводу: «Лляний одяг змушує нас, хоча б в уяві, відчувати зв'язок з нашими дідами і далекими предками, з героями і з історією взагалі. Викликані цим відчуття шляхетні й значимі. Ми починаємо почувати себе частиною протяжливої й могутньої ріки, і коли ми думаємо про це, то не так поспішно прагнемо до якогось останнього моря. Сказане стосується й інших речей — дерева чи каменю, які постійно нагадують нам про інші форми життя, про таємничі часи історії, коли людство ще не існувало. Глиняний посуд на полиці розповідає нам про інші країни, інші племена з іншими потребами. І про глину також».

Едвард О. Вільсон висунув гіпотезу «біофілії», яка з генетичної й еволюційної точок зору пояснює наявність «сильної спорідненості» між людством і всіма іншими живими організмами. Мені ця гіпотеза видається переконливою і обґрунтованою.

Лаура Вуд, яка прочитала рукопис цієї книги однією з перших, вказала автору, що багато людей відчують дуже сильний потяг до всіх об'єктів середовища проживання, тому що «... у цьому ми знаходимо зразки високої духовності... З тих пір, як дух просочив матерію, весь світ в цілому набув певної святості й потребує поважного ставлення до себе».

Я вірю, що душа людини призначена для чогось особливого, єдиного, здатного до росту. Саме в цьому і полягає секрет життя. Я бачив ялинку, яка намагалася рости без ґрунту, у розколі гранітної скелі поблизу шведського містечка Міллесгорден, і думав про те, що коли-небудь деревце або його потомство обов'язково переможе граніт і розколе скелю. Цю ялиночку нагадують мені рослини в моєму кабінеті, і я можу згадати про неї, навіть просто дивлячись на поліровану поверхню дерева (хоча, втім, полірована поверхня відразу ж нагадає мені і про смерть). Я бачу посмішку малюка, який припав до материнських грудей, і в моєму мозку раптом миттєво спрацьовують нейронні ланцюжки, нагадуючи про посмішки моїх дітей, коли вони маленькими бігали за матір'ю. Поет А.Р. Аммонс колись написав: «Одна й та ж Пісня Життя звучить у мені і в тобі».

Переклад М. Андрейчина, В. Копчі, Ю. Ковалькова.

Роман Якель

Роалд Гоффман: «Необхідно популяризувати науку»

Редакція газети «Дзеркало тижня», м. Київ

Серед осіб, яким 10 грудня 1981 року король Швеції вручав дипломи і медалі із зображенням Нобеля, був 44-річний Роалд Гоффман. Ставний, молодий, із живими розумними очима і пишною шевелюрою він не приховував радості. А в багатолюдному залі була людина, яка під час нагородження Гоффмана за розробку теорії регулювання хімічних реакцій по-справжньому плакала, – секретар Нобелівського комітету шведський барон Стіг Рамель. Бо, можливо, єдиний у залі знав, що цього могло й не бути. Цей епізод відзначили впливові американські газети.

Нині провідний у світі фахівець у галузі квантової та органічної хімії Роалд Гоффман та фізик-атомник Григорій Шарпак – Нобелівські лауреати, що народилися в Україні.

...Золочівський хлопчик, названий Роалдом на честь видатного норвезького дослідника Руальда Амундсена, витримав перебу-

вання в єврейському гетто, нестерпні умови життя в таборі примусової праці. Мине небагато часу – і позаду залишаться Польща, табори для переміщених осіб у Австрії та Західній Німеччині. Кінцева пристань сім'ї Гофманів – США.

Сьогодні Роалд Гофман – професор відділу хімії і хімічної біології Корнельського університету (Нью-Йорк). Нещодавно він уперше після еміграції у 1944-му приватно відвідав рідний Золочів на Львівщині, узяв участь у заходах з нагоди відкриття пам'ятника євреям – жертвам нацизму та меморіальних табличок у колишній Золочівській в'язниці НКВД. Привітний, максимально відвертий у розмові Роалд Гофман зустрівся з тернопільськими активістами Асоціації нобелівських студій і охоче дав інтерв'ю «ДТ».

– Пане Гофман, у роки війни прихисток вам із родиною забезпечив українець Микола Дюк. Вважаєте свій порятунок випадком чи закономірністю?

– Швидше за все, це було дарунком долі – вижити в той жахливий час і знайти добру людину-вчителя, яка допомогла. Перед Другою світовою війною у Золочеві проживало майже чотири тисячі євреїв, але залишилося в живих тільки двісті. Це типова доля євреїв тогочасної Польщі, які потрапили в пастку нацизму і комунізму. Можливо, нам допомогло соціальне усвідомлення нашого становища і в дечому – соціалістичні джерела. Але найголовніше – євреям допомогли добрі люди – українці або поляки.

– Які обставини змусили зацікавитися хімією в Колумбійському медичному коледжі?

– Я ніколи не пішов би в медичний коледж. У нашій освітній системі спочатку здобувають базову університетську освіту. Лекції з хімії, які я слухав у перші два роки, не надто захоплювали мене. Однак на третьому році у мене був гарний учитель і великий курс зі вступу до хімічної фізики, а також незвичайні експериментальні дослідження в двох урядових лабораторіях. Вони надихнули мене на дослідницьку роботу.

Вважаю себе «науковим внуком» Нобелівського лауреата Лайнуса Полінга і «науковим сином» його студента Вільяма Ліпскомба. Докторське дослідження під керівництвом Ліпскомба мене справді надихало, воно навчило цінувати водночас експеримент і теорію.

А органічна хімія супроводжувала мене у бурхливий період росту, навчання, вона і визначила мою наукову долю.

– Освітній проект «Світ хімії», започаткований вами на американському телебаченні, – це відчуття того, що величезні наукові знання і досвід потрібно поспішати передавати новим поколінням, чи щось принципово інше?

– Проект «Світ хімії» я створив 18 років тому. Він забрав два роки мого життя, але не шкодую. Ці фільми й досі використовують в американських загальноосвітніх школах у сільській місцевості. Немає й тижня, щоб про них мене не запитували студенти різних вищих шкіл.

Цей проект не для майбутніх професіональних хіміків – швидше для широкого загалу, пересічного студента, пересічного громадянина, оскільки вони обов'язково зіштовхнуться з необхідністю приймати рішення на основі технічних досягнень. Популяризувати науку необхідно. Також я хочу захопити людей хімією.

– А як сучасні ЗМІ мають популяризувати науку, адже складні технологічні процеси важко пояснити широкому загалу?

– Я дуже стурбований, що більшість телепередач, газетних публікацій у світі виховують бездушного споживача. Ефір, друковані сторінки заповнили псевдонаукові теорії, астрологія, шарлатанство. А потрібно популяризувати Нобелівські читання, інтелектуальні конкурси, підтримувати молодих науковців. Країни, які хочуть мати майбутнє, повинні вкладати кошти в популяризацію наукових досягнень та їхніх авторів, а не у віртуальні химерні штуки.

– Вас не дивує, що Роалд Гофман – Нобелівський лауреат, вер-

хівка наукового світу – не представлений в українських наукових інституціях, не є членом ані Національної академії наук, ані Наукового товариства імені Шевченка?

– Свого часу я співпрацював з відомим українським фізиком Олександром Давидовим, який пізніше очолював Інститут теоретичної фізики Академії наук України. Нині контактую з міжнародним Фондом громадських досліджень і розвитку, який фінансує в Україні фундаментальні наукові дослідження, підтримую робочі взаємини з ученими Львівського національного університету імені Франка, які займаються розробками у галузі хімії твердого тіла. А якщо від названих наукових установ, які ви назвали, будуть пропозиції, то не відмовляюся (сміється). Та поки вони не надходили.

– Що ви скажете про політичні процеси, які відбуваються в Україні?

– Я уважно стежу за українськими подіями через американські телеканали і газети. Не можу до кінця зрозуміти логіки політичного протистояння, яке сталося у вашій країні. Але вірю, що Україна зробить демократичний вибір. Україна назавжди залишиться, як я вже писав в одному листі, обітованою землею мого серця.

Юрій Скоренький

Нобелівська премія з фізики 2009 року

Тернопільський національний
технічний університет ім. Івана Пулюя

Наведено фактичний матеріал про винаходи, за які присуджено нобелівську премію з фізики у 2009 році.

Щороку нобелівський комітет відзначає наукові відкриття, які найбільшою мірою вплинули на прогрес людства, визначили напрямок його розвитку на десятиліття вперед. Цьогорічна премія з фізики присуджена вченим, роботи яких сформували технологічну базу так званого „інформаційного суспільства», у якому ми сьогодні живемо — Чарльзу Као (Charles K. Kao) за видатні досягнення, що стосуються поширення світла у волокнах оптичних ліній зв'язку, Віларду Бойлу (Willard S. Boyle) та Джорджу Сміту (George E. Smith) за винайдення світлочутливих напівпровідникових схем — CCD-сенсорів.

В сучасному світі надзвичайної ваги набула швидкість передачі даних. Оптичні лінії зв'язку роблять можливою трансляцію відео, фото, аудіоматеріалів на величезні віддалі за мізерний час. Для

цього світловий сигнал від лазера, модуляція якого і містить кодовану інформацію, передається хвилеводом до приймача. Хвилевід при цьому не обов'язково є прямим, але світло не виходить за його межі завдяки явищу повного внутрішнього відбивання, показаного на рисунку 1.

Промені, які виходять із точки А у першому середовищі, можуть частково відбиватися від межі середовищ (горизонтальна лінія на рисунку) і частково про-

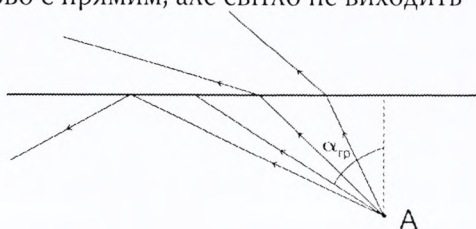

Рис. 1. Повне внутрішнє відбивання

ходити, заломлюючись, у друге середовище із меншим показником заломлення. Проте, якщо кут падіння є більшим від деякого граничного, заломлення неможливе, отже вся енергія променя залишається у першому середовищі — промінь відбивається повністю. Для забезпечення умови повного внутрішнього відбивання у телекомунікаційних системах використовують хвилевод, приклад якого показаний на рисунку 2.

Серцевина, яку виготовляють із плавленого кварцу або прозорого пластику, оточена оболонкою із меншим показником заломлення.

Промінь, згенерований лазером, поширюється в серцевині, відбиваючись від оболонки, на великі віддалі майже без втрат.

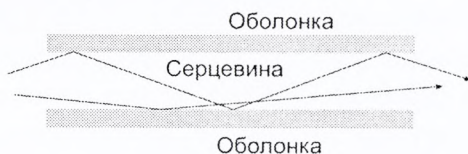

Рис. 2. Будова хвилевода

Відкриття, зроблене Чарльзом Као, стосується явища поглинання світла у прозорих середовищах. Цей вчений народився в Китаї, але згодом разом із сім'єю емігрував до Великої Британії, де

отримав освіту і довгий час працював. Його основні досягнення стосуються теоретичної електродинаміки та технології оптичних ліній зв'язку. Разом із своїм колегою Дж. Гокхемом він експериментально довів у 1966 р., що серед багатьох матеріалів найкраще вимоги оптичної передачі даних задовільняє плавлений кварц (кварцеве скло) і теоретично розрахував, якої чистоти повинен бути матеріал для практичного використання (саме домішки, як було доведено Као і Гокхемом, зумовлюють оптичні втрати — роблять матеріал недостатньо прозорим).

Вибір в якості матеріалу хвилеводів для оптичної передачі даних саме плавленого кварцу, надзвичайно дешевого і поширеного (чого може бути більше, як піску на дні океану?!), та напівпровідникових лазерів у якості джерел випромінювання було зроблено завдяки Чарльзу Као. Протягом десяти років після його відкриття були створені технології виготовлення достатньо чистого плавленого кварцу та виробництва хвилеводів, а уже за двадцять два роки через Атлантичний океан було прокладено першу оптоволоконну лінію.

Яку саме інформацію ми передаємо через оптичні лінії зв'язку? Переважно це зображення в цифровому форматі. Отримати ці зображення дозволяє так званий пристрій зарядового зв'язку (charge coupled device — CCD), винайдений Вілардом Бойлом та Джорджем Смітом у 1969 р. в Лабораторії Белла (AT&T Bell Labs), де вони досліджували можливість створення пристроїв запису інформації на основі напівпровідників. В наукових термінах ПЗЗ-матриця — це спеціалізована аналогова інтегральна мікросхема, яка складається із світлочутливих напівпровідникових фотодіодів. На рисунку 3 показано принцип дії елемента ПЗЗ матриці. До пластини полікристалічного кремнію р-типу, покритої оксидом кремнію SiO_2 , приєднано електроди, на які можна подавати додатній потенціал. Носії заряду (негативно заряджені електрони), створені внаслідок внутрішнього фото ефекту (під дією квантів

світла, показаних хвилястими стрілками) у напівпровідниковому p-Si, збираються біля електрода з додатнім потенціалом (рис.3, а). Таким чином фіксується зображення — на елементах, на які потрапило світло, накопичено заряд. Тепер сигнал необхідно зчитати, для цього на сусідній електрод подається додатній потенціал і заряд переходить вправо (рис.3,б), а потенціал лівого електрода після цього вимикається, і так далі.

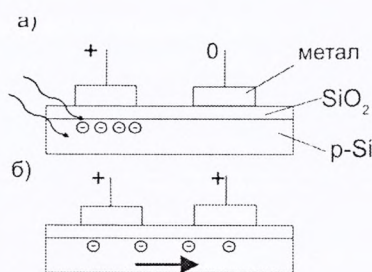

Рис. 3. Пристрій зарядового зв'язку

Таким чином, можна отримати кодоване зображення у цифровому форматі, зручному для зберігання та передачі. ПЗЗ-матриця набагато чутливіша, ніж фотоплівка, яку використовували до того часу, дозволяє повторне застосування і є доволі малих розмірів. Такі пристрої сьогодні використовуються у цифрових фото та відеокамерах, сканерах, факсах, зчитувачах штрих-кодів, медичному обладнанні, камерах супутникового стеження, в сучасних телескопах, дозволило візуалізувати складні фізичні, біологічні та хімічні процеси. Завдяки ПЗЗ-матриці не лише з'явилася можливість зберегти мить у всіх її неповторних барвах за допомогою цифрового фотоапарата, але і було зроблено багато відкриттів, особливо у астрономії.

Зроблені понад сорок років тому, винаходи нобелівських лауреатів з фізики 2009 р. повною мірою відповідають девізу, викарбуваному на нобелівській медалі — «Inventas vitam juvat excoluisse per artes» — «Винаходи покращують життя, прикрашене мистецтвом».

Віктор Мешкунов

І на марках бувають помилки...

м. Гамбург, Німеччина

Наведено ряд прикладів, що ілюструють фактологічні помилки і навіть фальсифікацію нобелістики у філателії.

Як правило, випуск знаків поштової оплати здійснюється державними поштовими відомствами. Вони визначають як кількість, так і номінал поштових марок. Це стосується і того, що на них зображено. Але ось питання. Чи можуть бути на марках фактологічні помилки? Наприклад, неправильне написання прізвища чи імені того, кому присвячена марка; або невідповідність надпису під малюнком.

Звичайно, помилки бувають. Зокрема, це друкарські огріхи: зміщення або накладання зображень і таке інше. Більш того, в філателії існує навіть цілий напрямок з колекціонування таких марок. Погано, коли помилка на марці використовується для фальсифікації чи замовчування очевидних фактів. Ось про це і піде мова.

В моїх руках поштовий блок, випущений Панамою в 1965 р. напередодні 70-річчя смерті Альфреда Нобеля, засновника Нобелівських премій (Michel, block 60). На блоці поруч з двома трикутними марками, на яких зображені передня і зворотна сторона

медалі для лауреатів премії миру, написані імена лауреатів Нобелівської премії з усіх номінацій за 1964 р. Прочитаємо ці імена знизу доверху.

Премія миру. Мартін Лютер Кінг, американський священик і борець за громадянські права чорношкірих у США, в 1968 р. був смертельно поранений у Мемфісі.

Премія з літератури. Жан-Поль Сартр, французький філософ, романіст і драматург, один з небагатьох, хто відмовився від премії.

Премія з медицини і фізіології. Конрад Блох, німецько-американський біохімік, єврейського походження (антисемітська політика нацистів застала його втекти до Швейцарії, а потім до США). На блоці вказане лише прізвище Блоха, однак поштове відомство Панами забуло другого лауреата нобелівської премії з медицини за 1964 р. — німецького біохіміка Теодора Лінена, колеги Блоха по Мюнхенському технологічному університету і за темою наукових досліджень. І це вже фактологічна помилка поштового відомства Панами. Нагадаємо, що Т. Лінен залишився в нацистській Німеччині, де займався науковими дослідженнями, залишаючись осторонь від політики.

Підемо далі. Номінація з хімії. Тут поштове відомство Панами цілком правильно вказало ім'я лауреата. Це жінка — англійський хімік Дороті Кроуфут-Ходжкін. До речі, в 1963 р. лауреатом Нобелівської премії з медицини став фізіолог Алан Ходжкін, двоюрідний брат чоловіка Дороті Кроуфут-Ходжкін. Ось один з випадків сімейності серед Нобелівських лауреатів.

І, нарешті, премія з фізики. На блоці в цій номінації лауреатом зазначений хтось Бенгт Едлін (Bengt Edlin). Але у всіх довідниках і енциклопедіях про нобелівських лауреатів лауреата з таким прізвищем немає. Тут явна фактологічна помилка. Можливо, це сталося через Едліна (Edlén, Edlin) Бенгта (1906-1993) шведського астронома, професора Лундського університету.

І це не помилка чи забудькуватість, як з Т. Ліненом, а справ-

жня фальсифікація. Адже в 1964 р. Нобелівську премію одержали три фізики: Микола Басов, Олександр Прохоров (СРСР) і Чарлз Таунс (США). Відсутність імен радянських учених якось можна зрозуміти. Швидше за все втрутилася політика... Холодна війна тоді була в повному розпалі. Але як бути з американським вченим? Чи не втрутилася давня суперечка між Панамою й США за Панамський канал... Але це вже домисли автора.

Перший прорив учених з Радянського Союзу на нобелівський Олімп відбувся в 1956 р. За дослідження в галузі механізму хімічних реакцій лауреатом Нобелівської премії з хімії став Микола Семьонов. Він був першим Нобелівським лауреатом серед громадян тодішнього Радянського Союзу.

Потім потужний прорив у 1958 р. зробили фізики Ілля Франк, Павло Черенков та Ігор Тамм. Правда, ця подія залишилася в тіні політичного скандалу, пов'язаного із присудженням тоді ж премії з літератури Борису Пастернаку.

І, нарешті, третій прорив у 1964 р. здійснили Олександр Прохоров і Микола Басов. Мало хто знає, що Олександр Прохоров народився ... за кордоном, а точніше в Австралії, у містечку Атертон. Його батьки були революціонерами, в 1911 р. вони втекли із сибірського заслання й опинилися в Австралії, після революції повернулися в Радянську Росію. Але от що цікаво. Виявляється, в Атертоні на честь О. Прохорова відкрита пам'ятна дошка.

Олександр Прохоров разом з Миколою Басовим вважаються «батьками лазера», саме за це вони отримали нобелівську нагороду. Але так трапилося, що між двома лауреатами пізніше погіршали взаємини. Це пояснюється природною конкуренцією, адже за кожним з них стояли цілі колективи молодих учених. Лише наприкінці життя Басов і Прохоров знову зблизилися. З віком усі люди стають більш терпимими й мудрішими. За тиждень до смерті Басова Олександр Прохоров зустрівся зі своїм колегою. «Ми давно не бачилися один з одним і скучили один за одним» — зга-

дував О. Прохоров. Микола Басов пішов з життя 1 липня 2001 р., а 8 січня 2002 р. не стало й Олександра Прохорова.

Потім нобеліану поповнили фізики Лев Ландау (1962), Петро Капиця (1978), Жорес Алфьоров (2000), Олексій Абрикосов і Віталій Гінзбург (2003).

Тепер кілька слів про те, як згадані радянські й російські вчені, лауреати Нобелівських премій відображені у філателії.

Уперше один з них з'явився на марках в 1991 р. Тоді невелика острівна держава в Карибському морі Сент-Вінсент випустила серію марок, присвячених нобелівським лауреатам, був там і Лев Ландау (Michel, 1887).

Потім в 1993 р. у Мадагаскарі з'являється аналогічна серія, у якій можна побачити не тільки Л. Ландау (Michel, 1436), але й М. Семьонова (Michel, 1438).

У Російській Федерації в 1994 р. в серії марок «Нобелівські лауреати» з'явилися марки, присвячені Черенкову (Michel, 394) і Капиці (Michel, 393).

В 1995 р. ряд країн відзначила 100-річчя заповіту Альфреда Нобеля випуском відповідних до цієї тематики марок і блоків. Так, Сент-Вінсент знову повернувся до нобелівської теми. Цього разу на марках з'явилися Прохоров (Michel, 3302), Черенков (Michel, 3297), Тамм (Michel, 3290), Капиця (Michel, 3298) і Ландау (Michel, 3299).

Цього ж році ще дві країни відзначили радянських учених-лауреатів Нобелівської премії на своїх марках. Це Уганда (Ландау, Michel, 1612) і Гуаяна (Басов, Michel, 5366; Черенков Michel, 5391 і Тамм, Michel, 5385).

Треба сказати, що в колишньому Радянському Союзі словосполучення «Нобелівські лауреати» з'явилося на поштових марках тільки в 1990 р. Тоді вийшла серія марок, присвячених Івану Буніну (Michel, 6135), Борису Пастернаку (Michel, 6136) і Михайлові Шолохову (Michel, 6137).

В 1996 р. вже в новій Росії в серії «Нобелівські лауреати» був відзначений перший радянський лауреат нобелівської премії Микола Семьонов (Michel, 479).

Лєву Ландау була присвячена й марка, випущена 1998 р. в Ізраїлі в серії «Внесок євреїв у сучасну світову культуру» (Michel, 1467).

2000 р. в Росії у серії «Росіяни — вчені 20 століття» з'явилися також марки, присвячені Прохорову й Басову (Michel, 835). У цій серії були відзначені І. Тамм (Michel, 828), П. Капиця (Michel, 829) і М. Семьонов (Michel, 830).

Зовсім не повезло Іллі Франку — у філателії його майже забули. Тільки 2008 р. в Росії у серії «100 років від дня народження Нобелівських лауреатів» з'явилася на його честь марка (Michel, 1451). У цій же серії є марка, присвячена Л. Ландау (Michel, 1450).

2002 р. в Конго (Кіншаса) вийшла серія марок «100-річчя нобелівським преміям», у якій є марка, присвячена Жорєсу Алфьєрову.

Ось, мабуть, і всі марки, на яких зображені хіміки й фізики з колишнього Радянського Союзу, що стали лауреатами Нобелівських премій.

Список Нобелівських лауреатів

ХІМІЯ	
1901	Jacobus H. van 't Hoff (Якобус Г. ван'т Гофф)
1902	Emil Fischer (Еміль Фішер)
1903	Svante Arrhenius (Сванте Арреніус)
1904	Sir William Ramsay (Сір Вільям Рамзай)
1905	Adolf von Baeyer (Адольф фон Байєр)
1906	Henri Moissan (Анрі Муассан)
1907	Eduard Buchner (Едуард Бухнер)
1908	Ernest Rutherford (Ернест Резерфорд)
1909	Wilhelm Ostwald (Вільгельм Освальд)
1910	Otto Wallach (Отто Валлах)
1911	Marie Curie (Марія Склодовська-Кюрі)
1912	Victor Grignard (Віктор Гріньяр), Paul Sabatier (Поль Сабат'є)
1913	Alfred Werner (Альфред Вернер)
1914	Theodore W. Richards (Теодор В. Річардс)
1915	Richard Willstätter (Річард Вільштеттер)
1916	не присуджувалась
1917	не присуджувалась
1918	Fritz Haber (Фріц Габер)
1919	не присуджувалась
1920	Walther Nernst (Вальтер Нернст)
1921	Frederick Soddy (Фредерік Содді)
1922	Francis W. Aston (Френсіс В. Астон)
1923	Fritz Pregl (Фріц Прегль) – дійсний член НТШ
1924	не присуджувалась
1925	Richard Zsigmondy (Річарт Шігмонді)
1926	The Svedberg (Те Сведберг)
1927	Heinrich Wieland (Гайнріх Віланд)
1928	Adolf Windaus (Адольф Віндаус)

1929	Arthur Harden (Артур Гарден), Hans von Euler-Chelpin (Ханс фон Ейлер-Гельпін)
1930	Hans Fischer (Ганс Фішер)
1931	Carl Bosch (Карл Бош), Friedrich Bergius (Фрідріх Бергіус)
1932	Irving Langmuir (Ірвінг Ленгмюр)
1933	не присуджувалась
1934	Harold C. Urey (Гарольд С. Юрі)
1935	Frédéric Joliot (Фредерік Жоліо), Irène Joliot-Curie (Ірен Жоліо-Кюрі)
1936	Peter Debye (Пітер Дебой)
1937	Norman Haworth (Норман Гаворт), Paul Karrer (Пауль Каррер)
1938	Richard Kuhn (Річарт Кун)
1939	Adolf Butenandt (Адольф Бутенандт), Leopold Ruzicka (Леопольд Ружичка)
1940	не присуджувалась
1941	не присуджувалась
1942	не присуджувалась
1943	George de Hevesy (георг де Хевеші)
1944	Otto Hahn (Отто Ган)
1945	Artturi Virtanen (Артуру Віртанен)
1946	James B. Sumner (Джеймс Б. Самнер), John H. Northrop (Джон Г. Нортроп), Wendell M. Stanley (Венделл М. Стенлі)
1947	Sir Robert Robinson (Сір Роберт Робінсон)
1948	Arne Tiselius (Арне Тізеліус)
1949	William F. Giaque (Вільям Ф. Гіаг)
1950	Otto Diels (Отто Дільс), Kurt Alder (Курт Альдер)
1951	Edwin M. McMillan (Едвін М. Макміллан), Glenn T. Seaborg (Глен Т. Сіборг)
1952	Archer J.P. Martin (Арчер Д.П. Мартін), Richard L.M. Syngé (Річард Л.М. Сінг)
1953	Hermann Staudinger (Герман Штаудінгер)
1954	Linus Pauling (Лінус Полінг)

1955	Vincent du Vigneaud (Вінсент дю Віньо)
1956	Sir Cyril Hinshelwood (Сір Сіріл Гіншелвуд), Nikolay Semenov (Ніколай Семьонов)
1957	Lord Todd (Лорд Тодд)
1958	Frederick Sanger (Фредерік Сангер)
1959	Jaroslav Heyrovsky (Ярослав Гейровскі)
1960	Willard F. Libby (Вілларад Ф. Ліббі)
1961	Melvin Calvin (Мелвін Калвін)
1962	Max F. Perutz (Макс Ф. Перуц), John C. Kendrew (Джон К. Кендрю)
1963	Karl Ziegler (Карл Ціглер), Giulio Natta (Джуліо Натта)
1964	Dorothy Crowfoot Hodgkin (Дороти Кроуфорд Ходжкін)
1965	Robert B. Woodward (Роберт Вудворд)
1966	Robert S. Mulliken (Роберт Муллікен)
1967	Manfred Eigen (Манфред Ейген), Ronald G.W. Norrish (Норман Д.В. Норріш), George Porter (Джордж Портер)
1968	Lars Onsager (Ларс Онсагер)
1969	Derek Barton (Дерек Бартон), Odd Hassel (Одд Хассель)
1970	Luis Leloir (Луїс Лелуар)
1971	Gerhard Herzberg (Герхард Херцберг)
1972	Christian Anfinsen (Крістіан Анфінсен), Stanford Moore (Стенфорд Мур), William H. Stein (Вільям Г. Стайн)
1973	Ernst Otto Fischer (Ернст Отто Фішер), Geoffrey Wilkinson (Джефрі Вілкінсон)
1974	Paul J. Flory (Пол Д. Флорі)
1975	John Cornforth (Джон Комфорт), Vladimir Prelog (Владімір Прелог)
1976	William Lipscomb (Вільям Ліпскомп)
1977	Ilya Prigogine (Ілья Прігожин)
1978	Peter Mitchell (Пітер Мітчелл)
1979	Herbert C. Brown (Герберт Ч. Браун), Georg Wittig (Георг Віттір)

1980	Paul Berg (Пол Берг), Walter Gilbert (Волтер Гілберт), Frederick Sanger (Фредерік Сенгер)
1981	Kenichi Fukui (Кеніші Фукуї), Roald Hoffmann (Роалд Гофман)
1982	Aaron Klug (Аарон Клуґ)
1983	Henry Taube (Генрі Таубе)
1984	Bruce Merrifield (Брюс Мерріфілд)
1985	Herbert A. Hauptman (Герберт А. Гауптман), Jerome Karle (Джером Карле)
1986	Dudley R. Herschbach (Дадлі Р. Гершбах), Yuan T. Lee (Юан Т. Лі), John C. Polanyi (Джон Полані)
1987	Donald J. Cram (Дональд Д. Крам), Jean-Marie Lehn (Жан-Марі Лен), Charles J. Pedersen (Чарльз Д. Педерсен)
1988	Johann Deisenhofer (Йоган Дайзенгофер), Robert Huber (Роберт Губер), Hartmut Michel (Хартмут Міхел)
1989	Sidney Altman (Сідней Олтмен), Thomas R. Cech (Томас Р. Чек)
1990	Elias James Corey (Елайс Джеймс Корі)
1991	Richard R. Ernst (Річард Р. Ернст)
1992	Rudolph A. Marcus (Рудольф Е. Маркус)
1993	Kary B. Mullis (Карі Б. Маліс), Michael Smith (Майкл Сміт)
1994	George A. Olah (Джордж Олах)
1995	Paul J. Crutzen (Пол Д. Крутцен), Mario J. Molina (Маріо Д. Моліна), F. Sherwood Rowland (Ф. Шервуд Ровленд)
1996	Robert F. Curl Jr. (Роберт Ф. Карл Мл.), Sir Harold Kroto (Сір Гаролд Крото), Richard E. Smalley (Річард Е. Смоллі)
1997	Paul D. Boyer (Пол Д. Бояр), John E. Walker (Джон Е. Волкер), Jens C. Skou (Єнс К. Скоу)
1998	Walter Kohn (Волтер Кон), John Pople (Джон Попл)
1999	Ahmed Zewail (Ахмед Зевейл)
2000	Alan Heeger (Алан Хігер), Alan G. MacDiarmid (Алан Д. Макдіармід), Hideki Shirakawa (Хідекі Шіракава)
2001	William S. Knowles (Вільям С. Кновлз), Ryoji Noyori (Рюдзі Нійорі), K. Barry Sharpless (К. Баррі Шарплесс)

2002	John B. Fenn (Джон Б. Фенн), Koichi Tanaka (Коїші Танака), Kurt Wüthrich (Курт Вютріх)
2003	Peter Agre (Петер Агре), Roderick MacKinnon (Родерік Маккіннон)
2004	Aaron Ciechanover (Аарон Ціхановер), Avram Hershko (Аврам Гершко), Irwin Rose (Ірвін Розе)
2005	Yves Chauvin (Ів Шовен), Robert H. Grubbs (Роберт Г. Груббс), Richard R. Schrock (Річард Р. Шрок)
2006	Roger D. Kornberg (Роджер Д. Корнберг)
2007	Gerhard Ertl (Герхард Ертль)
2008	Osamu Shimomura (Осаму Шімомура), Martin Chalfie (Мартін Чалфі), Roger Y. Tsien (Роджер І. Цін)
2009	Venkatraman Ramakrishnan (Венкатраман Рамакрішнан), Thomas A. Steitz (Томас А. Стейтц), Ada E. Yonath (Ада Е. Йонат)

ФІЗИКА

1901	Wilhelm Conrad Röntgen (Вільгельм Конрад Рентген)
1902	Pieter Zeeman (Пітер Зеєман), Hendrik A. Lorentz (Гендрік А. Лоренц)
1903	Henri Becquerel (Анрі Беккерель), Pierre Curie (П'єр Кюрі), Marie Curie (Марія Кюрі)
1904	Lord Rayleigh (Лорд Релей)
1905	Philipp Lenard (Філіп Ленард)
1906	J.J. Thomson (Д.Д. Томпсон)
1907	Albert A. Michelson (Альберт А. Майкельсон)
1908	Gabriel Lippmann (Габрієль Ліпман)
1909	Guglielmo Marconi (Гульєльмо Марконі), Ferdinand Braun (Фердінанд Браун)

1910	Johannes Diderik van der Waals (Йоганнес Дідерік Ван-дер-Ваальс)
1911	Wilhelm Wien (Вільгельм Він)
1912	Gustaf Dalén (Густав Дален)
1913	Heike Kamerlingh Onnes (Хейке Камерлінг Оннес)
1914	Max von Laue (Макс фон Лауе)
1915	William Bragg Вільям Брегг), Lawrence Bragg (Лоуренс Брегг)
1916	не присуджувалась
1917	Charles Glover Barkla (Чарлз Гловер Баркла)
1918	Max Planck (Макс Планк) дійсний член НТШ
1919	Johannes Stark (Йоганнес Штарк)
1920	Charles Edouard Guillaume (Шарль Едуард Гільйом)
1921	Albert Einstein (Альберт Ейнштейн) дійсний член НТШ
1922	Niels Bohr (Нільс Бор)
1923	Robert A. Millikan (Роберт Міллікен)
1924	Manne Siegbahn (Манне Сігбан)
1925	James Franck (Джеймс Франк), Gustav Hertz (Густав Герц)
1926	Jean Baptiste Perrin (Жан-Батист Перррен)
1927	*Arthur H. Compton (Артур Комптон), C.T.R. Wilson (Ч.Т.Р. Вілсон)
1928	Owen Willans Richardson (Оуен Вілланс Річардсон)
1929	Louis de Broglie (Луї де Бройль)
1930	Sir Venkata Raman (сір Венката Раман)
1931	не присуджувалась
1932	Werner Heisenberg (Вернер Гейзенберг)
1933	Erwin Schrödinger (Ервін Шредингер), Paul A.M. Dirac (Поль А.М. Дірак)
1934	не присуджувалась
1935	James Chadwick (Джеймс Чедвік)
1936	Victor F. Hess (Віктор Хесс), Carl D. Anderson (Карл Д. Андерсон)

1937	Clinton Davisson (Клінтон Девіссон), George Paget Thomson (Джордж Паджет Томпсон)
1938	Enrico Fermi (Енріко Фермі)
1939	Ernest Lawrence (Ернест Лоуренс)
1940	не присуджувалась
1941	не присуджувалась
1942	не присуджувалась
1943	Otto Stern (Отто Штерн)
1944	Isidor Isaac Rabi (Ізідор Айзек Рабі)
1945	Wolfgang Pauli (Вольфганг Паулі)
1946	Percy W. Bridgman (Персі В. Бріджмен)
1947	Edward V. Appleton (Едвард Еплтон)
1948	Patrick M.S. Blackett (Патрік М.С. Блекетт)
1949	Hideki Yukawa (Хідекі Юкава)
1950	Cecil Powell (Сесіл Пауел)
1951	John Cockcroft (Джон Кокрофт), Ernest T.S. Walton (Ернест Т.С. Волтон)
1952	Felix Bloch (Фелікс Блох), E. M. Purcell (Е.М. Перселл)
1953	Frits Zernike (Фріц Церніке)
1954	Max Born (Макс Борн), Walther Bothe (Вальтер Боте)
1955	Willis E. Lamb (Віліс Е. Лемб), Polykarp Kusch (Полікарп Куш)
1956	William B. Shockley (Вільям Б. Шоклі), John Bardeen (Джон Бардін), Walter H. Brattain (Волтер Г. Браттейн)
1957	Chen Ning Yang (Ченніньг Янг), Tsung-Dao Lee (Цундао Лі)
1958	Pavel A. Cherenkov (Павел Алексеевич Черенков), I'ja M. Frank (Ілья Михайлович Франк), Igor Y. Tamm (Ігорь Євгенієвич Тамм)
1959	Emilio Segrè (Еміліо Сегре), Owen Chamberlain (Овен Чемберлен)
1960	Donald A. Glaser (Дональд А. Глезер)
1961	Robert Hofstadter (Роберт Хофстедтер), Rudolf Mössbauer (Рудольф Мессбауер)
1962	Lev Landau (Лев Давідовіч Ландау)

1963	Eugene Wigner (Еуген Віґнер), Maria Goeppert-Mayer (Марія Гепперт-Майер), J. Hans D. Jensen (Й.Ганс Д. Єнсен)
1964	Charles H. Townes (Чарлз Г. Таунс), Nicolay G. Basov (Ніколай Геннадієвіч Басове), Aleksandr M. Prokhorov (Александр Михайлович Прохоров)
1965	Sin-Itiro Tomonaga (Сін'їтіро Томонаґа), Julian Schwinger (Джуліан Швінґер), Richard P. Feynman (Річард Ф. Фейнман)
1966	Alfred Kastler (Альфред Кастлер)
1967	Hans Bethe (Ханс Бете)
1968	Luis Alvarez (Луїс Альварес)
1969	Murray Gell-Mann (Мюррей Гелл-Манн)
1970	Hannes Alfvén (Ханнес Альфвен), Louis Néel (Луї Несель)
1971	Dennis Gabor (Денніс Габор)
1972	John Bardeen (Джон Бардін), Leon N. Cooper (Леон Н. Купер), Robert Schrieffer (Роберт Шріффер)
1973	Leo Esaki (Лео Есакі), Ivar Giaever (Айвер Джайєвер), Brian D. Josephson (Брайан Д. Джозефсон)
1974	Martin Ryle (Мартін Райл), Antony Hewish (Ентоні Хевіш)
1975	Aage N. Bohr (Аге Н. Бор), Ben R. Mottelson (Бен Р. Моттelson), James Rainwater (Джеймс Рейнвотер)
1976	Burton Richter (Бертон Ріхтер), Samuel C.C. Ting (Семюел Ч.Ч. Тінґ)
1977	Philip W. Anderson (Філіп В. Андерсон), Sir Nevill F. Mott (сір НЕВІЛЛ Ф. МОТТ), John H. van Vleck (Джон Г. ван Флек)
1978	Pyotr Kapitsa (Піотр Леонідовіч Капіца), Arno Penzias (Арно Пензіас), Robert Woodrow Wilson (Роберт Вудро Вільсон)
1979	Sheldon Glashow (Шелдон Глешоу), Abdus Salam (Абдус Салам), Steven Weinberg (Стівен Вайнберг)
1980	James Cronin (Джеймс Кронін), Val Fitch (Вал Фітч)
1981	Nicolaas Bloembergen (Ніколас Бломберґен), Arthur L. Schawlow (Артур Л. Шавлов), Kai M. Siegbahn (Кай М. Сіґбан)
1982	Kenneth G. Wilson (Кеннет Г. Вільсон)
1983	Subramanyan Chandrasekhar (Субрахманьян Чандрасекар), William A. Fowler (Вільям Е. Фаулдер)

1984	Carlo Rubbia (Карло Руббіа), Simon van der Meer (Сімон ван дер Мер)
1985	Klaus von Klitzing (Клаус фон Клітцінг)
1986	Ernst Ruska (ернст Руска), Gerd Binnig (Герд Біннінг), Heinrich Rohrer (Гайнріх Рорер)
1987	J. Georg Bednorz (Й. Георг Беднорц), K. Alex Müller (К. Алекс Мюллер)
1988	Leon M. Lederman (Леон Макс Ледерман), Melvin Schwartz (Мелвін Шварц), Jack Steinberger (Джек Штайнбергер)
1989	Norman F. Ramsey (Норман Ф. Ремзі), Hans G. Dehmelt (Ганс Г. Демельт), Wolfgang Paul (Вольфганг Пауль)
1990	Jerome I. Friedman (Джером Фрідмен), Henry W. Kendall (Генрі В. Кіндел), Richard E. Taylor (Річард Е. Тейлор)
1991	Pierre-Gilles de Gennes (П'єр-Жиль де Жен)
1992	Georges Charpak (Жорж Шарпак)
1993	Russell A. Hulse (Расел Е. Халс), Joseph H. Taylor Jr. (Джозеф Г. Тейлор Мл.)
1994	Bertram N. Brockhouse (Бертрам Н. Брокхаус), Clifford G. Shull (Кліффорд Г. Шулл)
1995	Martin L. Perl (Мартін Л. Перл), Frederick Reines (Фредерік Райнс)
1996	David M. Lee (Девіл М. Лі), Douglas D. Osheroff (Дуглас Д. Ошерофф), Robert C. Richardson (Роберт Ч. Річардсон)
1997	Steven Chu (Стівен Чу), Claude Cohen-Tannoudji (Клод Коен-Таннуджі), William D. Phillips (Вільям Д. Філіпс)
1998	Robert B. Laughlin (Роберт Б. Лафлін), Horst L. Störmer (Хорст Л. Штюрмер), Daniel C. Tsui (Деніел Ч. Цуй)
1999	Gerardus 't Hooft (Герардуст Гофт), Martinus J.G. Veltman (Мартінус Д.Г. Велтман)
2000	Zhores I. Alferov (Жорес Івановіч Алфьоров), Herbert Kroemer (Герберт Крємєр), Jack S. Kilby (Джек С. Кілбі)
2001	Eric A. Cornell (Ерік Е. Корнелл), Wolfgang Ketterle (Вольфганг Кеттерле), Carl E. Wieman (Карл Е. Віман)

2002	Raymond Davis Jr. (Реймонд Девіс Мл.), Masatoshi Koshiba (Масатоші Кошіра), Riccardo Giacconi (Рікардо Джакконі)
2003	Alexei A. Abrikosov (Алексей Абрикосов), Vitaly L. Ginzburg (Віталій Гінзбург), Anthony J. Leggett (Ентоні Дж. Леггет)
2004	David J. Gross (Девід Д. Гросс), H. David Politzer (Г. Девід Політцер), Frank Wilczek (Франк Вільчек)
2005	Roy J. Glauber (Рой Д. Глобер), John L. Hall (Джон Л. Холл), Theodor W. Hänsch (Теодор В. Хенш)
2006	John C. Mather (Джон Ч. Мозер), George F. Smoot (Джордж Ф. Смут)
2007	Albert Fert (Альберт Ферт), Peter Grünberg (Пітер Грюнберг)
2008	Yoichiro Nambu (Йіширо Намбу), Makoto Kobayashi (Макото Кобаяши), Toshihide Maskawa (Тошіхіде Маскава)
2009	Charles K. Kao (Чарлз К. Као), Willard S. Boyle (Вілард С. Бойл), George E. Smith (Джордж Е. Сміт)
ФІЗІОЛОГІЯ АБО МЕДИЦИНА	
1901	Emil von Behring (Еміль фон Берінг)
1902	Ronald Ross (Рональд Росс)
1903	Niels Ryberg Finsen (Нільс Ріберг Фінсен)
1904	Ivan Pavlov (Іван Павлов)
1905	Robert Koch (Роберт Кох)
1906	Camillo Golgi (Камілло Кольгі), Santiago Ramón y Cajal (Сантіаго Рамон і Кайал)
1907	Alphonse Laveran (Альфонс Лаверан)
1908	Ilya Mechnikov (Ілля Мечніков), Paul Ehrlich (Пауль Ерліх)
1909	Theodor Kocher (Теодор Кохер)
1910	Albrecht Kossel (Альбрехт Коссель)
1911	Allvar Gullstrand (Альвар Гульстранд)

1912	Alexis Carrel (Алексіс Каррель)
1913	Charles Richet (Чарльз Ріше)
1914	Robert Bárány (Роберт Барані)
1915	не присуджувалась
1916	не присуджувалась
1919	Jules Bordet (Жуль Борде)
1920	August Krogh (Аугуст Крог)
1921	не присуджувалась
1922	Archibald V. Hill (Арчібалд В. Гілл), Otto Meyerhof (Отто Мейєргоф)
1923	Frederick G. Banting (Фредерік Г. Бантінг), John Macleod (Джон Маклеод)
1924	Willem Einthoven (Віллем Ейнтховен)
1925	не присуджувалась
1926	Johannes Fibiger (Йоганнес Фібігер)
1927	Julius Wagner-Jauregg (Юліус Вагнер-Жорегг)
1928	Charles Nicolle (Чарльз Ніколь)
1929	Christiaan Eijkman (Крістіан Ойкман), Sir Frederick Hopkins (Сір Фредерік Хопкінс)
1930	Karl Landsteiner (Карл Ландштайнер)
1931	Otto Warburg (Отто Варбург)
1932	Sir Charles Sherrington (Сір Чарльз Шеррінгтон), Edgar Adrian (Едгар Адріан)
1933	Thomas H. Morgan (Томас Г. Морган)
1934	George H. Whipple (Джордж Г. Віппл), George R. Minot (Джордж Р. Майнот), William P. Murphy (Вільям П. Мерфі)
1935	Hans Spemann (Ханс Шперман)
1936	Sir Henry Dale (Сір Генрі Дейл), Otto Loewi (Отто Леві)
1937	Albert Szent-Györgyi (Альберт Сент-Гіорді)
1938	Corneille Heymans (Корнелл Гейманс)
1939	Gerhard Domagk (Герхарт Домагк)
1940	не присуджувалась
1941	не присуджувалась

1942	не присуджувалась
1943	Henrik Dam (Генрік Дам), Edward A. Doisy (Едвард А. Дойзі)
1944	Joseph Erlanger (Джозеф Ерлангер), Herbert S. Gasser (Герберт С. Гассер)
1945	Sir Alexander Fleming (Сір Александер Флемінг), Ernst B. Chain (Ернст Б. Чейн), Sir Howard Florey (Сір Говард Флорі)
1946	Hermann J. Muller (Герберт Д. Меллер)
1947	Carl Cori (Карл Корі), Gerty Cori (Герті Корі), Bernardo Houssay (Бернардо Гусай)
1948	Paul Müller (Пауль Мюллер)
1949	Walter Hess (Вальтер Гесс), Egon Moniz (Егаш Моніш)
1950	Edward C. Kendall (Едуард С. Кендалл), Tadeus Reichstein (Тадеуш Рейхштейн), Philip S. Hench (Філіп С. Генч)
1951	Max Theiler (Макс Тейлер)
1952	Selman A. Waksman (Зельман А. Ваксман)
1953	Hans Krebs (Ганс Кребс), Fritz Lipmann (Фріц Ліпман)
1954	John F. Enders (Джон Ф. Ендерс), Thomas H. Weller (Томас Г. Веллер), Frederick C. Robbins (Фредерік Ч. Роббінс)
1955	Hugo Theorell (Хуго Теорелль)
1956	André F. Courmand (Андре Ф. Курман), Werner Forssmann (Вернер Форсман), Dickinson W. Richards (Дікінсон В. Річардс)
1957	Daniel Bovet (Даніель Бове)
1958	George Beadle (Джордж Білл), Edward Tatum (Едвард Тейтум), Joshua Lederberg (Джошуа Ледерберг)
1959	Severo Ochoa (Северо Очоа), Arthur Kornberg (Артур Корнберг)
1960	Sir Frank Macfarlane Burnet (Сір Франк Макфарлейн Барнет), Peter Medawar (Пітер Медавар)
1961	Georg von Békésy (Георг фон Бекеші)
1962	Francis Crick (Френсіс Крік), James Watson (Джеймс Вотсон), Maurice Wilkins (Моріс Вілкінс)
1963	Sir John Eccles (Сір Джон Екклс), Alan L. Hodgkin (Алан Л. Ходжкін), Andrew F. Huxley (Ендрю Ф. Гакслі)
1964	Konrad Bloch (Конрад Блох), Feodor Lynen (Феодор Лінен)

1965	François Jacob (Франсуа Жакоб), André Lwoff (Андре Львофф), Jacques Monod (Жак Моно)
1966	Peyton Rous (Пейтон Роуз), Charles B. Huggins (Чарльз Геггінс)
1967	Ragnar Granit (Рагнар Граніт), Haldan K. Hartline (Голден К. Гартлайн), George Wald (Джордж Волд)
1968	Robert W. Holley (Роберт В. Холлі), H. Gobind Khorana (Х. Гобінда Корана), Marshall W. Nirenberg (Маршалл В. Ніренберг)
1969	Max Delbrück (Макс Дельбрюк), Alfred D. Hershey (Альфред Д. Герші), Salvador E. Luria (Сальвадор Е. Лурія)
1970	Sir Bernard Katz (Сір Бернард Катц), Ulf von Euler (Ульф фон Ейлер), Julius Axelrod (Джуліус Аксельрод)
1971	Earl W. Sutherland, Jr. (Ерл В. Сазерленд-мол.)
1972	Gerald M. Edelman (Джералд М. Едельман), Rodney R. Porter (Родні Р. Портер)
1973	Karl von Frisch (Карл фон Фріш), Konrad Lorenz (Конрад Лоренц), Nikolaas Tinbergen (Ніколас Тінберген)
1974	Albert Claude (Альбер Клод), Christian de Duve (Крістіан де Дюв), George E. Palade (Георге Е. Паладе)
1975	David Baltimore (Дейвід Белтімор), Renato Dulbecco (Ренате Дульбекко), Howard M. Temin (Говард М. Темін)
1976	Baruch S. Blumberg (Барух С. Бламберг), D. Carleton Gajdusek (Д. Карлтон Гайдюзек)
1977	Roger Guillemin (Роже Гіламен), Andrew V. Schally (Ендрю В. Шаллі), Rosalyn Yalow (Розалін Ялоу)
1978	Werner Arber (Вернер Арбер), Daniel Nathans (Деніел Натанс), Hamilton O. Smith (Гамілтон О. Сміт)
1979	Allan M. Cormack (Аллан М. Кормак), Godfrey N. Hounsfield (Годфрі Н. Гаунсвілт)
1980	Baruj Benacerraf (Барух Бенасерраф), Jean Dausset (Жан Доссе), George D. Snell (Джордж Д. Снелл)
1981	Roger W. Sperry (Роджер В. Сперрі), David H. Hubel (Девід Г. Хьюбел), Torsten N. Wiesel (Торстен Н. Візель)
1982	Sune K. Bergström (Суне Бергстрем), Bengt I. Samuelsson (Бендт І. Самюелссон), John R. Vane (Джон Вейн)

1983	Barbara McClintock (Барбара Макклінток)
1984	Niels K. Jerne (Нільс К. Йерне), Georges J.F. Köhler (Жорж ЖюФ. Келер), César Milstein (Сезар Мілштейн)
1985	Michael S. Brown (Майкл С. Браун), Joseph L. Goldstein (Джозеф Голдштайн)
1986	Stanley Cohen (Стенлі Коен), Rita Levi-Montalcini (Ріта Леві-Монтальчіні)
1987	Susumu Tonegawa (Сусуму Тонегава)
1988	Sir James W. Black (Сір Деймс В. Блек), Gertrude B. Elion (Гертруде В. Еліон), George H. Hitchings (Джордж Г. Хічінгс)
1989	J. Michael Bishop (Д. Майкл Бішоп), Harold E. Varmus (Гарольд Е. Вармас)
1990	Joseph E. Murray (Джозеф Е. Мюррей), E. Donnall Thomas (Е. Донал Томас)
1991	Erwin Neher (Ервін Нейер), Bert Sakmann (Берт Закман)
1992	Edmond H. Fischer (Едмонд Г. Фішер), Edwin G. Krebs (Едвін Г. Кребс)
1993	Richard J. Roberts (Річард Д. Робертс), Phillip A. Sharp (Філіпп А. Шарп)
1994	Alfred G. Gilman (Альфред Г. Джілман), Martin Rodbell (Мартін Родбелл)
1995	Edward B. Lewis (Едвард Б. Льюїс), Christiane Nüsslein-Volhard (Крістіане Нюссляйн-Фольхард), Eric F. Wieschaus (Ерік Ф. Вішаус)
1996	Peter C. Doherty (Пітер С. Доєрті), Rolf M. Zinkernagel (Рольф М. Цінкернагель)
1997	Stanley B. Prusiner (Стенлі Б. Прюзінер)
1998	Robert F. Furchgott (Роберт Ф. Фьорчготт), Louis J. Ignarro (Луїс Х. Ігнаро), Ferid Murad (Ферід Мюред)
1999	Günter Blobel (Гюнтер Блодель)
2000	Arvid Carlsson (Арвід Карлссон), Paul Greengard (Пол Грінгард), Eric R. Kandel (Ерік Кендел)
2001	Leland H. Hartwell (Леланд Г. Гартвелл), Tim Hunt (Тім Гант), Sir Paul Nurse (Сір Пол Нерз)
2002	Sydney Brenner (Сідні Бреннер), H. Robert Horvitz (Г. Роберт Горвіц), John E. Sulston (Джон Е. Сальстон)

2003	Paul C. Lauterbur (Пол С. Лаутербур), Sir Peter Mansfield (Сір Пітер Менсфілд)
2004	Richard Axel (Річард Аксель), Linda B. Buck (Лінда Б. Бак)
2005	Barry J. Marshall (Баррі Д. Маршалл), J. Robin Warren (Д. Робін Воррен)
2006	Andrew Z. Fire (Ендрю Ц. Файр), Craig C. Mello (Крейг С. Мелло)
2007	Mario R. Capecchi (Маріо Р. Капеччі), Sir Martin J. Evans (Сір Мартін Д. Еванс), Oliver Smithies (Олівер Смітіс)
2008	Harald zur Hausen (Гаральд цур Гаусен), Françoise Barré-Sinoussi (Франсуа Бар-Сінуссі), Luc Montagnier (Люк Монтаньє)
2009	Elizabeth H. Blackburn (Елізабет Г. Блекбурн), Carol W. Greider (Карол В. Грейгер), Jack W. Szostak (Джек В. Шостак)

ЛІТЕРАТУРА

1901	Sully Prudhomme (Сулли Прюдом)
1902	Theodor Mommsen (Теодор Момзен)
1903	Bjørnstjerne Bjørnson (Бйорнстерн'є Бйорнсон)
1904	Frédéric Mistral (Фредерік Містраль), José Echegaray (Хосе Ечегарай)
1905	Henryk Sienkiewicz (Генрик Сенкевич)
1906	Giosuè Carducci (Джосуе Кардуччі)
1907	Rudyard Kipling (Редьярд Кіплінг)
1908	Rudolf Eucken (Рудольф Ойкен)
1909	Selma Lagerlöf (Сельма Лагерльоф)
1910	Paul Heyse (Пауль Хейзе)
1911	Maurice Maeterlinck (Моріс Метерлінк)
1912	Gerhart Hauptmann (Герхарт Гауптман)
1913	Rabindranath Tagore (Рабіндранат Тагор)

1914	Не присуджувалась
1915	Romain Rolland (Ромен Роллан)
1916	Verner von Heidenstam (Вернер фон Хайдестам)
1917	Karl Gjellerup (Карл Г'еллеруп), Henrik Pontoppidan (Генік Понтонпідан)
1918	Не присуджувалась
1919	Carl Spitteler (Карл Шпіттелер)
1920	Knut Hamsun (Кнут Гамсун)
1921	Anatole France (Анатоль Франс)
1922	Jacinto Benavente (Жасінто Бенавенте)
1923	William Butler Yeats (Вільям Батлер Йейтс)
1924	Wladyslaw Reymont (Владислав Реймонт)
1925	George Bernard Shaw (Джордж Бернард Шоу)
1926	Grazia Deledda (Грація Деледда)
1927	Henri Bergson (Генрі Бергсон)
1928	Sigrid Undset (Сіґрід Ундсет)
1929	Thomas Mann (Томас Манн)
1930	Sinclair Lewis (Сінклер Льюїс)
1931	Erik Axel Karlfeldt (Ерік Аксель Карлфельдт)
1932	John Galsworthy (Джон Голсуорсі)
1933	Ivan Bunin (Іван Бунін)
1934	Luigi Pirandello (Луїджі Піранделло)
1935	Не присуджувалась
1936	Eugene O'Neill (Еужен О'Ніл)
1937	Roger Martin du Gard (Рожер Мартін Дюгар)
1938	Pearl Buck (Піра Бак)
1939	Frans Eemil Sillanpää (Франс Еміль Сіланпя)
1940	Не присуджувалась
1941	Не присуджувалась
1942	Не присуджувалась

1943	Не присуджувалась
1944	Johannes V. Jensen (Йоганнес Єнсен)
1945	Gabriela Mistral (Габрієла Містраль)
1946	Hermann Hesse (Герман Гессе)
1947	André Gide (Андре Жид)
1948	T.S. Eliot (Т.С. Еліот)
1949	William Faulkner (Вільям Фолкнер)
1950	Bertrand Russell (Бертран Рассел)
1951	Pär Lagerkvist (Пер Лагерквіст)
1952	François Mauriac (Франсуа Моріак)
1953	Winston Churchill (Вінстон Черчилль)
1954	Ernest Hemingway (Ернест Хемінгуей)
1955	Halldór Laxness (Халлдор Лакнесс)
1956	Juan Ramón Jiménez (Хуан Рамон Хіменес)
1957	Albert Camus (Альбер Камю)
1958	Boris Pasternak (Боріс Пастернак)
1959	Salvatore Quasimodo (Сальваторе Квазімодо)
1960	Saint-John Perse (Сен-Жон Перс)
1961	Ivo Andrić (Іво Андрич)
1962	John Steinbeck (Джон Стейнбек)
1963	Giorgos Seferis (Гіоргос Сеферіс)
1964	Jean-Paul Sartre (Жан-Поль Сартр)
1965	Mikhail Sholokhov (Міхаїл Шолохов)
1966	Shmuel Agnon (Шмуель Агнон), Nelly Sachs (Неллі Закс)
1967	Miguel Angel Asturias (Мігуаль Анхель Астуріас)
1968	Yasunari Kawabata (Ясунарі Кавабата)
1969	Samuel Beckett (Семюель Бекет)
1970	Alexandr Solzhenitsyn (Александр Солженіцин)
1971	Pablo Neruda (Пабло Неруда)
1972	Heinrich Böll (Гайнріх Бьолль)

1973	Patrick White (Патрік Вайт)
1974	Eyvind Johnson (Ейвінд Йонсон), Harry Martinson (Гаррі Мартінсон)
1975	Eugenio Montale (Еуженіо Монтале)
1976	Saul Bellow (Сол Беллоу)
1977	Vicente Aleixandre (Вінсенте Александре)
1978	Isaac Bashevis Singer (Ісаак Башевіс Зінгер)
1979	Odysseus Elytis (Одісеус Елітіс)
1980	Czeslaw Milosz (Чеслав Мілош)
1981	Elias Canetti (Еліас Канетті)
1982	Gabriel García Márquez (Габріель Гарсія Маркес)
1983	William Golding (Вільям Голдінг)
1984	Jaroslav Seifert (Ярослав Сейферт)
1985	Claude Simon (Клод Сімон)
1986	Wole Soyinka (Воле Шоїнка)
1987	Joseph Brodsky (Йосіф Бродський)
1988	Naguib Mahfouz (Нагіб Макфус)
1989	Camilo José Cela (Каміло Хосе Села)
1990	Octavio Paz (Октавіо Пас)
1991	Nadine Gordimer (Надін Гордімер)
1992	Derek Walcott (Дерек Волкотт)
1993	Toni Morrison (Тоні Моррісон)
1994	Kenzaburo Oe (Кензабуро Ое)
1995	Seamus Heaney (Шімуc Хіні)
1996	Wisława Szymborska (Віслава Шимборська)
1997	Dario Fo (Даріо Фо)
1998	José Saramago (Жозе Сарамого)
1999	Günter Grass (Гюнтер Грасс)
2000	Gao Xingjian (Гао Хіндзян)
2001	V. S. Naipaul (В.С. Найпол)
2002	Imre Kertész (Імре Кертес)

2003	J. M. Coetzee (Д.М. Кутзее)
2004	Elfriede Jelinek (Ельфриде Єлінек)
2005	Harold Pinter (Гарольд Пінтер)
2006	Orhan Pamuk (Орхан Памук)
2007	Doris Lessing (Доріс Лессінг)
2008	Jean-Marie Gustave Le Clézio (Жан_Марі Густав Леклезіо)
2009	Herta Müller (Герта Міллер)
МИР	
1901	Henry Dunant (Анрі Дюнан), Frédéric Passy (Фредерік Пассі)
1902	Élie Ducommun (Елі Дюкомюн), Albert Gobat (Альбер Гоба)
1903	Randal Cremer (Рандалл Кремер)
1904	Institute of International Law (Інститут з міжнародного права, Гент, Бельгія, Наукове товариство, засноване в 1873 р.)
1905	Bertha von Suttner (Берта фон Зюттнер)
1906	Theodore Roosevelt (Теодор Рузвельт)
1907	Ernesto Teodoro Moneta (Ернесто Теодоро Монета), Louis Renault (Луї Рено)
1908	Klas Pontus Arnoldson (Клас Понтус Арнольдсон), Fredrik Bajer (Фредрік Байер)
1909	Auguste Beernaert (Огюст Бернар), Paul Henri d'Estournelles de Constant (Пол Енрі Д'Естурнель де Констан)
1910	Permanent International Peace Bureau (Міжнародне бюро зі зміцнення миру)
1911	Tobias Asser (Тобіас Ассер), Alfred Fried (Альфред Фрід)
1912	Elihu Root (Елію Рут)
1913	Henri La Fontaine (Анрі Ля Фонтен)

1914	не присуджувалась
1915	не присуджувалась
1916	не присуджувалась
1917	International Committee of the Red Cross (Міжнародний Комітет Червоного Хреста)
1918	не присуджувалась
1919	Woodrow Wilson (Вудро Вільсон)
1920	Léon Bourgeois (Леон Буржуа)
1921	Hjalmar Branting (Ялмар Брантінг), Christian Lange (Крістіан Ланге)
1922	Fridtjof Nansen (Фрітьоф Нансен)
1923	не присуджувалась
1924	не присуджувалась
1925	Sir Austen Chamberlain (сир Остін Чемберлен), Charles G. Dawes (Чарлз Г. Давес)
1926	Aristide Briand (Арістід Бріан), Gustav Stresemann (Густав Стресеман)
1927	Ferdinand Buisson (Фердінанд Б'юїссон), Ludwig Quidde (Людвіг Куїдде)
1928	не присуджувалась
1929	Frank B. Kellogg (Франк Б. Келлог)
1930	Nathan Söderblom (Натан Седерблом)
1931	Jane Addams (Джейн Адамс), Nicholas Murray Butler (Ніколас Мюррей Батлер)
1932	не присуджувалась
1933	Sir Norman Angell (сир Норман Ангелл)
1934	Arthur Henderson (Артур Гендерсон)
1935	Carl von Ossietzky (Карл фон Оссецкі)
1936	Carlos Saavedra Lamas (Карлос Сааведра Ламас)
1937	Robert Cecil (Роберт Сесіл)
1938	Nansen International Office for Refugees (Міжнародний нансенівський комісаріат у справах біженців)
1939	не присуджувалась

1940	не присуджувалась
1941	не присуджувалась
1942	не присуджувалась
1943	не присуджувалась
1944	International Committee of the Red Cross (Міжнародний Комітет Червоного Хреста)
1945	Cordell Hull (Корделл Халл)
1946	Emily Greene Balch (Емілі Грін Балч), John R. Mott (Джон Р. Мотт)
1947	Friends Service Council (Рада Товариства Друзів), American Friends Service Committee (Американське Товариство Друзів)
1948	не присуджувалась
1949	Lord Boyd Orr (Лорд Бойд Орр)
1950	Ralph Bunche (Ральф Банч)
1951	Léon Jouhaux (Леон Жуо)
1952	Albert Schweitzer (Альберт Швейцер)
1953	George C. Marshall (Джордж К. Маршалл)
1954	Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (Верховний Комісаріат ООН у справах біженців)
1955	не присуджувалась
1956	не присуджувалась
1957	Lester Bowles Pearson (Лестер Бовлдс Пірсон)
1958	Georges Pire (Жорж Пір)
1959	Philip Noel-Baker (Філіпп Ноель-Бейкер)
1960	Albert Lutuli (Альберт Лутулі)
1961	Dag Hammarskjöld (Дар Гаммаршельд)
1962	Linus Pauling (Лінус Полінг)
1963	International Committee of the Red Cross (Міжнародний Комітет Червоного Хреста), League of Red Cross Societies (Ліга Червоного Хреста)
1964	Martin Luther King Jr. (Мартін Лютер Кінг Мл)
1965	United Nations Children's Fund (Дитячий Фонд ООН (ЮНІСЕФ))
1966	не присуджувалась

1967	не присуджувалась
1968	René Cassin (Рене Кассен)
1969	International Labour Organization (Міжнародна Організація Праці (МОП))
1970	Norman Borlaug (Норман Борлауг)
1971	Willy Brandt (Віллі Брандт)
1972	не присуджувалась
1973	Henry Kissinger (Генрі Кіссінджер), Le Duc Tho (Ле Дик Тхо)
1974	Seán MacBride (Шон Мак Брайд), Eisaku Sato (Ейсаку Сато)
1975	Andrei Sakharov (Андрей Сахаров)
1976	Betty Williams (Бетті Вільямс), Mairead Corrigan (Мері Корріган)
1977	Amnesty International (Міжнародна Амністія)
1978	Anwar al-Sadat (Анвар Аль-Садат), Menachem Begin (Менахем Бегін)
1979	Mother Teresa (Мати Тереза)
1980	Adolfo Pérez Esquivel (Адольфо Перез Есківел)
1981	Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (Верховний Комісаріат ООН у справах біженців)
1982	Alva Myrdal (Алва Мюрдаль), Alfonso García Robles (Альфонсо Гарсія Роблес)
1983	Lech Walesa (Лех Валенса)
1984	Desmond Tutu (Десмонд Туту)
1985	International Physicians for the Prevention of Nuclear War (Лікарі світу за запобігання ядерної війни)
1986	Elie Wiesel (Елі Візел)
1987	Oscar Arias Sánchez (Оскар Аріас Санчес)
1988	United Nations Peacekeeping Forces (Міжнародні сили ООН з підтримки миру)
1989	The 14th Dalai Lama (14-й Далай Лама)
1990	Mikhail Gorbachev (Міхail Горбачов)
1991	Aung San Suu Kyi (Аунг Сан Суу Чі)

1992	Rigoberta Menchú Tum (Рігоберта Менчу Тум)
1993	Nelson Mandela (Нельсон Мандела), F.W. de Klerk (Ф.В. де Клерк)
1994	Yasser Arafat (Ясір Арафат), Shimon Peres (Шімон Перес), Yitzhak Rabin (Іцхак Рабін)
1995	Joseph Rotblat (Джозеф Ротблат), Pugwash Conferences on Science and World Affairs (Організація з наукових світових питань «Пагуаш»)
1996	Carlos Filipe Ximenes Belo (Карлос Філіпе Хіменес Бело), José Ramos-Horta (Жозе Рамос Хорта)
1997	International Campaign to Ban Landmines (Міжнародний рух за заборону протипіхотних мін), Jody Williams (Джоді Вільямс)
1998	John Hume (Джон Хам), David Trimble (Девід Траймбл)
1999	Médecins Sans Frontières (Лікарі без кордонів)
2000	Kim Dae-jung (Кім Де-джун)
2001	United Nations (ООН), Kofi Annan (Кофі Аннан)
2002	Jimmy Carter (Джиммі Картер)
2003	Shirin Ebadi (Шірін Ебаді)
2004	Wangari Maathai (Вангарі Маатаї)
2005	International Atomic Energy Agency (Міжнародна Агенція з Атомної Енергії (МАГАТЕ)), Mohamed ElBaradei (Мохамед Ель Барадеї)
2006	Muhammad Yunus (Мухаммад Юнус), Grameen Bank (Кремін Банк)
2007	Intergovernmental Panel on Climate Change, Al Gore (Ол Гор)
2008	Martti Ahtisaari (Марті Ахтісаарі)
2009	Barack H. Obama (Барак Г. Обама)
ЕКОНОМІКА	
1969	Ragnar Frisch (Рагнар Фріш), Jan Tinbergen (Ян Тінберген)
1970	Paul A. Samuelson (Пол А. Самуельсон)
1971	Simon Kuznets (Саймон Кузнець)

1972	John R. Hicks (Джон Р. Хікс), Kenneth J. Arrow (Кеннет Дж. Арроу)
1973	Wassily Leontief (Василій Леонт'єв)
1974	Gunnar Myrdal (Гуннар Мюрдаль), Friedrich August von Hayek (Фрідріх Аугуст фон Хайєк)
1975	Leonid Vitaliyevich Kantorovich (Леонід Віталієвич Канторович), Tjalling C. Koopmans (Т'яллінг С. Купманс)
1976	Milton Friedman (Мілтон Фрідман)
1977	Bertil Ohlin (Бертін Олін), James E. Meade (Джейм Е. Мід)
1978	Herbert A. Simon (Герберт А. Саймон)
1979	Theodore W. Schultz (Теодор В. Шульц), Sir Arthur Lewis (сир Артур Льюїс)
1980	Lawrence R. Klein (Лоуренс Р. Кляйн)
1981	James Tobin (Джеймс Тобін)
1982	George J. Stigler (Джордж Д. Стіглер)
1983	Gerard Debreu (Жерард Дебро)
1984	Richard Stone (Річард Стоун)
1985	Franco Modigliani (Франко Модільяні)
1986	James M. Buchanan Jr. (Джеймс М. Бюченен-мол.)
1987	Robert M. Solow (Роберт М. Солоу)
1988	Maurice Allais (Моріс Аллес)
1989	Trygve Haavelmo (Трігве Хаавельмо)
1990	Harry M. Markowitz (Гаррі М. Марковіц), Merton H. Miller (Мертон Х. Міллер), William F. Sharpe (Вільям Ф. Шарп)
1991	Ronald H. Coase (Рональд Х. Кос)
1992	Gary S. Becker (Гаррі С. Бекер)
1993	Robert W. Fogel (Роберт В. Фогель), Douglass C. North (Дуглас С. Мортон)
1994	John C. Harsanyi (Джон С. Харшані), John F. Nash Jr. (Джон Ф. Неш-мол.), Reinhard Selten (Райнхард Зельтен)
1995	Robert E. Lucas Jr. (Роберт Е. Лукас-мол.)
1996	James A. Mirrlees (Джеймс Е. Міррліс), William Vickrey (Вільям Вікрі)

1997	Robert C. Merton (Роберт С. Мертон), Myron S. Scholes (Майрон С. Шольс)
1998	Amartya Sen (Амартія Сен)
1999	Robert A. Mundell (Роберт Е. Мюнделл)
2000	James J. Heckman (Джеймс Д. Хекман), Daniel L. McFadden (Деніель Л. Макфадден)
2001	George A. Akerlof (Джордж Е. Акерлоф), A. Michael Spence (Е. Мікаел Спенс), Joseph E. Stiglitz (Джозеф Е. Стігліц)
2002	Daniel Kahneman (Деніель Канеман), Vernon L. Smith (Вернон Л. Сміт)
2003	Robert F. Engle III (Роберт Ф. Енгле III), Clive W.J. Granger (Клайв В.Д. Грангер)
2004	Finn E. Kydland (Фінн Е. Кюдленд), Edward C. Prescott (Едвард С. Прескотт)
2005	Robert J. Aumann (Роберт Д. Ауман), Thomas C. Schelling (Томас С. Шеллінг)
2006	Edmund S. Phelps (Едмунд С. Фелпс)
2007	Leonid Hurwicz (Леонід Гурвіц), Eric S. Maskin (Ерік С. Маскін), Roger B. Myerson (Роджер В. Мейерсон)
2008	Paul Krugman (Пол Кругман)
2009	Elinor Ostrom (Еліно́р Остро́м), Oliver E. Williamson (Олівер Е. Вільямсон)

Наукове видання

Тернопільський осередок
Наукового товариства ім. Шевченка

ЗБІРНИК ПРАЦЬ

Том 5

Нобелівський рух і Україна

Редактор М. А. Андрейчин

Оформлення студія «КОМ»

Здано до друку 11.10. 2010

Підписано до друку 26.09. 2010

Формат 60x90/16

Гарнітура WARNOCK PRO. Папір офсетний.

Наклад 300 прим.

У збірнику вміщено 27 статей різних авторів, в яких висвітлено важливі аспекти сучасної нобелістики. Досліджено творчий доробок лауреатів Нобелівської премії та претендентів у минулому на цю нагороду, які народились в Україні або мали з нею наукові, громадсько-політичні чи культурні зв'язки, зокрема з Науковим товариством ім. Шевченка. Наведено дані про відображення нагороджених у медальєрному мистецтві та філателії.

У додатку подано повний список лауреатів. Адресовано науковцям, а також всім, хто цікавиться історією науки та її здобутками.

ISBN 978-966-185-061-2

9 789661 850612